

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 6

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

*Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Михайлишин У.Б. – *д-р психол. наук, професор*

Відповідальний

секретар: Смук О.Т. – *канд. психол. наук*

Члени редколегії:

Корольчук В.М. – *д-р психол. наук, професор*

Корольчук М.С. – *д-р психол. наук, професор*

Расвська Я.М. – *д-р психол. наук, доцент*

Хміляр О.Ф. – *д-р психол. наук, професор*

Ендріулайтіене Ауксе – *д-р психол. наук, професор*

Конрад Яновський – *PhD, віце-декан факультету психології*

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 22 грудня 2022 року.

Науковий журнал «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія»

заресстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації серія КВ № 24630-14570Р від 20.11.2020 р.)

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3)

журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б».

Офіційний сайт видання: www.psy-visnyk.uzhnu.uz.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату

за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Автори статей несуть всю повноту відповідальності

за зміст статей, достовірність даних, фактів, цитат, рівень незалежності отриманих результатів.

ISSN 2786-5010 (Print)

ISSN 2786-5029 (Online)

© Ужгородський національний університет, 2022

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Машак С. О., Кучвара Х. Б. ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....5

Овчаренко О. Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....10

Ющенко І. М. СПЕЦИФІКА СТРАТЕГІЙ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ, СПРИЧИНЕНОЇ ВІЙНОЮ.....18

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Базика Є. Л. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ПРЕДИКТОР РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У СТУДЕНТІВ23

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Зарічанський О. А. ЕТИЧНИЙ РАКУРС КОРУПЦІЇ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ.....28

Синишина В. М., Смук О. Т. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЖІНКАМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГЕНДЕРНО-ОБУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА33

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Гальченко В. М. ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ38

Дметерко Н. В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ФАХІВЦЯ.....45

Курдибаха О. М. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ДІТЬМИ З ПОРУШЕННЯМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ.....50

Чухрій І. В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....54

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Дорошко І. І., Туріщева Л. В., Малихіна О. Є. РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ІЗ ЗПР ЗА ДОПОМОГОЮ НАСТІЛЬНИХ ІГОР59

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Бочелюк В. Й., Панов М. С., Кемкіна М. А. ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ МЕТОДІВ В РОБОТІ З МОТИВАЦІЄЮ В РЕАБІЛІТАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....66

Хміляр О. Ф. ПСИХІЧНА СТІЙКІСТЬ СОЛДАТА.....71

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Клочко А. О., Скуловатова О. В. ОРІЄНТАЦІЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РОБОТУ В КОМАНДІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО СТИЛЮ УПРАВЛІННЯ.....80

Куций О. А. СУЧАСНИЙ СТАН МЕНЕДЖМЕНТУ ТА ЛІДЕРСТВА В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: КРИТИКА ТЕОРІЇ ТА АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ.....85

Ларіонова І. Т. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНИХ ДО ДРІБНОЇ КОРУПЦІЇ ПРАВООХОРОНЦІВ.....90

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Mashchak S. O., Kuchvara Kh. B. FEATURES OF THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF WAR.....	5
Ovcharenko O. Yu. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF RESEARCHING THE STRESS RESISTANCE OF STUDENTS WITH DISABILITIES.....	10
Yushchenko I. M. SPECIFICITY OF YOUTH ADAPTATION STRATEGIES IN THE CONTEXT OF UNCERTAINTY CAUSED BY WAR.....	18

MEDICAL PSYCHOLOGY

Bazyka Ye. L. VALUE ORIENTATIONS AS A PREDICTOR OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOSOMATIC DISEASES IN STUDENTS.....	23
--	----

LEGAL PSYCHOLOGY

Zarichanskyi O. A. PSYCHOLOGICAL AND ETHICAL PERSPECTIVE OF CORRUPTION.....	28
Synyshyna V. M., Smuk O. T. PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR WOMEN WHO HAVE SUFFERED FROM GENDER-BASED VIOLENCE.....	33

PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY

Halchenko V. M. DYNAMICS OF THE FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE PROFESSIONAL CULTURE OF FUTURE EDUCATORS IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS.....	38
Dmeterko N. V. COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR THE DEVELOPMENT OF REFLECTIVE THINKING OF A PSYCHOLOGIST.....	45
Kurdybakha O. M. WORK FEATURES WITH CHILDREN WITH DISORDERS OF THE EMOTIONAL STATE.....	50
Chukhrui I. V. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE EMOTIONAL EXPERIENCES OF YOUTH PERSONS.....	54

SPECIAL PSYCHOLOGY

Dorozhko I. I., Turishcheva L. V., Malykhina O. Ye. DEVELOPMENT OF COHERENT SPEECH IN CHILDREN WITH DELAY IN MENTAL DEVELOPMENT USING TABLE GAMES	59
--	----

PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS

Bocheliuk V. Y., Panov M. S., Kemkina M. A. USE OF MODERN INTEGRATIVE METHODS IN WORKING WITH MOTIVATION IN REHABILITATION ACTIVITIES.....	66
Khmiliar O. F. MENTAL STABILITY OF THE SOLDIER.....	71

ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY; ECONOMIC PSYCHOLOGY

Klochko A. O., Skulovatova O. V. ORIENTATION OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS TO WORK IN A TEAM: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INNOVATIVE MANAGEMENT STYLE.....	80
Kutsyi O. A. THE CURRENT STATE OF MANAGEMENT AND LEADERSHIP IN THE ORGANIZATIONAL-PSYCHOLOGICAL DIMENSION: A CRITIQUE OF THEORY AND ANALYSIS OF EMPIRICAL DATA.....	85
Larionova I. T. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS INCLINED TO MINOR CORRUPTION.....	90

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.1>

Машак С. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Кучвара Х. Б.

*магістр психології
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

FEATURES OF THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті розкрито теоретичні аспекти прояву суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни та його сутність. Визначено чинники суб'єктивного благополуччя та досліджено їх детермінованість цінностями і мотивами, котрі дозволяють українцям відчувати задоволеність життям. Подана у статті інформація свідчить, що значна частина дослідників ототожнюють поняття психологічне та суб'єктивне благополуччя. Ми розглядаємо суб'єктивне благополуччя як психологічний феномен, що демонструє особистісне ставлення людини до себе як особистості, її задоволеність життям та процесами, що мають важливе значення для неї з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє та внутрішнє середовище. Емоційні та психічні розлади, тривожність, розчарування, страх, депресія, безсилля супроводжують життя українців в умовах війни, кардинально змінилась система ціннісно-мотиваційних орієнтацій. Виявлено, що психологічне та суб'єктивне благополуччя тісно взаємопов'язані психологічні феномени, які забезпечують цілісність особистості та її психічне здоров'я. Ціннісно-мотиваційна сфера особистості виступає психологічною детермінантою. Цінності, мотивація, а також дієві життєві цілі суттєво покращують відчуття суб'єктивного благополуччя. Війна – це вже неблагополуччя, яке руйнує не тільки життя людини у фізичному, психічному, психологічному вимірах, її внутрішній життєвий потенціал чи навпаки – надає нового сенсу її життю. Війна яскраво це демонструє. Українці не тільки навчилися виживати, але й значна частина населення отримала нові мотиваційні орієнтації. Важливою і найпершою є незалежність рідної землі. Рівень суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни залежить від різноманітних аспектів саме ціннісно-мотиваційної сфери. Ми виявили, що українці, які мають високий рівень усвідомлення життя в умовах війни є більш благополучними та щасливими, аніж ті, що в умовах війни не бачать сенсу життя та втратили мету. Ми з'ясували: із суб'єктивним благополуччям українців в умовах війни найбільш тісно пов'язана їх усвідомлена здатність керувати життям, вносити зміни у відповідності до ситуації, що склалася, власних бажань. Найменше корелює осмисленість життя із задоволеністю українцями соціальною сферою. Ціннісно-мотиваційні орієнтації українців сьогодні – це мирне життя без обстрілів і смерті.

Отримані результати можуть бути спрямовані на допомогу українцям у збереженні фізичного та психічного благополуччя, підвищенні якості життя власними силами в умовах війни.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, щастя, задоволеність життям, психологічне благополуччя, психічне здоров'я, особистість.

The article reveals the theoretical aspects of the peculiarities of the manifestation of the subjective well-being of Ukrainians in the languages of war and its essence. The factors of subjective well-being were determined and their determination by values and motives, which would allow Ukrainians to feel satisfied with life, was investigated. The information presented in the article shows that a significant number of researchers equate the concepts of psychological and subjective well-being. We consider subjective well-being as a psychological phenomenon that demonstrates a person's personal attitude towards himself as an individual, his satisfaction with life and processes that are important to him from the point of view of the acquired normative ideas about the external and internal environment. Emotional and mental disorders, anxiety, disappointment, fear, depression, and impotence accompany the lives of Ukrainians. In the conditions of the war, the system of value-motivational orientations of Ukrainians changed radically. Psychological and subjective well-being are closely related psychological phenomena that ensure the integrity of the individual and his mental health. The value-motivational sphere of the individual acts as a psychological determinant. Values, motivation, and effective life goals significantly improve the feeling of subjective well-being. War is already a misfortune that destroys not only a person's life in physical, mental, psychological dimensions, but also his inner life potential or vice versa - it gives a new meaning to his life. The war clearly demonstrates this. Ukrainians not only learned to survive, but also a significant part of the population received new motivational orientations. The first and most important thing is the independence of the native land. The level of subjective well-being of Ukrainians in the conditions of war depends on various aspects of the value-motivational sphere. We discovered that Ukrainians who have a high level of awareness of life in war conditions are more prosperous and happy than those who do not see the meaning of life in war conditions and have lost their purpose. We found out: the

subjective well-being of Ukrainians in the war is most closely related to their perceived ability to manage their lives, to make changes in accordance with the current situation and their own desires. Meaningfulness of life correlates the least with Ukrainians' satisfaction with the social sphere. The value and motivational orientations of Ukrainians today are a peaceful life without shelling and death.

The obtained results can be aimed at helping Ukrainians in preserving their own physical and mental well-being, improving the quality of life by their own efforts in the conditions of war.

Key words: subjective well-being, happiness, life satisfaction, psychological well-being mental health, personality.

Вступ. Стресогенні чинники супроводжують життя і діяльність особистості XXI століття. В умовах світової пандемії ковіду, війни в Україні дещо змінилась система цінностей людства, а мотиваційно-ціннісний потенціал людини зазнав значної трансформації. Дихотомія «добро-зло» змінила вектор на користь полюсу добра, духовності, моральності, цінності мирного та гармонійного життя людства.

Війна поставила перед українцями безліч глобальних проблем: смерть рідних, друзів, знайомих, сусідів, каліцтво, втрата житла, роботи, засобів для нормального життя, переїзд до країн Європи та Америки. Життя значної частини українців позбавлена сенсу, а емоційні та психічні розлади, тривожність, розчарування, страх, депресія, безсилля позбавляють можливості адекватно оцінювати реальність та особистісний потенціал. Виникає питання, що власне в умовах війни допомагає українцям «нормально» жити і працювати, захищати рідну землю, віддавати життя за її незалежність та відчувати себе відносно «щасливими», задоволеними життям. Зовнішні життєві реалії війни безумовно мають вплив на те, чи щасливими почувають себе українці у цій складній ситуації. Проте, справжні мотиви поведінки, діяльності та інших видів активності особистості можуть бути глибоко замаскованими у внутрішньому світі.

Суб'єктивне благополуччя особистості є предметом наукових досліджень представників різноманітних шкіл та напрямів психології. Особливо сьогодні цей психологічний феномен цікавить українських та зарубіжних дослідників. Ще М. Аргайл, Е. Месіас, М. Чіксентміхаї, М. Селігман демонстрували у наукових пошуках орієнтацію на розвиток та підтримку внутрішніх ресурсів людини. Феномен суб'єктивного благополуччя досліджували Е. Фром, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Дінер, К. Ріфф, М. Селігман, І. Семків, Ш. Шварц, Г. Іваннікова, М. Савчин. Вони виявили вплив різноаспектних особистісних характеристик людини на досягнення нею суб'єктивного благополуччя. Значна частина дослідників часто ототожнює суб'єктивне благополуччя із поняттям оптимізму, щастя, задоволеністю життям [1, 2, 8]. Соціальний, культурний, економічний, віковий, психічний, духовний та інші чинники також широко досліджені та виявлено їх вплив на мотиваційні та ціннісні орієнтації особистості. Проте, слід зауважити, що феномен суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни та вияв детермінант його формування залишається недостатньо дослідженим. Тому, ми вирішили розглянути презентований психологічний феномен, проаналізувавши різноманітні відомі психологічні підходи та співвіднести його з поняттями «щастя», «психологічне благополуччя», розкрити його зв'язок з ціннісно-мотиваційною сферою.

З огляду на це, складні реалії життя в умовах війни спонукають гостру необхідність у психологічних дослідженнях, спрямованих на аналіз детермінант, чинників та умов психічного життя особистості, котрі забезпечують внутрішню рівновагу, здатність долати стрес, наповнити життя щастям і відчувати задоволеність і повноту життя.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми та виявити відмінності у ціннісно-мотиваційній сфері українців з різним рівнем суб'єктивного благополуччя в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Щастя людини не тільки детерміноване зовнішніми факторами, а й внутрішніми, тобто самою людиною. Наше дослідження спрямоване на те, як від самої людини, функціонування її ціннісно-мотиваційної сфери залежить переживання благополуччя чи неблагополуччя в умовах війни в Україні.

Аналізуючи трактування феномену «суб'єктивного благополуччя» у психологічних дослідженнях, ми виокремлюємо його три види: нормативне, суб'єктивне благополуччя, щастя як перевага позитивних емоцій. Нормативне благополуччя визначають за зовнішніми критеріями: добротесне «правильне» життя. Його умовою є міра відповідності системі цінностей, характерної для певної культури. Суб'єктивне благополуччя виступає глобальною оцінкою якості життя відповідно до власних критеріїв особи, гармонійне задоволення її бажань, намірів, прагнень. Третє значення тісно пов'язане з буденним розумінням щастя, домінуванням позитивних емоцій над негативними. Це приємні емоційні переживання, які або об'єктивно переважають у житті людини, або людина суб'єктивно схильна до них [4, 5].

Вагомою методологічною проблемою у трактуванні змісту «суб'єктивного благополуччя» є те, що окремі науковці вживають як синонімічне поняття «психологічне благополуччя»: розглядають суб'єктивне благополуччя як складову психологічного і, навпаки – психологічне благополуччя як частину суб'єктивного, або їх ототожнюють.

Погоджуємося, що психологічне благополуччя – це цілісне суб'єктивне переживання щастя, задоволеність собою та власним життям. Воно тісно пов'язане з базовими людськими потребами, а його досягнення перевіряється суспільством. Суб'єктивне переживання благополуччя особистістю у цьому випадку є лише одним із факторів психологічного. Водночас, через відсутність чітких зовнішніх критеріїв у більшості інструментів оцінки та вимірювання психологічного благополуччя, дослідники вивчають суб'єктивне сприймання досліджуваного або ж «суб'єктивне благополуччя». А це що знову повертає нас до проблеми диференціації цих феноме-

нів [5, с. 29]. Дуже часто психологічне благополуччя, разом із фізичним та соціальним входить у структуру суб'єктивного благополуччя. Це узгоджується з підходами психологів до внутрішньої структури особистості, що складається з фізичного «Я», соціального «Я» і духовного «Я» [8, с. 14].

Компонентами психологічного благополуччя є: *афективний* або баланс позитивних і негативних афективних переживань: суб'єктивне відчуття щастя, загальна задоволеність життям, відсутність вираженої тривожності, депресивних симптомів, емоційний комфорт; *метапотребовий* – це особистий ріст та міра самореалізації, реалізація базових потреб; світоглядний як наявність цілей, переконань, що надають зміст життю, почуття усвідомленості свого минулого і теперішнього; *інтрарефлексивний* – самосприймання, позитивна оцінка себе, свого життя, усвідомлення та прийняття не тільки своїх позитивних якостей, але й недоліків, внутрішній контроль, самопізнання, саморозвиток; *інтеррефлексивний* як компетентність у взаєминах із собою, іншими людьми, суспільством та природою, з середовищем, гармонійні стосунки з світом, усвідомлення себе у контексті цих стосунків.

Вагомими критеріями психологічного благополуччя є соціальне, фізичне, психологічне та соматичне здоров'я, об'єктивна успішність і суб'єктивне благополуччя, які проявляється як відчуття щастя та задоволеності життям [3, с. 9–10].

Можемо зробити висновок, що психологічне благополуччя – це термін, що позначає об'єктивні критерії психологічного здоров'я, тобто це те, як повинна у нормі виглядати психологічно та психічно здорова людина. Ця норма визначається суспільством, підкріплена об'єктивними науковими теоріями. Погоджуємося, що за такого підходу суб'єктивне благополуччя є компонентом психологічного і визначається особистістю як оцінка власних станів. Проте, також можна вважати, що суб'єктивне благополуччя складається з декількох компонентів. Особистісна оцінка людиною фізичного, психологічного та соціального благополуччя може бути різною. Отже, психологічне та суб'єктивне благополуччя взаємно доповнюють одне одного, а їх розмежування, порівняння чи ототожнення залежить від мети дослідження, його предмету.

Ми розглядаємо суб'єктивне благополуччя як психологічний феномен, що демонструє особистісне ставлення людини до себе як особистості, її задоволеність життям та процесами, що мають важливе значення для неї з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє та внутрішнє середовище [5, с. 12].

Українська психологиня І. Семків провела дослідження взаємозв'язку між цінностями та суб'єктивним благополуччям (185 студентів Львівського національного університету ім. І. Франка приймали участь у ньому). Дослідження показало, що наявність одних цінностей пов'язана із відчуттям щастя, оптимізмом та переважанням позитивних емоцій, а інших цінностей – із відчуттям незадово-

леності життям та перевагою негативних емоційних переживань. Більш оптимістичними виявились ті досліджувані, для яких важливими є цінності досягнення, самостійності, універсальності, стимуляції, доброзичливості, гедонізму. І навпаки, ті, для кого цінністю є стримування власних потреб виявились менш оптимістичними. Найбільшу задоволеність власним життям демонструють досліджувані, для яких цінністю є самостійність, доброзичливість, а ті для кого цінністю є влада, висловлюють найменшу задоволеність життям [7, с. 161].

Щодо мотиваційних орієнтацій особистості. Більшість сучасних теорій мотивації, системи цінностей вказують на їх зв'язок із відчуттям щастя і задоволеністю життям. Цінності, мотивація, а також дієві життєві цілі суттєво покращують відчуття суб'єктивного благополуччя. Зауважимо, що досліджень суб'єктивного благополуччя особистості в умовах війни ще недостатньо. Адже війна – це вже неблагополуччя, яке руйнує не тільки життя людини у фізичному, психічному, психологічному вимірах, її внутрішній життєвий потенціал чи навпаки – надає нового сенсу її життю. Війна яскраво це демонструє. Українці не тільки навчилися виживати, але й значна частина населення отримала нові мотиваційні орієнтації. Важливою і найпершою є незалежність рідної землі.

Дослідники війни вивчили чотири фази війни та відповідні мотиваційні тенденції особистості на фазі героїзму, «медового місяця», розчарування, відновлення та відбудови.

На фазі *героїзму* для людини характерна героїчна поведінка. Одинадцять місяців війни демонструють героїзм і жертвовність українців у боротьбі за незалежність своєї Батьківщини, патріотичні почуття.

Друга фаза – особи, які вижили – гуртуються і сподіваються на краще. Ми можемо спостерігати, яку допомогу надають переселенцям Сходу жителі Західної України, Польщі, Німеччини та інших країн. У спільній життєдіяльності з'являється нова мотивація не тільки вижити в умовах війни, але й змінити своє життя – вивчення рідної та іноземної мови, опанування азів нової професії, відкриття бізнесу. Соціологічні дослідження демонструють, що для українців на цій фазі достатньою є зарплата 340 доларів. Ми стали менше витратити на себе і більше складати пожертв, донатити і адаптувались до життя в умовах сирен, вибухів, смерті.

Третя фаза – надії швидкого відновлення все ще не реалізовані і невідомо, коли будуть здійснені. Особистість втрачає сенс життя, її вкрай важко мотивувати до виконання діяльності і прийняття важливих рішень щодо власного життя. Приходить відчуття безсилля і водночас бажання опанувати щось нове.

Четверта фаза – відбудови та відновлення. На цій фазі, ті, хто вижив, уже розуміють, що необхідно самим вирішувати проблеми, які перед ними постали. Справді, у нас ще йде війна, а ми вже будемо плани відбудови української інфраструктури, міст і сіл, які зруйнував ворог.

Слід зауважити, що кожна війна має свої специфічні прояви у різних країнах. Це залежить від психологічних та ментальних особливостей певної нації. Війна в Україні лише підтвердила цю тезу. Проте, всіх українців об'єднує одна спільна мета – мир та незалежність України.

У відповідності до типів різних типів суб'єктивних ціннісних орієнтацій психологи виділяють своєрідні модули суб'єктивного благополуччя: модуль матеріального поповнення, модуль особистісного (смыслового) самовизначення, модуль соціального самовизначення, модуль особистісного (характерологічного) самовизначення, модуль професійного самовизначення і росту, модуль фізичного (соматичного) і психологічного здоров'я. Різні модули суб'єктивного благополуччя оптимізуються у залежності від актуальної життєвої ситуації. Однак суб'єктивне неблагополуччя у будь-чому (відносно того чи іншого модуля), не залишається непомітним, воно присутнє або у вигляді пониженого настрою або у вигляді активності. Крім того, неможливість підсилення індексу благополуччя в одній сфері часто замінюється активністю та досягненнями в іншій. Але разом з тим, особистість прагне до «глобального» благополуччя [8, с. 124].

Психологи у дослідженні смисложиттєвих орієнтацій та життєвої задоволеності у різних вікових груп також виявили значні прямі кореляції між благополуччям особистості та осмисленістю життя. Досліджувані з високим рівнем задоволеності життям відрізняються більш високим рівнем осмисленості життя та смисложиттєвих орієнтацій. При цьому, було також зроблено висновок, що віковий аспект не впливає на рівень задоволеності життям [3, с. 18].

Як бачимо, рівень суб'єктивного благополуччя багато у чому залежить від різних аспектів саме ціннісно-мотиваційної сфери людини. Суб'єктивне благополуччя можливе і воно залежить від самої людини.

Дослідження суб'єктивного благополуччя ми проводимо на базі національного університету «Львівська політехніка» (56 респондентів віком від 17 до 24 років), Львівського міського центру підтримки вимушено переміщених осіб (120 респондентів віком від 17 до 75 років). У емпіричному дослідженні ми використали декілька методик:

Оксфордський опитувальник щастя, ціннісний опитувальник, тест смисложиттєвих орієнтацій, методика визначення мотивації успіху і страху неуспіху, шкала суб'єктивного благополуччя і шкала психологічного благополуччя, авторський опитувальник. Дослідження ще триває, проте ми вже можемо обговорити деякі результати. Зокрема, встановлено кореляції деяких цінностей суб'єктивного благополуччя із шкалами «психоемоційна симптоматика» і «зміни настрою».

Можемо констатувати, у респондентів, для яких важливими є цінності досягнення та соціальної влади, менш характерними є зміни настрою. Тобто особи, котрі прагнуть поваги, володіння різними цінностями, досягненням поставленої мети, впливати на людей і події є менш схильні до погіршення настрою. Вони більш оптимістично сприймають життя. У різних аспектах життя, навіть у критичній ситуації – війни, вони оптимістично налаштовані, привітні (задоволення своїх потреб, засоби досягнення цілей, турбота про власну репутацію та схвалення інших, допомога іншим). Щодо цінності підтримки традицій, то вона корелює із шкалою ознак «психоемоційної симптоматики» ($r = 0,35$, $p \leq 0,05$): чим вищою є цінність підтримувати традиції, тим частіше у людини виникає відчуття безпідставної тривоги, розгубленість, порушення сну. Тобто, українці, цінуючи стабільність і намагаючись дотримуватися звичаїв, гостро реагують на зміни, що відбуваються у їх житті в умовах війни, вони прагнуть зберегти звичний порядок, а зміни приносять їм дискомфорт і можуть викликати психоемоційні симптоми.

Ми виявили, що українці, які мають високий рівень усвідомлення життя в умовах війни є більш благополучними та щасливими, аніж ті, що в умовах війни не бачать сенсу життя та втратили мету. Нами виявлено: із суб'єктивним благополуччям українців в умовах війни найбільш тісно пов'язана їх усвідомлена здатність керувати життям, вносити зміни у відповідності до ситуації, що склалася, власних бажань. Найменше корелює осмисленість життя із задоволеністю українцями соціальною сферою. Ціннісно-мотиваційні орієнтації українців сьогодні – це мирне життя без обстрілів і смерті.

Висновки. Отже, у ціннісно-мотиваційних орієнтаціях українців з різним рівнем благополуччя

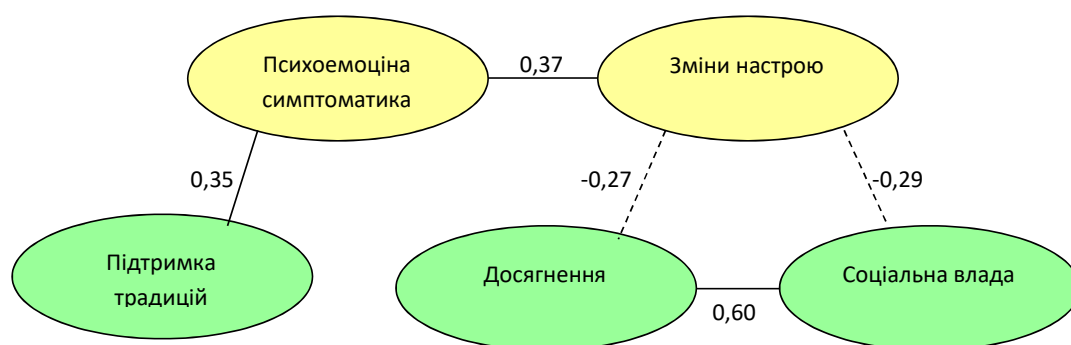

Рис. Взаємозв'язок між цінностями та внутрішніми шкалами суб'єктивного благополуччя

в умовах війни у контексті суб'єктивного, психологічного благополуччя і щастя спростерігаються значні відмінності. Не лише об'єктивні впливи та компоненти зовнішнього середовища накладають відбиток на задоволеність людиною життям (війна в Україні), на переживання нею щастя та благополуччя, але й її власні цінності та мотивація пов'язані з тим, наскільки суб'єктивно благополучною вона сприймає себе. Існує залежність від того, чи вміє людина ставити перед собою реальну та адекватну мету і які цінності впливають на їх постановку; наскільки вона бачить сенс у тому, що робить та якими є її очікування щодо результатів. Це необхідно враховувати психологу, психотерапевту у роботі з клієнтами, які не відчувають суб'єктивного благополуччя. Якщо неможливо вплинути на певні об'єктивні фактори життя (війна, смерть, розруха), тоді можна змінити ставлення до них, і це допоможе людині краще почуватись.

В умовах війни в українців проблеми можуть критися у відсутності сенсу в житті, що є не зовнішньою, а внутрішньою проблемою, яку потрібно вирішувати.

Для того, щоб відчувати себе щасливішою, людина повинна цінувати те, що приносить їй задоволення, а не обмежує її, вона має навчитись ставити перед собою автентичні цілі і мати адекватні очікування щодо них. І мабуть, найголовніше те, що навіть у умовах війни українці повинні усвідомлювати свою здатність робити себе щасливими у буденних речах (спілкування у родинному колі, теплий душ, ранкова кава, життя без серен і вибухів у власній оселі та на рідній землі).

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у емпіричному дослідженні чинників суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни як вагомого аспекту збереження психічного довголіття та щасливого життєтворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аргайл Майкл. Психологія щастя. Відновлено з <https://studfile.net/preview>
2. Білозерська С.І., Мащак С.О. Особливості зв'язку професійної я-концепції і психологічного благополуччя педагога. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Випуск 5. Херсон, 2018. С. 71–77.
3. Вірман Е. В., Калашнікова Т. В. Дослідження ціннісножиттєвих орієнтацій і задоволеності життям у людей різних вікових груп. Український науково-медичний молодіжний журнал. Київ, 2011. №4. С. 17–19.
4. Данильченко Т.В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір. Монографія. К., Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Чернігів: Десна Поліграф, 2016.
5. Іваннікова Г.В. Особистісні ресурси психологічного благополуччя студентів з інвалідністю. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2021. 248 с.
6. Мащак С. Криза особистості в умовах війни: теорія і рефлексія досвіду. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічний супровід до, під час та після війни: дослідження та ділення досвідом», присвяченої Всесвітньому дню психічного здоров'я та Дню Захисників та Захисниць України, м. Львів, 14-15 жовтня 2022р. С. 90.
7. Семків І. Цінності як чинники суб'єктивного благополуччя студентської молоді. Психологічні перспективи, 2009. №14. С. 158–164.
8. Сердюк Л.З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том V. Вип. 17. Київ, 2017. С. 124–133.
9. Чайка О. Дослідження психологічного благополуччя дітей молодшого шкільного віку. Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference «Science: Development and Factors its Influence» (December 26–28, 2022). Amsterdam, Netherlands, № 138.

Овчаренко О. Ю.

магістр психології, здобувач PhD, асистент

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF RESEARCHING THE STRESS RESISTANCE OF STUDENTS WITH DISABILITIES

У статті розглядається аналіз досліджень стресостійкості студентів з інвалідністю. Розкрито суть понять «стрес», «стресостійкість», «студенти з інвалідністю» та «принцип позитивної психотерапії». Встановлено, що вивчення стресостійкості студентів розкрито не в повній мірі, а дослідження стресостійкості студентів з інвалідністю майже не вивчалось.

Показано, що вплив повномасштабної війни в Україні та офлайн/ дистанційне навчання, в результаті пандемії COVID-19, позначились на рівні стресу у студентів. Найбільш вираженою інтелектуальною ознакою стресу у студентів є труднощі зосередження, негативні думки, підвищене відволікання та думки про одну й ту ж проблему, хронічна нестача часу, низька продуктивність діяльності та зниження апетиту або переїдання, до цього ще додається занепокоєння та підвищена тривожність; дратівливість і напади гніву. Зазначається, що індивідуальні особливості студентів з інвалідністю найкраще виявляються в характері та здібностях, у пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, потребах та інтересах, у адаптації до оточуючих подій та мотивації.

Обґрунтовано, що головним ресурсом стресостійкості студентів з інвалідністю є отримана ними травма, а поштовхом є прагнення жити без обмежень. Хвороба є способом самоорганізації особистості, реалізації життєвих цілей, розкриття свого потенціалу, прагнення до саморозвитку та сприйняття викликів. Водночас, відчуття щастя та суб'єктивне благополуччя у студентів з інвалідністю нижчі, ніж в інших студентів, через низький рівень задоволення потреб в автономії та компетентності. Оцінкою власних особистісних ресурсів є досягнення успіху, сприйняття життєвого шляху та реалістичність цілей. Наявність внутрішніх ресурсів, збільшує опірність до травмуючого впливу. Для студентства важливими є особистісні ресурси (досвід, мотивація, самодостатність, самооцінка, активна життєва позиція, емоційно-вольові, власне здоров'я) та зовнішні (матеріальні засоби, соціальна підтримка).

На основі аналізу, створено теоретичну модель дослідження стресостійкості студентів з інвалідністю, де виділено фізіологічні, соціальні та психологічні чинники. Але виходячи із концепції позитивної психотерапії, модель чинників стресостійкості студентів з інвалідністю представлена в більш широкому вигляді, де студент з інвалідністю має бути сфокусований на своїх ресурсах, зрозуміти свої здібності, прийняти відповідальність за себе та за те, що відбувається в його житті.

Наш світ за останні кілька десятиліть стрімко змінився та продовжує змінюватися. Нестабільність, швидкий темп життя, нові виклики, а ще пандемії, війни та інші негативні зовнішні умови, чітко формують наше сприйняття світу та відповідно складають основу для протистояння стресовим факторам.

Стрес та стресостійкість особливо привертають увагу в часи війни, пандемії, глобальних світових криз, катастроф, тому дана тема є актуальною для дослідження.

Ключові слова: стресостійкість, стрес, адаптація, самоприйняття, студенти з інвалідністю, ресурси, позитивна психотерапія.

The article deals with the analysis of studies of stress resistance of students with disabilities. The essence of the concept's «stress», «stress resistance», «students with disabilities» and «principle of positive psychotherapy» is revealed. It was established that the study of stress resistance of students is not fully disclosed, and the study of stress resistance of students with disabilities was almost not studied.

It is shown that the impact of the full-scale war in Ukraine and offline/ distance learning, as a result of the COVID-19 pandemic, affected the stress level of students. The most pronounced intellectual sign of stress in students is difficulty concentrating, negative thoughts, increased distraction and thoughts about the same problem, chronic lack of time, low productivity and decreased appetite or overeating, to which is added worry and increased anxiety; irritability and fits of anger. It is noted that individual characteristics of students with disabilities are best manifested in character and abilities, in cognitive, emotional and volitional activity, needs and interests, in adaptation to surrounding events and motivation.

It is substantiated that the main resource of stress resistance of students with disabilities is the trauma they received, and the impetus is the desire to live without limitations. Illness is a way of self-organization of personality, realization of life goals, disclosure of one's potential, striving for self-development and acceptance of challenges. At the same time, the sense of happiness and subjective well-being of students with disabilities is lower than that of other students, due to the low level of satisfaction of needs for autonomy and competence. Assessment of one's own personal resources is achievement of success, perception of life path and realistic goals. The availability of internal resources increases resistance to traumatic effects. Personal resources (experience, motivation, self-sufficiency, self-esteem, active life position, emotional and willpower, own health) and external resources (material means, social support) are important for students.

Based on the analysis, a theoretical model of stress resistance research of students with disabilities was created, where physiological, social and psychological factors are highlighted. But based on the concept of positive psychotherapy, the model of factors of stress resistance of students with disabilities is presented in a broader way, where a student with

disabilities must be focused on his resources, understand his abilities, accept responsibility for himself and for what is happening in his life.

Our world has changed rapidly over the past few decades and continues to change. Instability, fast pace of life, new challenges, as well as pandemics, wars and other negative external conditions, clearly shape our perception of the world and, accordingly, form the basis for resistance to stressful factors.

Stress and stress resistance especially attract attention in times of war, pandemics, global world crises, disasters, so this topic is relevant for research.

Key words: stress resistance, stress, adaptation, self-acceptance, students with disabilities, resources, positive psychotherapy.

Вступ. З моменту нового виклику людству, у вигляді ізоляції, який спричинила пандемія COVID-19 та на фоні цього, перехід студентів на офлайн/дистанційне навчання, а також у зв'язку з повномасштабною війною на території України, став формуватися відчутний запит на психологічні дослідження стресу та стресостійкості особистості.

У зв'язку з чим, державними та волонтерськими структурами було видано багато методичних рекомендацій, буклетів, проведено безліч вебінарів на тему стрес та методів подолання стресових станів, які стали додатковим джерелом інформації самопомоги до зниження стресових та тривожних розладів.

Стрес – це один із головних чинників, який призводить до фізіологічних та психологічних порушень, суїцидальних станів, депресії, ПТСР, загального виснаження організму та провокує зниження працездатності, тому що люди знаходяться в постійному напруженому стані. У зв'язку з чим, загальний рівень занепокоєння та нещастя в сучасному світі породжує національну епідемію стресу. Стрес стає частиною «нової норми» для людей, спричиняючи зниження продуктивності та проблем зі здоров'ям, які спочатку можуть бути непомітними, але через деякий час вони призводять до таких захворювань, як високий кров'яний тиск, діабет, артрит та запальні захворювання – усі вони погіршуються хронічним стресом.

Особливого впливу стрес завдав психіці студентів, які страждають від впливу війни, неможливості реалізації актуальних потреб, щоденних труднощів та подій в особистому житті. До навчального стресу відносяться: повсякденні перевантаження пов'язані із навчанням, офлайн/дистанційне навчання та ізоляція, а ще додаються: страх смерті та постійні повітряні тривоги, страх бомбардувань та вимушеного переселення, а головне – це страх перед майбутнім. Психологічний стан студентів знаходиться в критичному стані, тому що не задоволена базова потреба в безпеці. Але в той же час, стрес це невід'ємна частина повсякденного життя кожної людини, а тим паче кожного студента, тому що жити без стресу неможливо, але від кожного з нас залежить, яким буде наш спосіб життя та як часто людина буде перебувати в стресовому стані.

Тому сьогодні, проблема вивчення стресостійкості є як ніколи актуальною. Важливим є дослідження стійкості до стресу студентів з інвалідністю, що сприяє уникненню психічних розладів, зберіганню фізичного та психічного здоров'я, досягненню внутрішньої рівноваги, незважаючи на вплив щоденних стресорів, здатністю до реалізації свого

потенціалу, ефективністю долати труднощі, а також визначити ключові фактори впливу стресу на студентів з інвалідністю.

Згідно теоретичного дослідження нами було визначено, що поняття «стрес», який вивчав Г. Сельє, бере свій початок з 1936 року. Класичним визначенням поняття «стрес» за Г. Сельє є – «стан неспецифічної напруги в живому організмі, що виявляється в реальних морфологічних змінах у різних органах та особливо в ендокринних залозах, що контролюються гіпофізом» [45, с. 32]. Спочатку, це була назва «загальний адаптаційний синдром», але після років праці, вчений все ж таки змінив цей термін на поняття «стрес» та визначив це неспецифічною відповіддю організму на будь-яку висунуту до нього вимогу.

Стрес розглядається в дослідженнях: Т. Кокса, як загроза нормальному життю людини та її здоров'ю [26]; Р. Лазаруса, як збереження балансу між вимогами середовища і ресурсами, тобто взаємодія особистості з навколишнім світом [33], а також він виділив фізіологічний та психологічний вид стресу; Г. Вольфа, як фізіологічну реакцію на соціально-психологічні стимули [46]; Д. Мак Грата, як дисбаланс між висунутою вимогою та можливістю відреагувати на неї [36].

В дослідженнях L. Slocum [40], Н. Бамбурак, М. Гуцман [1, с. 149], було встановлено, що: на здатність людини опиратися стресу, впливає як негативний минулий досвід та перенесений стрес, так і те що важливість визначення походження стресорів, що виникають через риси особистості та соціальні умови, лежать в основі минулого досвіду зі стресовими факторами.

Стрес має як позитивні, так і негативні наслідки, але стратегії подолання стресових ситуацій сприяють формуванню адаптивності особистості.

Стосовно досліджень стресу в студентів, слід довести, що до юнацького віку, навчального стресу, повсякденних життєвих перешкод та проблем, додаються зовнішні прояви стресу війни. Останні роботи по дослідженню стресу визначали: Н. Савелюк [15, с. 141], – найбільш вираженою інтелектуальною ознакою стресу в студентів є: труднощі зосередження, негативні думки, підвищене відволікання та думки про одну й ту ж проблему, хронічна нестача часу, низька продуктивність діяльності та зниження апетиту, або передання, до цього ще додається занепокоєння та підвищена тривожність; драгієвність і напади гніву; І. Корнієнко [11, с. 126], – студентська молодь більш чутлива до академічних стресорів; Ю.Бондаренко [3, с. 174], – рівень тривожності та

фрустрованості впливає на характеристику стресостійкості в підлітковому віці; О. Вишневецький [5, с. 230], – у навчальній діяльності, стресовий стан спостерігається тоді, коли людина намагається вирішити навчальну задачу; Gulzhaina K. Kassymova [28, с. 26], – ключем до розвитку умінь справлятися зі стресом, компенсувати та мінімізувати його негативні наслідки, є розвиток творчих здібностей студентів; Л. Назарець [14, с. 201], – реакція людини на конфлікт відбувається через захисні механізми.

Як бачимо, вивченню стресу присвячено достатньо наукових робіт, які дозволяють розкрити в повному розумінні цю тему. Але, ще більший інтерес виникає до вивчення стресостійкості особистості, який є показником працездатності людини та успішного рішення щодо виходу із стресової ситуації з мінімальними втратами ресурсів.

Стресостійкість – це особистісні якості, що дозволяють переносити стресові ситуації та розглядаються вченими: Л. Смольська [18, с. 116], О. Чиханцова [21, с. 224–225], – у моделі формування стресостійкості та життєстійкості; Н. Савелюк [15, с. 141], – у питаннях прояву стресу в студентів в умовах війни; М. Цимбалюк, Н. Жигайло [22, с. 135], – у формуванні стресостійкості студентів в умовах війни для правового та євроінтеграційного процесів; С. Ворожбит [4, с. 79], – у духовних цінностях, що позитивно впливають на формування стресостійкості студентів в умовах війни.

В той же час, психологічну стресостійкість розглядають, як: Л. Гачак-Величко [6, с. 76–77], суттєву передумову цілеспрямованої діяльності, її регуляцію, стійкість та ефективність; а також О. Камінська [10, с. 33], – прагнення особистості вирішувати проблемну ситуацію, засновану на її сприйнятті, як завдання, що перешкоджає застряганню в ній, завдяки меншій емоційній включеності.

Стресостійкість студентів вивчається, як вітчизняними вченими, які визначили, що: Г. Дубчак [8, с. 179], студенти менше задоволені умовами життя, але більше життям в цілому; С. Бужинська [43, с. 58], – студенти мають високий рівень тривожності, який негативно позначається на успішності вибору копінг-поведінки та формуванню стресостійкості у цьому віці; О. Кокун, Л. Сердюк [30, с. 442], – для успішної адаптації та навчання, стресостійкість є основою для соціальної взаємодії людини, що характеризується високим рівнем саморегуляції, емоційною стабільністю та психологічною готовністю до стресу. Серед зарубіжних вчених ми можемо виділити роботи, в яких на рівень стресостійкості студентів впливає: М. Pascoe [34, с. 109], – навчальний стрес, який є основною проблемою для студентів; Gulzhaina K. Kassymova [28, с. 179], – здатність справлятися зі стресом є функцією гармонії внутрішньоособистісних та міжособистісних стосунків; А. Alexoroulou [24, с. 78], – стійкість обдарованих студентів обумовлена поєднанням особливостей особистості та захисних факторів; А. Rogowska [47], – інтелект не є єдиною умовою

стійкості, він відіграє допоміжну роль у вирішенні проблем і прийнятті рішень.

За період пандемії COVID-19, було також досліджено вплив стресу на студентів під час офлайн/дистанційного навчання та виявлено, що: L. Elsalem [27, с. 277], – пандемія COVID-19 має негативний психологічний вплив на студентів; I. Dahlstrom-Hakki [29], – але можливість онлайн-навчання має потенціал для покращення результатів навчання для студентів з інвалідністю, де адаптація та гнучкість є задоволенням індивідуальних потреб; C. Wang [25], – поширеність тривоги, депресії та стресу серед студентів під час пандемії COVID-19 серед китайських студентів нижче, ніж серед не китайських студентів; N. Aylie [23, с. 820], – виникнення депресії, тривоги та стресу серед студентів в зоні Бенч-Шеко, південно-західної Ефіопії, який пов'язаний з COVID-19, дуже високий, та причинами є: перебування вдома, погана соціальна підтримка, хворі на коронавірус родичі та низький дохід сім'ї.

Можемо зазначити, що стресостійкість це те, що допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, розумно використовувати досвід та знання, зберігати самоконтроль та вміти вчасно реагувати на життєві труднощі та перебудовувати свою діяльність у разі непередбачених перешкод. Люди пробують різні стратегії подолання стресу, вибирають найбільш ефективні і змінюють їх у відповідь на нестабільне середовище. Широкий набір стратегій подолання та гнучкість їх вибору можуть бути найкращими методами ефективного подолання стресових станів і захисту людей від погіршення самопочуття.

Але, дослідженню вивчення стресостійкості студентів з інвалідністю проводяться недостатньо. Варто зазначити, що велику увагу в дослідженні цьому питанню приділили Л. Сердюк [16; 31; 32]; О. Купрєєва [13]; В. Скрипник; П. Таланчук; Л. Тищенко; М. Томчук; Р. Joseph [44].

Для студентів є характерним здатність встановлювати стійкі та доброзичливі стосунки зі світом і людьми, вираженість цінностей самоактуалізації, позитивне ставлення до себе та творча спрямованість. Але, відчуття щастя та суб'єктивного благополуччя у студентів з інвалідністю нижчі, ніж в інших студентів, через низький рівень задоволення потреб в автономії та компетентності [41, с. 816].

Доведено, що стресостійкість студентів з інвалідністю обумовлена їх: соціальною ситуацією розвитку та умовами їх життєдіяльності [12, с. 44]; емоційною напругою, яка призводить до підвищення стресу, зниження особистісного рівня життєздатності студентів-першокурсників [42, с. 553–554], а також тим, що стійкість, самооцінка, підтримка сім'ї, суб'єктивне благополуччя та психологічне благополуччя є захисними факторами, які сприяють адаптації та кращому включенню до вищої освіти [35, с. 122–124], але вони не повністю розкривають особистісні ресурси стресостійкості студентів з інвалідністю, що є метою нашого дослідження, тому що забезпечення висо-

кого рівня стресостійкості студентів є наявність особистих ресурсів студента на етапі його адаптації до навчання в ЗВО із постійним саморозвитком, навчання та набуттям досвіду. Як бачимо, стресостійкість є головним вмінням швидко адаптуватись до нових умов, що є важливим для студентів з інвалідністю.

Студенти з інвалідністю мають і так більшу інтенсивність стресорів, що впливають на них, до того ж, юнацький вік характеризується значною кількістю додаткових стресових факторів. Як ми казали, до цього ще додається пандемія та воєнний конфлікт на території України, а тому вивчення особливостей переживання стресу студентами з інвалідністю є актуальним науковим завданням.

Нерозкритими залишаються питання стосовно психологічних чинників формування стресостійкості у студентів з інвалідністю.

Мета дослідження. Теоретично обґрунтувати психологічні особливості стресостійкості студентів з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні «особа з інвалідністю» – це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності [47].

Визначення ж «студент з інвалідністю» на теперішній час майже немає, але – це, насамперед, людина, яка має обмежені можливості, зумовлені фізичними, психологічними, сенсорними і соціальними бар'єрами, що не дають їй змогу легко та повноцінно інтегруватися й адаптуватися, жити повноцінним життям як інші члени суспільства [19].

Взагалі, інвалідність є соціальною структурою. Людина може мати функціональні обмеження або фізичні, психічні чи сенсорні порушення, але те, що робить цю людину інвалідом, полягає в тому, яке до неї ставлення в суспільстві [37; 38; 39]. Ми робимо наголос на людині, а не на інвалідності, що означає, що людина з інвалідністю – це передусім людина, тому інвалідність не визначає людину.

Наразі спостерігається тенденція до заміни побутових стереотипів сприймання інвалідизованих, завдяки яким окреслюються підходи до формування в суспільстві толерантного ставлення до цієї групи осіб [7]. Упродовж останніх років в Україні спостерігається значне збільшення студентів з інвалідністю, які отримують освіту в інклюзивних групах закладів освіти.

Студенти з інвалідністю мають певні особистісні особливості: низька самооцінка та рівень домагань, неконструктивні психологічні захисти, неадекватні стосунки з однолітками та дорослими. Все це може викликати міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти під час навчання. Важливим аспектом забезпечення успішності студентів з інвалідністю є їх адаптація до вищої освіти суспільства. Пошук шляхів успішної адаптації є актуальною проблемою для кожного, хто навчається в ЗВО [9, с. 24].

Студенти з інвалідністю, характеризуються низьким рівнем нервово-психічної стійкості, пасивним

ставленням до стресу, зниженим тонусом, неспокоєм, мінливістю емоційного тону, негативним образом себе в порівнянні зі здоровими студентами. Також, вони мають низький рівень стресостійкості та рівень суб'єктивного почуття щастя, а також нижче рівень життєстійкості, ніж здорові студенти. У них більш виражені стани фрустрації в стресі.

Офлайн/дистанційне навчання погіршує стресовий стан студентів. Серед проблем цього типу навчання визначаються технічні проблеми, занепокоєння тим, що методи навчання не висвітлюють належним чином матеріал, домашня обстановка, нечесність студентів. Середовище без стресу є дуже сприятливим ґрунтом для заохочення студентів до офлайн/дистанційного навчання [27]. Перебування вдома, обмеження спілкування, страх захворіти на коронавірус (COVID-19) є причинами виникнення депресії, тривоги та стресу серед студентів [23].

Ближчими до теми нашого дослідження є наукові праці Л. Сердюк, яка аналізує психологічні особливості студентів з інвалідністю. Авторка констатує, що успішність самореалізації та психологічного благополуччя людини з інвалідністю, визначається наявністю в неї прагнення до саморозвитку і розкриття свого потенціалу, оцінкою власних особистісних ресурсів [16]. Взагалі, навчальний стрес має негативний вплив на здатність студентів до навчання, академічну успішність, якість і кількість сну, фізичне та психічне здоров'я.

Важливим для формування стресостійкості студентів є ресурси. С. Хобфолл розглядав ресурс-орієнтований підхід в розвитку особистості; Г. Сельє розрізняв поверхневі та глибинні ресурси адаптаційної енергії; А. Маслоу виділив градацію ресурсів у вигляді потреб особистості (виживання, комфорт, безпека, повага, самореалізація).

Як бачимо, психологічні ресурси пов'язуються зі стресостійкістю, де виділяють внутрішні, які є фундаментом стресостійкості, та зовнішні ресурси особистості. До індивідуальних ресурсів відносяться ті, які дають змогу особистості впоратись із життєвими труднощами, знизити рівень стресової ситуації, прийняти себе та своє фізичне здоров'я.

Наявність внутрішніх ресурсів, збільшує опірність до травмуючого впливу. Для студентства важливими є особистісні ресурси (досвід, мотивація, самодостатність, самооцінка, активна життєва позиція, емоційно-вольові, власне здоров'я) та зовнішні (матеріальні засоби, соціальна підтримка).

Л. Сердюк та О. Чиханцова [20] зазначили, що в успішному протистоянні стресовим ситуаціям, ключову роль відіграє життєстійкість особистості. Життєстійкість відіграє важливу роль у перетворенні стресових обставин на зростання особистості. В свою чергу, психологічне благополуччя є умовою становлення особистості та невід'ємною частиною формування мотивації самореалізації [17].

Стресостійкість у студентів формується за рахунок вирішення проблемних ситуацій; впевненості в собі; правильною адаптацією; мотивацією до навчання; життєстійкістю; вмінням

прийняття виклик; вольових ресурсів; психічного стану від сприйняття стресу. При цьому наявність інвалідності є вагомим фактором, що впливає на адаптацію.

Студенти з інвалідністю мають меншу здатність демонструвати поведінкову саморегуляцію та загальний адаптаційний потенціал, ніж інші студенти. Але, ці студенти, як і їхні однолітки без інвалідності, включаються в освітній процес, завдяки достатній академічній мотивації, бажанню вчитися, здатності проектувати складну навчальну ситуацію і знаходити вихід. При цьому, відчуття щастя та суб'єктивного благополуччя в студентів з інвалідністю нижчі, ніж в інших студентів, через нижчий рівень задоволення потреби в автономії та компетентності [41, с. 816].

Високий рівень тривожності негативно позначається на успішності вибору копінг-поведінки, а отже, на формуванні стресостійкості у студентів. Емоційна стабільність є високим рівнем саморегуляції, психологічною готовністю до стресу, внаслідок чого відбувається успішна адаптація й навчання студентів [43, с. 58].

До чинників стресу студентів з інвалідністю можна віднести: організація навчального процесу; великий обсяг інформації та предметів; відсутність прямого контакту з викладачами, у зв'язку із офлайн/дистанційним навчанням; відсутність цілей; стан здоров'я; чинники пов'язані із воєнним станом у країні; відсутність успіхів у навчанні; відсутність мотивації; несправедливе ставлення викладачів до студентів з інвалідністю.

Отже, можна сказати, що вплив пандемії COVID-19, воєнний стан, офлайн/дистанційне навчання, позначились на психологічній стійкості студентів, частота стресу зросла, стресостійкість

знизилась, а важливу роль відіграють ресурси для формування стресостійкості. Для студентів вагомими є: досвід, мотивація, самодостатність, самоочінка, активна життєва позиція, здоров'я, а також: матеріальні засоби та соціальна підтримка.

За рахунок вирішення проблемних ситуацій, впевненості в собі, правильною адаптацією, мотивацією до навчання, життєстійкістю, вмінням прийняття виклик, вольових ресурсів, психічного стану від сприйняття стресу в них формується стресостійкість. Як ми вже зазначили, що на формування стресостійкості впливає багато внутрішніх та зовнішніх факторів та чинників це: ситуації, в яких знаходиться особистість та реакція на них; переживання стресових ситуацій; контроль цих ситуацій та прийняття рішення про їх вирішення.

Тому, на основі аналізу попередніх досліджень було створено наступну теоретичну модель дослідження стресостійкості студентів з інвалідністю (Рис. 1).

Але, хочемо зазначити, що на основі позитивної психотерапії Н.Пезешкіана доцільно розглянути стресостійкість студентів з інвалідністю більш широко.

Стреси, конфлікти, проблеми, все це існує в житті кожної людини, тобто це сторона негативу, сторона «мінусу». Але водночас в нашому житті присутнє щастя, любов, успіхи, тобто це інша сторона, сторона позитиву або «плюсу». І в зв'язку з тим, що всі події мають дві сторони, сторона «плюсу» та сторона «мінусу» – це і є концепцією позитивної психотерапії. Інакше кажучи, якщо є проблема, то є і її вирішення. Позитивна психотерапія наголошує на цілісному баченні життя людини.

Позитивна психотерапія базується на принципах надії, балансу і самопомоги. Принцип надії

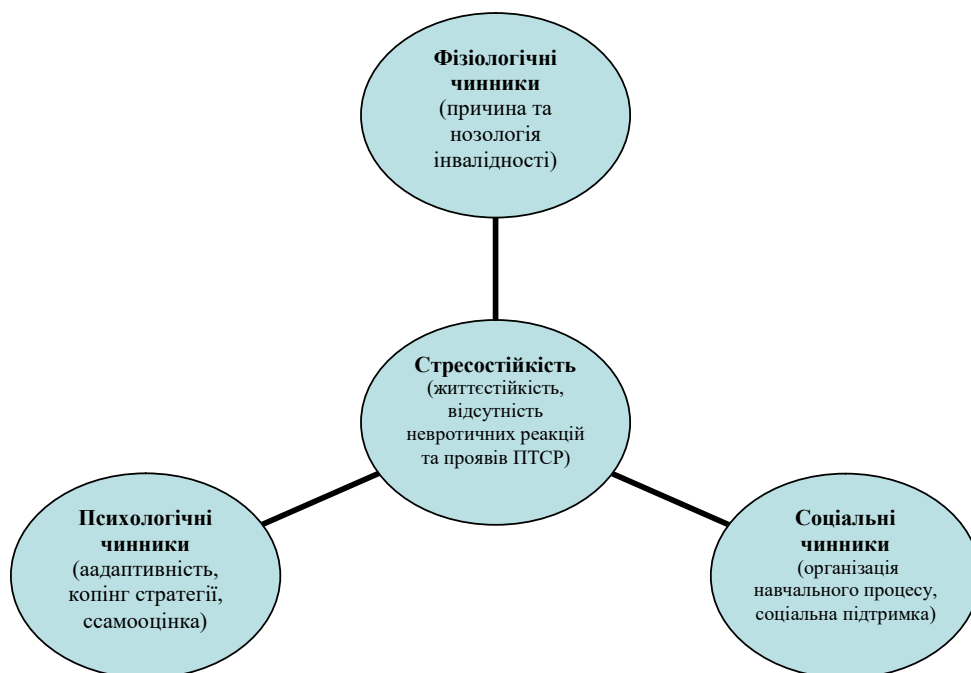

Рис. 1. Модель чинників стресостійкості студентів з інвалідністю

сфокусований на ресурсах особистості та дозволяє зрозуміти свої здібності, прийняти відповідальність за те, що відбувається в особистому житті на себе. Принцип самопомогою розглядається в 5-крокової моделі, яку застосовують як стратегію гармонізації, особистісної адаптації і розвитку, та принцип балансу, який розглядає життя людини у чотирьох сферах:

тіло/почуття – людина тілесна. Потреби цієї сфери: сон, харчування, зовнішність, відчуття, самопочуття, здоров'я, фізичні показники студента з інвалідністю, резильєнтність, сприймання себе та свого тіла;

діяльність/досягнення – потреба в навчанні, у змінах, у зростанні, у досягненні та успіхах. Проблеми: самооцінка, перевантаження, стресові реакції, страх, порушення уваги;

контакти/оточення – соціальні зв'язки, спілкування з самим собою та з оточуючими, налагодження стосунків;

фантазії/майбутнє – фантазії, натхнення, планування, суїцидальні фантазії, сексуальні фантазії, побоювання, нав'язливі уявлення.

Ці сфери є вродженими для людини і людина намагається реалізувати себе в кожній із цих сфер. Проблеми та захворювання виникають у сферах, де спостерігається дефіцит або гіперкомпенсація. Але, саме дефіцит у розподілі життєвої енергії призводить до виникнення стресу.

Тому, виходячи із концепції позитивної психотерапії, модель чинників стресостійкості студентів з інвалідністю створено у наступному вигляді (Рис. 2).

Згідно цієї моделі, студент з інвалідністю має бути сфокусований на своїх ресурсах, зрозуміти свої здібності, прийняти відповідальність за себе та за те, що відбувається в його житті.

Висновки. Отже, проблема дослідження стресостійкості студентів з інвалідністю залишається актуальною, тому що до викликів, які були пов'язані із пандемією COVID-19 додалась ще повномасштабна війна в Україні, що є поштовхом до пошуку нових методів подолання стресових розладів та відновлення фізичного та психічного здоров'я студентів, а також потребує адаптивності до нових умов життя та формування стресостійкості. Одним із методів формування стресостійкості може бути позитивна психотерапія. В якості моделі можуть бути використані: дослідження по кожній сфері, дистанціювання, інвентаризація та вербалізація, згідно моделі балансу; дослідження причин реакції на стрес, згідно моделі наслідування; позитивна інтерпретація стресових ситуацій; притчи на стадії розширення цілей.

Перспективою подальшого дослідження буде проведення емпіричного дослідження щодо особистісних ресурсів стресостійкості студентів з інвалідністю, що є рушійною силою при подоланні

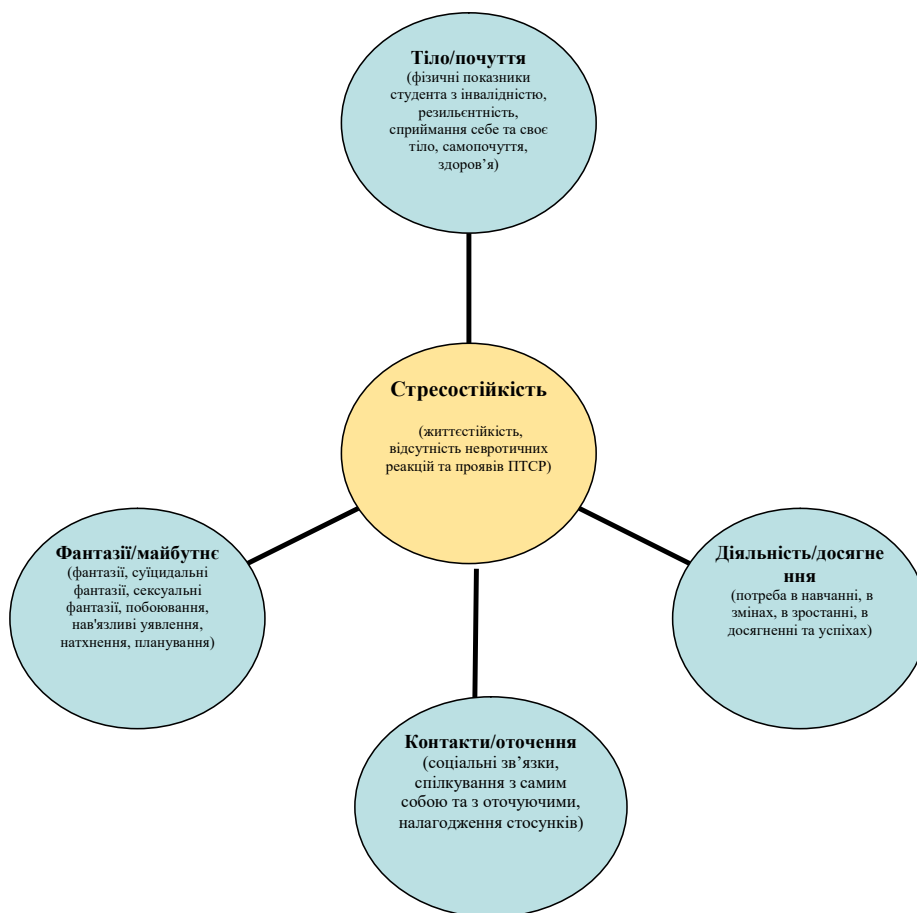

Рис. 2. Модель чинників стресостійкості студентів з інвалідністю за концепцією позитивної психотерапії

стресових станів, униканні психічних розладів, збереженні психічного здоров'я, підвищенні стресостійкості та якості життя; виявлення актуальних здібностей студентів з інвалідністю згідно з концепцією позитивної психотерапії.

Важливою практичною задачею на сьогодні є відновлення психологічного здоров'я постраждалих студентів, загальне формування стресостійкості студентів, відновлення ресурсів та інтеграція в освітнє середовище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бамбурак Н.М., Гуцман М.С. Динаміка суб'єктивного проживання стресу особистістю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1, С. 143–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2017_1_18
2. Бацман О.С. До питання адаптації студентів з особливими потребами у вищих навчальних закладах. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2010. № 44, С. 22–28.
3. Бондаренко Ю.О. Вплив рівня тривожності та фрустрованості особистості на характеристику стресостійкості в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2011. №2, С. 171–175. DOI: <https://doi.org/10.31812/psychology.v2i.7532>
4. Ворожбит С.А. Вплив особливостей інтелекту на процес успішної адаптації студентів до університету. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2006. № 7, С. 74–79.
5. Вишневецький О.І. Шкільний стрес та його наслідки. *Психологічна газета*. 2005. №11, С. 2–30.
6. Гачак-Величко Л.А. Психологічні особливості стресостійкості у курсантів під час навчання у вищому військовому навчальному закладі. *Габітус*. 2022. № 41, С. 73–77. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.11>
7. Галян О., Галян І. Особа з інвалідністю у рефлексіях студентів-психологів. *Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка*. 2019. № 1 (10). DOI: 10.15330/ps.10.1.99-110
8. Дубчак Г. М. Формування професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. № 3(1), С. 173–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_3%281%29_33
9. Іванюк І. Я. Адаптація студентів з обмеженими можливостями в умовах інтегрованого навчання. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. 2009. № 6(8), С. 24.
10. Камінська О. Психологічні особливості стресостійкості майбутніх психологів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2021. № 13 (58), С. 26–34. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.13\(58\).03](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.13(58).03)
11. Корнієнко І. О. Вікові відмінності опанувальної поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2014. № 25, С. 126–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psppl_2014_25_12
12. Кудінова М. Емпіричне дослідження рівнів стресостійкості студентів з особливими освітніми потребами. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2021. № 4 (53), С. 40–45. DOI: <https://doi.org/10.32689/maur.psyh.2021.4.7>
13. Купрєєва О. І. Психологічні аспекти самореалізації студентів. *Історико-педагогічні студії: науковий часопис*. 2018. № 11-12, С. 113–118. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/29092>
14. Назарець Л. М. Особливості взаємодії у конфліктах та конструктивні прийоми їх подолання. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. № 8, С. 197–202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_46
15. Савелюк Н. Переживання стресу в умовах війни: досвід українського студентства. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць. Тернопіль. 2019. № 18, С. 141-152 DOI: <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i18.282>
16. Сердюк Л. З. Психологічні особливості студентів з інвалідністю. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць*. К.: Університет «Україна»/ 2014. № 11 (13), С. 238–251. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchb_020_2011_3_28
17. Сердюк, Л. Внутрішні ресурси психологічного благополуччя особистості. *Організаційна психологія. економічна психологія*. 2021. № 2-3 (23), С. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.10>
18. Смольська Л. М. Стресостійкість та життєстійкість: креативна модель формування в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. №4. С. 113–117. DOI: <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2021.4.22>
19. Слосанська Г. І. Соціальний супровід осіб з обмеженими можливостями в освітньому просторі вищих навчальних закладів як форма комплексної соціальної допомоги. *Ужгород: Говерла*. 2013. № 29, С. 199–203.
20. Сердюк Л.З., Чиханцова, О.А. The psychological resources of an individual's psychological hardiness. *In Search of Truth and Humanity in the Age of War: The Proceedings of the International Training & Science Conference WAPP Support Project Association*. Poland. 2022. 66–74.
21. Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 42, С. 211–231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psppl_2018_42_13
22. Цимбалюк М., Жигайло Н. Формування стресостійкості студентів в умовах війни для правового та євроінтеграційного процесів. *Вісник Львівського університету*. 2022, С. 128–136. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.17>
23. Aylie NS, Mekonen MA, Mekuria RM. The Psychological Impacts of COVID-19 Pandemic Among University Students in Bench-Sheko Zone, South-west Ethiopia: A Community-based Cross-sectional Study. *Psychology Research and Behavior Management* 2020. №13, 813-821. DOI: <https://doi.org/10.2147/PRBM.S275593>
24. Alexopoulou, A., Batsou, A., & Drigas, A. (2019). Resilience and Academic Underachievement in Gifted Students: Causes, Consequences and Strategic Methods of Prevention and Intervention. *International Journal of Online and Biomedical Engineering (iJOE)*. 2019. 15(14), 78–86. DOI: <https://doi.org/10.3991/ijoe.v15i14.11251>
25. Wang C, Wen Wen. Anxiety, depression, and stress prevalence among college students during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. *Journal of American College Health*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1080/07448481.2021.1960849>
26. Cox T. A Psychological Model of Occupational Stress. *Paper presented to a meeting of the Medical Research Council. London. Journal of Nervous and Mental Diseases*. 1977. № 165 (6), 403–417.
27. Elsalem L. Stress and behavioral changes with remote E-exams during the Covid-19 pandemic: A cross-sectional study among undergraduates of medical sciences. *Annals of Medicine and Surgery*. 2020. №60. 271–279. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.amsu.2020.10.058>

28. Gulzhaina K. Kassymova, Oksana V. Tokar. Impact of stress on creative human resources and psychological counseling in crises. *International journal of education and information technologies*. 2019. № 13, 26-32. URL: https://www.researchgate.net/publication/331645870_Impact_of_stress_on_creative_human_resources_and_psychological_counseling_in_crisis
29. Dahlstrom-Hakki I. Comparing synchronous and asynchronous online discussions for students with disabilities: The impact of social presence. *Computers & Education*. 2020. № 150. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.103842>
30. Kokun, O., Serdiuk, L., & Shamysh, O. Personal characteristics supporting Paralympic athletes' self-realization in sports. *Journal of Human Sport and Exercise*. 2021. № 16(2) 435-444. DOI: <https://doi.org/10.14198/jhse.2021.162.17>
31. Kuprieieva O., Traverse T., Serdiuk L., Chykhantsova O. Fundamental assumptions as predictors of psychological hardness of students with disabilities. *Social Welfare Interdisciplinary Approach*, 2020.
32. Baranauskienė I., Serdiuk L., Danyliuk I., Kurapov A. The factors of psychological well-being of adolescents with disabilities. *Specialusis ugdymas/Special education*. 2019.
33. Lazarus R.S. Fifty years of research and theory of R.S. Lazarus (An analyses of historical and perennial issues). New York. 1998. 450.
34. Michaela C. Pascoe, Sarah E. Hetrick & Alexandra G. Parker. The impact of stress on students in secondary school and higher education. *International Journal of Adolescence and Youth*. 2019. 104–112. DOI: <https://doi.org/10.1080/02673843.2019.1596823>
35. Maria Helena Venâncio Martins. Resilience factors in students with Disabilities at a Portuguese University. *Martins University of Algarve*. Portugal. 110-128. DOI: <https://doi.org/10.15823/p.2022.146.6>
36. McGrath J.E. Stress and behavior in organizations. *Handbook of Industrial Organizational Psychology*. Chicago: Rand McNally Co., 1976. 1351–1395.
37. Oliver, M. The social model in context. *In Understanding disability New York*. NY: Springer. 2006. 30–42.
38. Oliver, M. The social model of disability: Thirty years on. *Disability & Society*. 2013. 28(7), 1024–1026.
39. Shakespeare, T. The social model of disability. *Disability Studies Reader*. 2006. 2, 197–204.
40. Slocum L.A. General strain theory and the development of stressors and substance use over time: An empirical examination. *Journal of Criminal Justice*. 2010. №38(6), 1100–1112.
41. Shamionov RM, Grigoryeva MV, Grinina ES, Sozonnik AV. Characteristics of Academic Adaptation and Subjective Well-Being in University Students with Chronic Diseases. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*. 2020. 10(3), 816-831. DOI: <https://doi.org/10.3390/ejihpe10030059>
42. Vinogradova N.I., Kohan S.T. Resilience as a Basis for Psychological Safety of Students with Disabilities. *Proceedings of the First International Volga Region Conference on Economics, Humanities and Sports (FICEHS 2019)*. 2020. 551–554. DOI: <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.200114.128>
43. Бужинська С.М. Стресостійкість студентів як складник успішності навчання у ЗВО. *Габітус*. 2021. № 23. С. 55-59. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.9>
44. Perry, Joseph D.; Bard, E. M. Resilience Revisited: Urban Children Assessment and Intervention. Construct Validity of a Resilience Profile for Students with Disabilities (Resilience Subdomains of Coping with Disability Scales-Parent Rating Scale). *Annual Meeting of the American Psychological Association*. 2000. 11. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED454283>
45. Selye H. Syndrome produced by diverse nocuous agents. *Nature*. 1936. 138.
46. Wise M.G. Posttraumatic stress disorder, human reaction to catastrophe. *Drug Ter*. 1983. 121–123.
47. Rogowska AM, Kuśnierz C, Ochnik D. Changes in Stress, Coping Styles, and Life Satisfaction between the First and Second Waves of the COVID-19 Pandemic: A Longitudinal Cross-Lagged Study in a Sample of University Students. *Journal of Clinical Medicine*. 2021. 10(17). DOI: <https://doi.org/10.3390/jcm10174025>
48. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України №875-XII. Поточна редакція від 06.11.2022р., підстава: З-н України № 2682-IX від 18.10.2022р.

Ющенко І. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*

СПЕЦИФІКА СТРАТЕГІЙ АДАПТАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ, СПРИЧИНЕНОЇ ВІЙНОЮ

SPECIFICITY OF YOUTH ADAPTATION STRATEGIES IN THE CONTEXT OF UNCERTAINTY CAUSED BY WAR

У статті викладені результати емпіричного дослідження стратегій адаптивної поведінки в умовах ситуації невизначеності, що виникла внаслідок повномасштабної війни в Україні, розглядаються типові способи подолання стресу, пов'язаного з війною у молодих людей, які не знаходяться у зоні бойових дій та не є учасниками війни. Всього було обстежено 178 осіб різної статі, віком від 18 до 32 років, жителів м. Чернігова та області.

У дослідженні з'ясовано, що для подолання стресу респонденти найчастіше застосовують пошук інформації, спілкування, обговорення актуальної ситуації, концентрацію зусиль на різній діяльності та самонавіювання або перемикання уваги на інші теми. Визначено такі стратегії копінг-поведінки, які найчастіше використовуються респондентами. Встановлено позитивний взаємозв'язок між копінг-стратегіями «уникнення-втеча», «дистанціювання», «позитивна переоцінка», «пошук соціальної підтримки», «вибудовування плану дій» та психологічним благополуччям молоді. Виявлено, що найбільш адаптивними в умовах війни є стратегії дистанціювання, пошуку соціальної підтримки та уникнення.

Зроблені висновки про те, що у ситуації життєвої невизначеності, спричиненої війною, використання проблемно-орієнтованих копінг-стратегій знижується на користь емоційно-орієнтованих, а поведінкові стратегії знижуються на користь когнітивних, що може бути пов'язано з відображенням війни в індивідуальній свідомості як неконтрольованої, непрогнозованої ситуації, покращення якої не залежить від зусиль самого суб'єкта. Водночас, використання проблемно-орієнтованого копіngu може бути пов'язане із спробами знизити рівень стресу шляхом когнітивної оцінки ситуації, роздумів та обговорення наявного стану речей, передбачення розвитку подій, прогнозування наслідків. Пошук інформації про те, що відбувається є однією з найпоширеніших форм проблемно-орієнтованого копіngu, що забезпечує не лише відволікання але й інтелектуальне опрацювання, що приводить до переоцінки, зміни ставлення до актуальної ситуації та надання їй нового значення і особистісного сенсу.

Ключові слова: ситуація невизначеності, стратегії адаптації, емоційно-орієнтований копінг, проблемно-орієнтований копінг, когнітивна оцінка ситуації.

The article presents the results of an empirical study of adaptive behavior strategies in a situation of life uncertainty caused by the full-scale war in Ukraine, and examines typical ways of overcoming war-related stress among young people who are not in the combat zone and are not participants in the war. A total of 178 people of different genders, aged 18 to 32, residents of Chernihiv and the region were surveyed.

The study found that to overcome stress, respondents most often use information search, communication, discussion of the current situation, concentration of efforts on various activities, and self-hypnosis or switching attention to other topics. The following coping strategies are identified as the most commonly used by respondents. A positive correlation between the coping strategies «avoidance-escape», «distancing», «positive reassessment», «search for social support», «building an action plan» and the psychological well-being of youth has been established. It was found that the most adaptive strategies in the conditions of war are distancing, seeking social support and avoidance.

It is concluded that in a situation of life uncertainty caused by war, the use of problem-oriented coping strategies decreases in favor of emotionally oriented ones, and behavioral strategies decrease in favor of cognitive ones, which may be due to the reflection of war in the individual consciousness as an uncontrollable, unpredictable situation, the improvement of which does not depend on the efforts of the subject. At the same time, the use of problem-oriented coping may be associated with attempts to reduce stress by cognitively assessing the situation, reflecting on and discussing the current state of affairs, predicting the development of events, and forecasting consequences. The search for information about what is happening is one of the most common forms of problem-oriented coping, which provides not only distraction but also intellectual processing, leading to a reassessment, a change in attitude towards the current situation and giving it a new meaning and personal significance.

Key words: situation of uncertainty, adaptation strategies, emotionally oriented coping, problem-oriented coping, cognitive assessment of the situation.

Вступ. Повномасштабна війна в Україні принесла багато випробувань і горя – усе це похитнуло звичне життя та психологічне благополуччя наших громадян. Війна торкнулась життя всіх, без винятку, громадян України. На жаль, багато з наших співвітчизників потрапили у надзвичайні, екстремальні ситуації спричинені військовими

діями, пережили або переживають у даний час важкі трагічні події. І, навіть ті, хто знаходяться у відносній безпеці, не зазнали фізичних ушкоджень та болісних втрат також відчувають негативний вплив війни.

У свідомості переважної більшості жителів нашої країни війна відображається, насамперед, як

ситуація нестабільності та невизначеності життя. Вона дестабілізує звичні умови існування людини, призводить до різких змін соціальної дійсності, унеможливорює прогнозування власного майбутнього. Дана ситуація суб'єктивно сприймається як складна, стресова, що зумовлює адаптаційне напруження та розгортання особистісних механізмів подолання. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання функціонування, адаптації, саморегуляції та вироблення особистістю ефективних стратегій подолання труднощів в умовах життєвої невизначеності пов'язаної з війною.

Поведінку, спрямовану на подолання людиною важких життєвих ситуацій, прийнято позначати як «копінг». Під копінгом розуміється системний особистісний спосіб управління стресом, певна стратегія дій в ситуаціях психологічної загрози [3, с. 201].

Більшість класифікацій копінгу побудовано навколо двох запропонованих Lazarus R. та Folkman S. модусів психологічного подолання: спрямованого на вирішення проблеми (проблемно-орієнтовані) та зміну власних настановлень щодо ситуації (емоційно-орієнтовані). Billings A. та Moos P., розглядаються три можливі способи психологічного подолання складних ситуацій: це осмислення ситуації; втручання в ситуацію та уникнення ситуації [1, с. 880].

Залежно від адаптаційного потенціалу, стратегії подолання можуть бути адаптивні, відносно адаптивні та не адаптивні. Критеріями ефективності подолання, успішності стратегії адаптації переважно вважається знижений рівень невротизації суб'єкта адаптації [2, 271] та суб'єктивне психологічне благополуччя.

Дослідниками підкреслюється значення ситуаційних детермінант подолання [4, 13; 5, 39]. Соціальний контекст, особливості ситуації, з якою має справу людина у процесі подолання впливає на вибір стратегії подолання.

Ще одним важливим параметром вибору стратегії подолання є оцінка того чи може особистість контролювати розвиток подій. Lazarus R. та Folkman S. Розглядають когнітивну оцінку, як ключовий механізм, що зумовлює вибір стратегій подолання [3, 192].

Невизначеність розглядається як одна із найважливіших ситуаційних детермінант, що впливає на специфіку копінгу. Зокрема, Singer J. Davidson L. [5, 45] зазначають, що невизначеність життєвої ситуації може викликати почуття безпорадності, збільшувати кількість стресових реакцій, ускладнювати когнітивну оцінку.

Метою даної роботи є дослідження особливостей стратегій адаптації у молоді, що переживає ситуацію життєвої невизначеності у зв'язку з війною.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення адаптивної поведінки у нинішній актуальній ситуації невизначеності у зв'язку з війною в Україні ми використали опитувальник «Способи копінг-поведінки Р. Лазаруса і С. Фолкман», методика «Шкали психологічного благополуччя К.Рифф», а також розроблений нами опитувальник та інтерв'ю. Обробка даних відбувалася за допомогою методів математико-статистичного аналізу (частотного, кореляційного, дисперсного), що здійснювалася за допомогою програми SPSS for Windows v.17. Досліджувані – студенти різних факультетів Національного університету «Чернігівський колегіум» та працююча молодь. Всього – 178 осіб різної статі, вік досліджуваних – від 18 до 32 років.

Результати дослідження показали, що для регуляції свого емоційного стану та зменшення інтенсивності переживань, пов'язаних із війною, досліджувані найчастіше використовують наступні способи поведінки.

Як впливає з наведеної таблиці (Табл. 1) провідне положення займає пошук позитивної інформації. Отримані дані свідчать про те, що в умовах високої непередбачуваності подій, коли можливість прогнозування їх розвитку є досить низькою, молоді люди намагаються знайти інформацію, яка може прояснити ситуацію, втішити, розважити, дати розраду та надію. Можна припустити, що пошук інформації може виконувати функцію подолання стресу різним чином: відволікання або перемикання думок на інші, приємніші теми для роздумів, ігнорування неприємної ситуації, навіть знецінення її. Крім того, інтелектуальне опрацювання, аналіз ситуації та її можливих наслідків, ймовірно, приводить до переоцінки, зміни ставлення надання неприємним обставинам нового значення і сенсу, наприклад, як життєвого випробування, перевірки сили духу та стійкості характеру. При цьому може зрости самоповага і більш глибоке усвідомлення цінності власної особистості.

Зазначимо, що можливість застосовувати інтелектуальні стратегії базуються на розвинутому абстрактно-логічному, теоретичному мисленні, та вмінні працювати з інформацією.

Спілкування також посідає одне з провідних місць серед способів зниження рівня стресу у наших респондентів. Вочевидь, воно допомагає знайти додаткову інформацію шляхом розпитування, міркування вголос та дає змогу включити актуальну ситуацію у розширений контекст життя,

Таблиця 1

Найбільш типові способи подолання негативних станів

Способи поведінки	Кількість у %
Пошук позитивної інформації, «втішних» новин	42
Спілкування, обговорення	38
Концентрація зусиль та уваги на певній діяльності	23
Відключення або перемикання уваги на інші теми та самонавіювання	17

послаблюючи її травмувальне забарвлення. Спілкування – це універсальний спосіб саморегуляції, що відбувається між членами групи, або у формі діалогу між людьми. Воно також може виконувати низку функцій: пошук підтримки, емоційної розрядки, інформаційного обміну та логічного аналізу. А відносність оцінки, що досягається в порівнянні з іншими людьми, які знаходяться в гіршому стані, полегшує прийняття подій.

Значна частина молодих концентрується на різній діяльності: з головою поринають у роботу, навчання, займаються громадською діяльністю, зокрема волонтерською, тощо. Діяльність не обов'язково спрямовується на вирішення нагальних проблем або труднощів пов'язаних з війною. Це, досить часто, альтернативна замісна діяльність, що покращує загальне самопочуття молоді, розважає, відволікає та задовольняє певні потреби та бажання, забезпечує вихід з поля травматичних подій, дає усамітнення та спокій. Серед такої діяльності опитані називають фізичні вправи (спорт, прогулянки, водні процедури), заняття мистецтвом, читання книг, слухання музики, малювання, написання віршів, тощо, тобто заняття, пов'язані із творчим самовираженням.

Значна частка опитаних використовує відключення-перемикання думок з негарздів на щось позитивне, самонавіювання.

Окремі досліджувані обирали серед наданого переліку такі способи покращення свого самопочуття як молитви, роздуми на самоті, вживання алкоголю та паління, так звані прийоми «за-» («заїдаю», «намагаюсь заспати»). Виявлені також реактивні утворення, наприклад, «плачу», або навпаки, «намагаюсь розслабитись та залишатись спокійною».

Дослідження виявило копінг-стратегії, яким надають перевагу наші респонденти.

Аналіз співвідношення між стратегіями адаптивної поведінки в показав переважання емоційно орієнтованих стратегій подолання стресів у молоді порівняно проблемно-орієнтованими. Як бачимо з таблиці 2, перші позиції займають «позитивна переоцінка», «пошук соціальної підтримки» та «самоконтроль».

Досить вагомим у адаптивну поведінку молоді є внесок стратегії «позитивна переоцінка». Дана стратегія полягає у намаганні подолати негативні переживання з приводу проблеми шляхом її пози-

тивного переосмислення та розгляду, як стимулу для особистісного зростання.

Поведінкова активність в ситуації невизначеності пов'язана також з такою стратегією копінг-поведінки, як «пошук соціальної підтримки». Як вже зазначалося, при розгляді пов'язаного із цією стратегією спілкування, пошук соціальної підтримки дозволяє обмінюватись інформацією, і дає можливість отримання зворотного зв'язку в складній ситуації, сприяють редукції невизначеності та знаходженню того чи іншого виходу із складної ситуації.

Певний внесок у загальну адаптивну поведінку молоді робить стратегія «самоконтроль», яка свідчить про намагання подолати негативні переживання шляхом свідомого угамування та стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації та прагнення до самовладання. «Самоконтроль» передбачає зосередженні зусиль на управлінні власними почуттями та поведінкою, ніж на активному вирішенні життєвих проблем.

Стратегія уникнення-втечі передбачає спробу подолання негативних переживань за рахунок реагування по типу ухилення: заперечення проблеми, фантазування, невинуваті очікування, відволікання тощо.

Одним із завдань нашого дослідження було з'ясування ефективності копінг-поведінки в зниженні стресу, успішності адаптації. Кореляційний аналіз виявив позитивний взаємозв'язок між показниками копінг-стратегій, та загальним показником психологічного благополуччя.

Згідно з результатами кореляційного аналізу, низка стратегій копінг-поведінки на статистично значущому рівні взаємопов'язані із загальним показником психологічного благополуччя (Табл. 3).

Статистично значущі позитивні кореляції були виявлені між загальним показником психологічного благополуччя та стратегіями «дистанціювання», «пошук соціальної підтримки», «уникнення-втеча», «вибудовування плану дій», «позитивна переоцінка».

Результати кореляційного аналізу цілком зрозумілі з огляду на інтерпретації змісту та призначення копінг-стратегій в ситуації невизначеності.

Порівняння показників середніх значень психологічного благополуччя у групах з різним рівнем прояву показників копінг-стратегій показало,

Таблиця 2

Копінг-стратегії, яким надає перевагу молодь для подолання стресу

Стратегії копінг-поведінки	Значення показників шкал		
	середнє значення	відносне значення	рангове значення
Позитивна переоцінка	12,3	,1484	1
Пошук соціальної підтримки	13,6	,1420	2
Самоконтроль	11,8	,1384	3
Уникнення – втеча	10,0	,1187	4
Побудова плану дій	7,2	,1187	5
Дистанціювання	8,3	,1168	6
Прийняття відповідальності	8,2	,1163	7
Конфронтація	9,9	,1013	8

Таблиця 3

Взаємозв'язок між копінг-стратегіями та суб'єктивним психологічним благополуччям молоді

Суб'єктивне психологічне благополуччя	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Уникнення / втеча	Побудова плану дій	Позитивна переоцінка
Коефіцієнт кореляції	-0,51	0,186**	0,54	0,224**	-0,047	0,178*	0,165*	0,175**

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$

Таблиця 4

Результати порівняння показників суб'єктивного психологічного благополуччя у осіб з різних за рівнем вираженості копінг-стратегій

№ зп	Копінг-стратегії	Рівень прояву показників копінг-стратегії	Середнє значення показника психологічного благополуччя	Значення критерію різниці F	Рівень значущості різниці
1	Дистанціювання	низький	5,05	4,890	0,008
		середній	5,12		
		високий	6,21		
2	Пошук соціальної підтримки	низький	4,38	3,632	0,028
		середній	5,28		
		високий	5,50		
3	Уникнення	низький	4,57	6,864	0,001
		середній	5,12		
		високий	6,11		

що вони на статистично значущому рівні різняться залежно від рівня прояву показників «дистанціювання» та «пошук соціальної підтримки» та «уникнення» (Табл. 4).

Як видно з таблиці, середнє значення показника загального психологічного благополуччя зростає відповідно до зростання рівня прояву показника «дистанціювання», «пошук соціальної підтримки» та «уникнення». При цьому статистично значущою є різниця між значеннями показника загального психологічного благополуччя у групах з низьким та високим рівнем прояву стратегії «дистанціювання», між низьким та середнім рівнем стратегії «пошук соціальної підтримки», а також між середнім та високим рівнем прояву стратегії «уникнення». Отримані дані свідчать про те, що високий рівень використання стратегій дистанціювання та уникнення, та середній рівень пошуку соціальної підтримки в умовах нинішньої ситуації забезпечує досягнення психологічного благополуччя молоді.

Такі результати були частково очікуваними, оскільки в умовах життєвої невизначеності стратегія пошуку соціальної підтримки розглядається більшістю дослідників, як найбільш ефективна для вирішення проблемних ситуацій. «Пошук соціальної підтримки» передбачає спробу вирішення проблем за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів та пошуку дієвої підтримки (інформаційної, емоційної та ін.), та визначає орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, поради, співчуття.

Дієвість стратегії «дистанціювання» може пояснюватись тим, що в обставинах, на які неможливо вплинути, молодь використовує емоційне відсторонення, гумор, знецінювання неприємностей, намагається не брати «близько до серця» неприємні та складні ситуації, що дає можливість знизити суб'єктивну значущість важких життєвих обставин, щоб зберегти гарне самопочуття та знизити рівень стресу. Дана стратегія хоч і не спрямована на активне дієве вирішення життєвих проблем, проте може допомогти долати негативні переживання та поліпшити емоційний стан.

Стратегія «уникнення, або втеча» передбачає спробу подолання негативних переживань за рахунок реагування по типу ухилення: заперечення проблеми, фантазування, самонавіювання, відволікання і т.п. Хоча дана стратегія забезпечує зниження емоційної напруги у важких ситуаціях, втім її використання у нинішніх умовах, коли криза має тривалий характер, робить вірогідним накопичення невирішених проблем.

Висновки. Отримані дані свідчать про те, що в ситуації життєвої невизначеності, спричиненої війною у країні, використання молоддю проблемно-орієнтованих копінг-стратегій знижується на користь емоційно-орієнтованих, а поведінкові стратегії знижуються на користь когнітивних. Це пояснюється, специфікою ситуації війни, яка сприймається та відчувається молодими людьми як така, яку не можна змінити та покращити самотужки,

тому застосовується стратегія зміни власних емоцій та переживань щодо даної ситуації.

Водночас, використання проблемно-орієнтованого копіngu може бути пов'язане із спробами знизити рівень стресу шляхом зміни когнітивної оцінки ситуації, прогнозування, роздумів про те, що можна зробити, як краще вчинити, що стримує від імпульсивних або передчасних дій.

В дослідженні виявлено, що пошук інформації про те, що відбувається є однією з найпоширеніших

форм проблемно-орієнтованого копіngu, що забезпечує не лише відволікання але й інтелектуальне опрацювання, аналіз можливих наслідків та приводить до переоцінки, зміни ставлення до актуальної ситуації та надання їй нового значення і особистісного сенсу.

З'ясування особливостей стратегій адаптивної поведінки у різних вікових груп, виявлення чинників та механізмів оптимальних форм реагування у ситуації невизначеності бачиться нами перспективним напрямком наступних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Billings A.G., Moos R.H. Coping, stress, and social resources among adults with unipolar depression // *J. of Personality and Social Psychology*. 1984. V. 46(4). P. 877–891.
2. Carver, C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach // *Journal of Personality and Social Psychology* 1989 V. 56. P. 267–283.
3. Lazarus Richard S. and Folkman Susan The concept of coping // Monat A. and Richard S. Lazarus. *Stress and Coping*. N.-Y. 1991. С. 189–206.
4. Magnusson D. (University of Stockholm) *Wanted: A Psychology of Situations//Toward a Psychology of Situations: An International Perspective*. – New Jersey: Hillsdale, 1981. – P. 13–21.
5. Singer J., Davidson L. Specificity and stress research // Monat A. and Richard S. Lazarus. *Stress and Coping*. N.-Y. 1991. С. 189–206.
6. Thomae H. The nomothetic-idiographic issue: Some roots and recent trends. *International Journal of Group Tensions*. 1999. №28. Pp. 187–215. <https://doi.org/10.1023/A:1021891506378>

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.972

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.4>

Бази́ка Є. Л.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної психології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ПРЕДИКТОР РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У СТУДЕНТІВ

VALUE ORIENTATIONS AS A PREDICTOR OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOSOMATIC DISEASES IN STUDENTS

У статті представлено результати аналізу ціннісних орієнтацій як предиктора розвитку психосоматичних захворювань, а також результати емпіричного дослідження смислу життєвих орієнтацій та рівня депресивного розладу у студентів. У статті подано, на основі проведеного кількісного та якісного аналізу даних емпіричного дослідження впливу ціннісних орієнтацій студентів на розвиток у них психосоматичних захворювань, достовірні результати, які свідчать, що студенти мають істотні відмінності в ієрархії цінностей, на що може вказувати розбіжність рангових позицій цінностей. За допомогою порівняльного аналізу результатів обох груп, було встановлено, що для студентів контрольної групи найбільш вираженою є цінність «проведення вільного часу відпочинок», на відміну від студентів експериментальної групи, для яких на першому місці визначається цінність «визнання та повага людей, вплив на оточуючих». В результаті проведеного дослідження смисложиттєвих орієнтацій студентів було виявлено значні відмінності за субшкалами «загальний рівень осмисленості життя», «процес життя» і «локус контролю – життя». Аналіз отриманих даних у ході діагностики ступеню депресивних розладів дозволяє зазначити, що в обох групах досліджуваних виявлені показники в межах норми, тобто відсутні досліджувані з помірною та важкою депресією.

Результати досліджень ціннісних орієнтацій студентів з різними психосоматичними захворюваннями свідчать про те, що студенти з більш високим рівнем позитивних ціннісних орієнтацій мають середню ступінь вираженої схильності до сприйняття і відтворення позитивного ставлення до власного здоров'я, середню ступінь зверненості позитивних ціннісних орієнтацій на себе і високу ступінь зверненості позитивних ціннісних орієнтацій на інших. У статті наведені перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, студентство, психосоматика, депресія, смисложиттєва сфера.

The article presents the results of the analysis of value orientations as a predictor of the development of psychosomatic diseases, as well as the results of an empirical study of the meaning of life orientations and the level of depressive disorder in students. Based on the quantitative and qualitative analysis of data from an empirical study of the impact of students' value orientations on the development of psychosomatic diseases, the article presents reliable results that indicate that students have significant differences in the hierarchy of values, which may be indicated by the discrepancy in the ranking positions of values. By means of a comparative analysis of the results of both groups, it was established that for the students of the control group, the most pronounced value is «spending free time, rest», in contrast to the students of the experimental group, for whom the value of «recognition and respect of people, influence on others» is determined in the first place. As a result of the study of meaningful life orientations of students, significant differences were found in the subscales «general level of meaningfulness of life», «life process» and «locus of control – life». The analysis of the data obtained during the diagnosis of the degree of depressive disorders allows us to note that in both groups of subjects the indicators were within the normal range, that is, there were no subjects with moderate and severe depression.

The results of studies of the value orientations of students with various psychosomatic diseases indicate that students with a higher level of positive value orientations have an average degree of a pronounced tendency to perceive and reproduce a positive attitude towards their own health, an average degree of positive value orientations directed at themselves and a high degree orientation of positive value orientations to others. The article provides prospects for further research.

Key words: value orientations, studentship, psychosomatics, depression, meaning of the life sphere.

Вступ. Загальна трансформація, яка зараз відбувається в Україні, актуалізує наукове дослідження ціннісних змін, які відбуваються як на рівні суспільства загалом, так і в його окремих соціальних групах, таких як студентство. Ціннісні орієнтації є одним із найважливіших утворень у структурі свідомості й самосвідомості людини, вони зумовлюють низку її сутнісних характеристик як особистості та є предиктором психосоматичних розладів [4; 5].

Взаємозв'язок психічних і соматичних захворювань широко відомий як в колі психіатрів, так і лікарів загальносоматичної практики (Б. Г. Ананьєв, В. І. Коростий). Щоденна розумова праця студентів, їх постійне оцінювання себе, з точки зору власних орієнтирів, пошук смислу може вважатись природною моделлю психотравмуючої ситуації, що підвищує ризик виникнення і розвитку психічних і психосоматичних розладів. Особливо цьому сприяють психологічні особливості студентського віку, так

як змінюється вся структура особистості в зв'язку з входженням в нові, більш широкі і різноманітні соціальні спільноти, що в свою чергу, впливає на ціннісно-смислову сферу індивіда [1; 2; 3].

Теоретико-методичні основи дослідження становлять провідні ідеї гуманістичної психології про пошук сенсу, психічне та психологічне здоров'я, прагнення особистості до вищих цінностей (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл) та основні положення про природу психосоматичних захворювань (Ф. Александер, Ф. Данбар, З. Фрейд).

Мета статті: представлення результатів дослідження з аналізу впливу ціннісних орієнтацій на розвиток психосоматичних захворювань, а також визначення смисложиттєвих орієнтацій та рівня депресивного розладу.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні для вивчення впливу ціннісно-смислові сфери студентів на розвиток у них психосоматичних захворювань було обрано наступні методики: «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової, що дозволяє дослідити ієрархію ціннісних орієнтацій; «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д.О. Леонтєва, яка досліджує смисложиттєві орієнтації особистості, і у поєднанні з результатами першої методики, дозволяє скласти судження про особливості розвитку цінностей студентів у контрольній та експериментальній групі; методика «Шкала для самооцінки депресії» У. Цунга, яка дозволяє оцінити рівень депресії і визначити ступінь розладу та методика «Гиссенський опитувальник психосоматичних скарг» Е. Брюхлер, що являє собою опитувальник, призначений для реєстрації окремих психосоматичних скарг. Обрані нами методики відповідають таким психометричним вимогам: валідність, надійність, достовірність.

Репрезентативну вибірку становило 50 студентів. В експериментальну групу (ЕГ) ввійшли 25 студентів 20–23 р., що мають психосоматичні захворювання, які підтверджені клінічно. До контрольної групи (КГ) входили 25 студентів аналогічного віку, у яких відсутні захворювання, що також було підтверджено медичним обстеженням. Дослідження проводилося в онлайн-режимі.

За допомогою методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості», автором якої є С.С. Бубнова, ми мали змогу визначити систему ціннісних орієнтацій студентів. Отримані результати подані у таблиці 1 у вигляді середньостатистичних оцінок та рангів.

Порівнюючи результати дослідження ціннісних орієнтацій студентів, ми можемо сказати наступне: досліджувані мають ідентичну рангову позицію ціннісної орієнтації «допомога іншим, милосердя» (5). Це може пояснюватись особливостями професії студентів, а саме її гуманістичною спрямованістю.

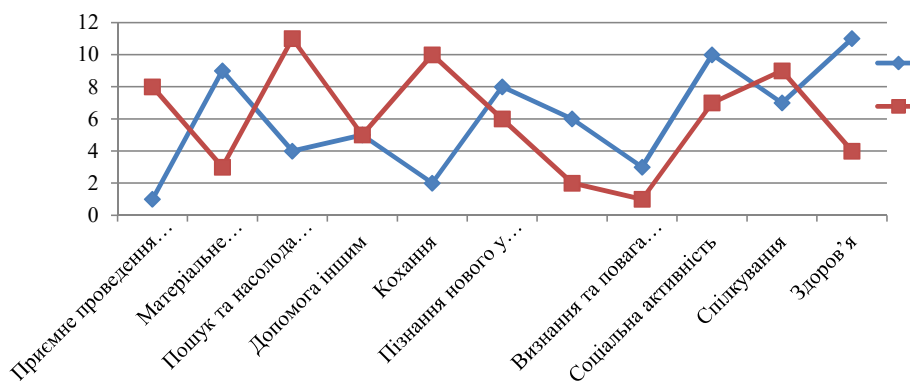
Як свідчать дані табл. 1 неістотні відмінності виявлені за такими цінностями, як «пізнання нового у світі, природі, людині», «спілкування» «визнання та повага людей, вплив на оточуючих». Можна припустити, що такі показники обумовлені особливостями професійної підготовки. Для наочності дані надано у вигляді графіка (мал. 1).

Як видно з малюнку 1 істотні відмінності виявлені за цінностями «матеріальне благополуччя», «приємне проведення часу, відпочинок», «пошук та насолода прекрасним», «здоров'я». Така розбіжність може пояснюватись різним рівнем прагненням молодих людей до матеріального збагачення. Відмінності за цінністю «здоров'я» можуть вказувати на те, що студенти в неоднаковій мірі цінують власне здоров'я, що може виражатися в недостатній

Таблиця 1

Особливості розвитку ціннісних орієнтацій студентів-психологів

Види цінностей		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
КГ	\bar{x}	4,2	2,9	3,7	3,6	3,9	3,1	3,4	3,8	2,7	3,2	2,7
	Ранг	1	9	4	5	2	8	6	3	10	7	11
ЕГ	\bar{x}	3,4	3,9	3,1	3,7	3,2	3,6	4,2	4,3	3,5	3,3	3,8
	Ранг	8	3	11	5	10	6	2	1	7	9	4

Мал. 1. Показники ціннісних орієнтацій студентів – психологів

Таблиця 2

Особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів (n = 50, у %)

Шкала	Експериментальна група		Контрольна група	
	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень
Цілі життя	52	8	68	8
Процес життя	53	20	88	5
Результат життя	55	15	65	7
Локус контролю – Я	60	8	75	7
Локус контролю – життя	30	33	76	23

готовності докладати зусиль для його зміцнення та збереження або навпаки в надмірній зацикленості на ньому.

На наступному етапі роботи, на основі результатів дослідження за даною методикою, ми визначили чотири підгрупи студентів, що мають позитивні та негативні ціннісні орієнтації. Варто відмітити, що даний поділ є умовним: студенти з психосоматичними захворюваннями, з високим рівнем позитивних ціннісних орієнтацій: «допомога іншим, милосердя», «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» (група 1); студенти, що не мають психосоматичних захворювань з високим рівнем позитивних ціннісних орієнтацій (група 2); студенти з психосоматичними захворюваннями з високим рівнем негативних ціннісних орієнтацій: «визнання і пошана людей і вплив на оточуючих», «високий матеріальний добробут» (група 3); студенти, що не мають психосоматичних захворювань з високим рівнем негативних ціннісних орієнтацій (група 4).

За допомогою методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій», автором якої є Д.О. Леонтьєв, ми мали змогу проаналізувати смисложиттєві орієнтації студентів-психологів. Отримані результати подані у таблиці 2 у вигляді середньостатистичних оцінок.

Дані табл. 2 свідчать про те, що 68% студентів КГ та 52% респондентів ЕГ мають високі бали за шкалою «цілі в житті», тільки 7% студентів ЕГ і КГ живуть сьогоднішнім чи вчорашнім днем. Кожний третій студент ЕГ вірить у свою можливість контролювати власне життя 33% студентів ЕГ впевнені, що життя людини не піддається усвідомленому контролю. Нами було виявлено, що шкала «загальний рівень осмисленості життя» за критерієм Фішера 4,84 для $p \leq 0,05$, то з імовірністю 0,95

можна стверджувати, що різниця даного показника для студентів є статистично значима. Це може свідчити про те, що студенти КГ в більшій мірі задоволені своїм життям, його осмисленістю, продуктивністю.

Крім цього, нас цікавило питання порівняння структури смисложиттєвих орієнтацій в залежності від підгрупи студентів. Дані подано в табл. 3.

Аналізуючи дані табл. 3 було встановлено, що значимі відмінності між виділеними групами студентів виявлені за шкалою «результативність життя». Студенти, що не мають психосоматичних захворювань з високим рівнем позитивних ціннісних орієнтацій (80%) вважають свій пройдений відрізок життя продуктивним і осмисленим в більшій мірі ніж студенти інших груп. Для наочності дані надано у вигляді діаграми (мал. 2).

Як видно з малюнку 2 студенти мають також значну різницю показників «цілі життя», «локус контролю – життя». Можна припустити, що в житті досліджуваних наявні цілі в майбутньому, проте вони схильні жити сьогоднішнім днем, так як ще не зовсім визначилися в часовій перспективі.

Таким чином, роблячи висновок, можемо сказати, що студенти КГ та ЕГ мають значні відмінності смисложиттєвих орієнтацій, що підтверджені статистично за критерієм Фішера.

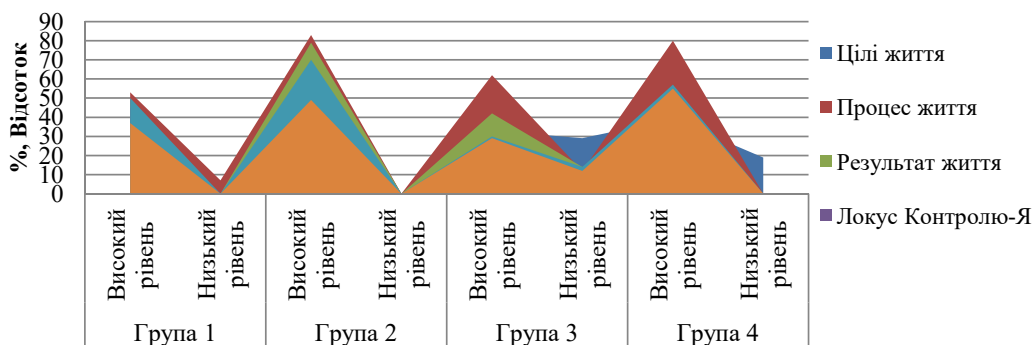
За допомогою методики «Шкала для самооцінки депресії» У. Цунга ми мали змогу дослідити особливості депресивних розладів студентів-психологів. Отримані результати подано у табл. 4.

Аналізуючи дані табл. 4 ми можемо зазначити, що студенти мають значні відмінності отриманих даних за сумарним показником рівня депресії (13,68). Це

Таблиця 3

Показники смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів (n = 50, у %)

Шкала	Група 1		Група 2		Група 3		Група 4	
	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень
Цілі життя	35	0	78	0	33	29	39	19
Процес життя	53	7	83	0	62	12	80	0
Результат життя	38	0	79	0	42	14	39	0
Локус Контролю-Я	45	0	59	0	15	12	37	0
Локус Контролю-життя	50	0	70	0	30	14	57	0
Загальний ОЖ	37	0	49	0	29	12	55	0

Мал. 2. Рівень показників смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів

Таблиця 4

Особливості депресивних розладів студентів-психологів

Група	Рівень депресії		
	Σ пряма відповідь	Σ зворотна відповідь	Σ сумарна оцінка
КГ	17,8	18,84	36,64
ЕГ	25,01	23,32	50,32

може виявлятися в неготовності студентів приймати власні недоліки, які приводять їх до небажаних наслідків і результатів у житті. Можна припустити, що студенти виявляють більшу активність в тому, до чого вони відчують себе професійно здатними, до чого у них є природні задатки.

Крім цього, нас цікавило питання порівняння депресивних розладів студентів за визначеними підгрупами. Дані подано в табл. 5.

Аналіз даних табл. 5 свідчить про те, що у підгруп досліджуваних не виявлено високого рівня депресії, а саме помірної та важкої депресії. Це може вказувати на те, що не зважаючи на наявність психосоматичних захворювань, досліджувані продовжують активну діяльність, відсутня апатія, небажання боротися з ситуацією. Істотні відмінності виявлені за показниками «легка депресія». У досліджуваних групи 2 і групи 4 відсутні прояви даного показника. Тобто у них в меншій мірі виникають незначні перепади настрою, пригніченості, дратівливості, що швидко зникає.

За допомогою методики «Гиссенський опитувальник психосоматичних скарг» автором якої

є Е. Блюхлер, ми мали змогу дослідити особливості психосоматичних захворювань студентів. Отримані результати подано у табл. 6 у вигляді середньостатистичних оцінок.

Порівнюючи результати дослідження психосоматичних скарг студентів, ми можемо сказати наступне: досліджувані мають значні відмінності за показником «виснаження» (8,8) та «ревматичним фактором» (7,56). Це може бути пов'язано з тим, що кожен п'ятий досліджуваний ЕГ пред'являв скарги на серцево-судинну систему, при цьому у 2/3 респондентів було відмічено поєднання декількох видів скарг. Окрім цього, нами був здійснений порівняльний аналіз отриманих даних студентів за чотирма визначеними підгрупами. Дані подано у табл. 7.

Як свідчать дані табл. 7 студенти третьої групи з високим рівнем негативних ціннісних орієнтацій мають показники, що перевищують нормальний рівень за шкалами «виснаження» (9,98), «шлункові скарги» (6,42). Це може бути пов'язано з тим, що студентам даної групи важче справлятися з поставленими перед ними завданнями навчального процесу.

Таблиця 5

Рівень показників депресивних розладів студентів-психологів (n = 50, у %)

Рівень депресії	Група 1		Група 2		Група 3		Група 4	
	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень	Високий рівень	Низький рівень
Нормальний стан	55	0	78	0	8	27	19	3
Легка депресія	33	0	0	0	67	15	0	0
Помірна депресія	–	–	–	–	–	–	–	–
Важка депресія	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця 6

Особливості психосоматичних захворювань студентів – психологів

Група	Психосоматичні скарги			
	Виснаження	Шлункові скарги	Ревматичний фактор	Серцеві скарги
КГ	5,76	7,8	3,48	4,44
ЕГ	14,56	14,44	11,04	10,01

Таблиця 7

Рівень показників психосоматичних скарг студентів-психологів

Шкала	Групи досліджуваних			
	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Виснаження	7,81	5,11	9,98	2,38
Шлункові скарги	4,67	1,89	6,42	3,65
Ревматичний фактор	3,96	4,17	6,02	4,85
Серцеві скарги	3,05	1,96	3,66	1,61
Тиск скарг	22,17	13,14	23,89	14,71

Висновки. Підсумовуючи проведені теоретико-емпіричне дослідження доходимо до висновків, що система ціннісних орієнтацій може здійснювати значний вплив на психосоматичне здоров'я. Цей факт наголошує на необхідності дослідження, а також формуванні позитивних ціннісних орієнтацій студентів в процесі їх професійної підготовки.

За результатами аналізу емпіричних даних дослідження розвитку ціннісних орієнтацій студентів у процесі навчання ми виявили: студенти мають ідентичну рангову позицію цінностей «допомога іншим, милосердя» (5). Можна припустити, що такі показники обумовлені розвитком професійних якостей студентів у процесі навчання. Істотні відмінності виявлені за цінностями «матеріальне благополуччя», «приємне проведення часу, відпочинок», «здоров'я». Отримані дані дозволили нам виділити чотири підгрупи студентів, що мають позитивні ціннісні орієнтації та негативні ціннісні орієнтації.

Аналізуючи дані дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді можемо зазначити, що студенти мають значну різницю між отриманими даними за показниками «процес життя», «локус контролю – життя». Нами було виявлено, що шкала «процес життя» 2,92 для $p \leq 0,05$, то з імовірністю 0,95 можна стверджувати, що різниця даного показника для студентів є статистично значима. В свою чергу порівняльний аналіз результатів у виділених підгрупах студентів підтверджує, що студенти, які не мають психосоматичних

захворювань з високим рівнем позитивних ціннісних орієнтацій мають більшу осмисленість життя (49%) та рівень задоволеності власним життям (80%) ніж інші підгрупи студентів.

У результаті дослідження депресивних розладів студентів нами було виявлено, що студенти обох груп не мають важких форм депресії. Студенти, що мають хронічні захворювання групи 1 і групи 3 більш емоційно реагують на значимі події, більш категорично оцінюють себе та власні дії, що призводить до фрустрації, емоційного перенапруження, і як наслідок викликають роздратованість, що призведе до пригніченого настрою.

Проаналізувавши взаємовплив ціннісних орієнтацій та психосоматичних розладів студентів в процесі професійного становлення можемо зазначити, що досліджувані мають значні відмінності. Висока негативна кореляція між шкалами «процес життя» і «тиск скарг» вказує на взаємозв'язок між ними. Так, чим більш цікаве й емоційно насичене життя студентів, тим менш виражена у них інтенсивність психосоматичних скарг. Висока негативна кореляція за шкалами «виснаження», «загальний рівень осмисленості життя» вказує на те, що чим більш цілеспрямовані студенти, мають мету в майбутньому тим менше у них виснаження.

Перспективи дослідження ми вбачаємо у подальшому дослідженні ціннісно-смислової сфери здобувачів вищої освіти та розробки психологічної програми з формування позитивних ціннісних орієнтацій студентів в процесі їх професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Клименко О. Б. Диференціація індивідуальних цінностей сучасної молоді / *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 21. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. С. 214–224.
2. Коберник Л.О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентів вищих педагогічних навчальних закладів / *Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. К. НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2018. №23. С. 235–241.*
3. Подоляничук Д.С. Ціннісні орієнтації студентської молоді як предмет соціально-психологічного дослідження URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/19-2020/48.pdf> (дата звернення 16. 01. 2023)
4. Хомуленко Т.Б. Основи психосоматики: навч.-метод. посібник Вінниця: Нова Книга, 2009. 120 с.
5. Чабан О.С., Хаустова О.О. Психосоматична медицина (аспекти діагностики та лікування). К. ТОВ «ДСГ Лтд», 2004. 96 с.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.5>

Зарічанський О. А.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
проблем інформаційно-психологічного протидорства
Науково-дослідного центру Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕТИЧНИЙ РАКУРС КОРУПЦІЇ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ

PSYCHOLOGICAL AND ETHICAL PERSPECTIVE OF CORRUPTION

У роботі розкрито моральні аспекти корупції на основі психолого-етичного аналізу зарубіжних сучасних наукових розвідок. Мета роботи – виявити глибинні психологічні аномалії корупційної поведінки, що кореняться в «природі людини», розглянути корупцію як моральну патологію. Психологічний аналіз дозволяє виявити специфічні моральні вади, які притаманні корупційному типу поведінки, адже при глибокому дослідженні конкретного типу моральної деформації виявляється гіпертрофія одних вад перед іншими. Вивчення психологічних складових корупційних злочинів показує, що основою корупційних діянь насамперед є гіпертрофована пристрасть до наживи, особистої вигоди. Показано, що в корупційній поведінці діє не так економічна доцільність, як прагнення до особистої вигоди, яка стає ірраціональною пристрастю та самоціллю. І як ірраціональна пристрасть дане прагнення здатне цілком охопити особистість, підпорядкувати все коло її життєвих цілей і цінностей. Психолого-етичний аналіз показує, що до специфіки корупційних моральних вад належать такі характеристики як продажність, прагнення до особистої вигоди, користь, несправедливість, користолюбство. Ці моральні дефекти особистості властиві чималій кількості людей, однак корупція виступає специфічним середовищем негативних властивостей, де перелічені вище вади певним чином легітимізуються. Як наслідок, на побутовому рівні формується негативне ставлення людей до влади в цілому, в масовій свідомості формується уявлення щодо тотальної продажності та корумпованості. Внаслідок невдалих спроб досягнути необхідних результатів або рішень чесним шляхом, і, навпаки, внаслідок ефективності корупційної взаємодії, у значної частини населення поступово складається стереотип корупції як етично прийнятної форми вирішення проблем, розмивається розуміння суспільної небезпеки цього явища, знімається поріг моральної терпимості населення до хабарництва і поборів. У цьому полягає головна моральна порочність корупції – легітимізація, яка негативно позначається на падінні загальної суспільної моралі.

Ключові слова: корупція, моральна вада, корупційна поведінка, влада, терпимість.

The work reveals the moral aspects of corruption based on the psychological and ethical analysis of historical and modern scientific research. The purpose of the work is to reveal deep psychological anomalies of corrupt behaviour rooted in «human nature», to consider corruption as a moral pathology. Psychological analysis makes it possible to identify specific moral defects that are inherent in a corrupt type of behaviour, because a deeper study of a specific type of moral deformation reveals the hypertrophy of some defects over others. The study of the psychological components of corruption crimes shows that the basis of corrupt acts is primarily a hypertrophied passion for profit and personal gain. It is shown that in corrupt behaviour there is not so much economic expediency as a desire for personal gain, which becomes an irrational passion. And as an irrational passion, this aspiration is capable of completely covering a person, subordinating the whole circle of his life goals and values. The psychological and ethical analysis shows that the specifics of corrupt moral defects include such characteristics as venality, desire for personal gain, benefit, injustice, and selfishness. These moral defects of the personality are characteristic of a considerable number of people, but corruption acts are a specific environment of negative properties, where the above-mentioned defects are legitimized in a certain way. As a result, a negative attitude of people towards the government as a whole is formed at the household level, and an idea of total venality and corruption is formed in the mass consciousness. As a result of unsuccessful attempts to achieve the necessary results or decisions in an honest way, and, conversely, as a result of the effectiveness of corrupt interaction, a significant part of the population gradually develops a stereotype of corruption as an ethically acceptable form of solving problems, the understanding of the social danger of this phenomenon is blurred, the threshold of moral tolerance of the population to bribery is removed. This is the main moral vice of corruption – legitimization, which negatively affects the decline of general social morality.

Key words: corruption, moral defect, corrupt behaviour, power, tolerance.

Вступ. Феномен корупції дивним чином поєднує в собі різні аспекти людського буття – правовий, соціальний, економічний, психологічний, етичний. Етичний ракурс як такий, що розкриває людське ставлення до моралі, що пояснює, який смисл, яку внутрішню необхідність вбачає людина в прийнятті тих або інших моральних норм, на чому ґрунтує свій вибір, є, безумовно, одним з провідних у дослідженні

екзистенційних витоків корупції. Незважаючи на високу толерантність до корупції в сучасному суспільстві [12; 13], на рівні глибинної моральності дане явище залишається неприйнятним. Недосконалість будь-якого законодавства, як і нечисте сумління людини, яке поставило особисту користь або корпоративні інтереси вище влади закону і порядку, відгукується гострим болем у тілі всього громадянського

організму [12; 14]. Саме поняття корупції достатньо часто використовується для характеристики морального стану суспільства [2; 7].

До настання економічною моделі життя домінувала моральна точка зору, яка була тісно переплетена з релігійною. І все ж таки моральний аргумент був визначальним. Економіцентризм передбачає наявність приватної власності та сильного розділеного інтересу, чого немає в аксіологіях класичних культур. Виникає економічне (раціоналістичне) виправдання соціального зла. Відбувається істотна зміна аксіологічної парадигми, у якій моральні чинники більше не мають визначального характеру. Але на наш погляд, розкриття саме моральних аспектів такого соціального зла, як корупція, виявляє його справжні причини, які сприятимуть розумінню більш ефективних засобів боротьби з ним, адже морально порочна особистість більш схильна до корупційної поведінки. Низка дослідників визначає саме деградацію певних верств суспільства у моральному плані як одну з головних причин виникнення та розвитку корупції [2; 4; 13; 15]. Не дивлячись на те, що саме поняття «морально порочна особистість» неспроможне означати якісь стабільні властивості людини.

Мета роботи – виявити глибинні психологічні аномалії корупційної поведінки, що кореняться в «природі людини», розглянути корупцію як моральну патологію та виявити специфічні моральні вади, які притаманні корупційному типу поведінки.

Вклад основного матеріалу. Чимало вчених розглядають корупцію як культурну, національну, психологічну проблему, і стає очевидним, що вона є не лише соціальною, політичною, економічною, але й «загальна духовно-цивілізаційною проблемою [2; 4; 10 та ін.]».

Дж. Детерт, Л. Тревіно і В. Швейцер підкреслюють, що за всієї важливості політико-економічного та правового вимірів, зміст корупції ними не обмежується, оскільки містить у собі неправові етичні вчинки [5]. Етика тісно пов'язана з психологією, утворюючи мотиваційний комплекс людської поведінки, бо проблема етичного є проблемою самої сутності людини у її відношенні до інших людей [7]. Взаємовплив етичних і правових аспектів корупції, найбільш ефективно може бути досліджений з психологічної точки зору [7].

Американські вчені А. Рогоу та Г. Лассуел досліджують проблему сучасної суспільної свідомості, в якій вбачають психологічні причини корупції. Так, характеризуючи ментальність споживчого суспільства, вчені відзначають: «Сучасне економічне суспільство спеціалізується на мистецтві пробуджувати потребу. Володіючи в казковому масштабі науковим та технічним потенціалом для виробництва товарів та послуг, суспільство збільшує потреби через рекламу, розпродаж та планування привабливих для ринку товарів. Ці прийоми включають ціннісні заклики всякого роду і перетворюють найпростішу покупку у справу поваги, прихильності, економічного успіху, здоров'я, знання, ноу-хау, моралі та патріотизму. «Побічний ефект» – сприяння коруп-

ції, оскільки заохочується заборгованість споживача та критерії самоповаги вимагають *заради доходу жертвувати мораллю*» [10, с. 76].

Вчені виявляють дуже важливий екзистенційний аспект корупції, що корениться в залежності від споживання. Це свого роду духовна недуга сучасного суспільства, що сприяє розвитку корупційних мотивів та, відповідно, корупційних діянь. За потребою споживання стоїть те, що Ж. Липовецьки назвав нарцистичним егоїзмом, який характеризує сучасну «Еру порожнечі». Філософ пише: «Чим більше люди намагаються висловлювати себе, тим менше сенсу ми знаходимо в їх висловлюваннях; що більше вони прагнуть суб'єктивності, то наочнішими виявляються анонімність і порожнеча» [11, с. 122]. В іншій термінології цю ситуацію прийнято називати постмодерністською, а людину відповідного типу характеризувати так: «Постмодерна людина – істота, далека від досконалості. Вона – зовсім не інстанція прийняття вільних рішень, залежить від бажань, потребує спільноти інших через нескінченну нестачу індивідуальної ідентичності» [11, с. 31]. Такий стан більшою мірою характерний для постіндустріального суспільства з його потужним розвитком технологій та відсутністю духовної мотивації існування. А. Рогоу та Г. Лассуел в одній тональності з Ж. Липовецьки називають сучасність «ерою тривоги» [10, с. 124].

В роботі «Влада, корупція та чесність» автори описують, окрім іншого, й екзистенційні витoki корупції, що лежать у «природі людини» [10]. Авторі наголошують, що найважливішим показником виступає структура особистості людини, яка прагне влади. Авторі серйозно розглядають фактор депривації як один з найважливіших чинників механізму прагнення влади. Основна гіпотеза полягає в тому, що люди прагнуть влади як засобу, що компенсує депривацію [10]. Депривація може бути притаманною самій людині або пов'язана зі значущими символами, з якими ідентифікуються сім'я, друзі, професійні та бізнес-партнери, етнічна, релігійна та національна групи [10]. Є показовим той факт, що в історії до володарів влади належать люди, історія життя яких свідчить про серйозні ознаки фізичних чи психічних вад; ми маємо підставу вважати, що багато з них прагнули влади як засобу компенсації фізичної обмеженості, потворності, імпотенції та нелегітимності [10]. При цьому вчені не схильні абсолютизувати тезу про депривацію, оскільки депривація не завжди веде до прагнення влади. Дослідники показують, що «цікавість до влади» може мати не тільки компенсаторний, але й цілеспрямований характер, пов'язаний з рішучістю здійснювати політику в ім'я громадського порядку [10].

Критики влади зазвичай недооцінюють неутілітарний аспект влади. Однак ігнорувати його було б невірним з психологічної точки зору. Коментуючи погляди американських учених, можна зазначити, що депривація означає втрату, позбавлення прибуткової посади. Мотив компенсації позбавлення прибутковості, а часто модусів жадібності, наживи

є двигуном корупції. Отже, мотив «пошуку влади» найчастіше є пов'язаним з деривацією [15]. У цьому контексті цікаво розглянути антидепривацію як спосіб боротьби з корупцією. Адже у цьому аспекті відбувається найбільш суттєве взаємопроникнення екзистенційних (депривація) та етичних (жадібність, нажива) моментів корупції, які найбільш точно і глибоко розкривають її природу. Навіть якщо не абсолютизувати депривацію, багато що стає зрозумілим у мотивації корупційного діяння, в якому неодмінно мають бути обидва компоненти.

А. Адлер у роботі «Психологія влади» пише, що прагнення особистої влади є згубним і отруює спільне життя людей а той, хто бажає людської спільності, має відмовитися від прагнення панувати над іншими» [1, с. 168]. І далі: «У нас, як і раніше, в крові прагнення до захвату владою, а наші душі – іграшки в руках владолюбства. Врятувати нас може лише одне – недовіра до будь-якого панування. Наша сила в переконанні, в організуючій енергії, у світогляді, але не в силі зброї і не в законах, що дискримінують. Інші потужні сили намагалися вже боротися за свою цілісність такими засобами, але марно» [1, с. 170]. Головна вища мета людини, вважає А. Адлер, – це вирощування та посилення почуття спільності. Це почуття має протистояти жорсткій логіці світу, у якому з дитинства виховується прагнення влади. Він пише: «Ми потребуємо свідомої підготовки та розвитку сильного почуття спільності та повного усунення жадібності та прагнення влади в окремих людей і народів. Ми безперервно боремося за те, чого вони не мають, – за нові методи посилення почуття солідарності» [1, с. 171].

Гуманістичний метод А. Адлера може здатися утопічним, проте з позиції глибинної психології «повне усунення жадібності та прагнення влади» є можливим. Принаймні це те, чого потрібно прагнути, на що мають бути спрямовані всі духовні резерви освіти та культури. За А. Адлером, природа людини структурована із двох протилежних начал: прагнення влади і почуття спільності. Розвиток солідарності мінімізуватиме прояви жадібності та владолюбства, а отже, зменшуватиме ймовірність корупційної поведінки.

Автори книги «Влада, корупція та чесність», піддаючи сумніву твердження Актона про те, що будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно [10]. Вони показують, що корупція не йде безпосередньо від самої влади, але залежить від особистості. Завжди існують протиріччя між владою та чесністю, але причинно-наслідкових відносин між владою та нечесністю не існує. Один із принципів висновків американських учених звучить так: «Твердження Актона, що «влада розбещує», є сильним спрощенням фактів, оскільки влада також покращує, а відсутність влади також може розбещувати або покращувати» [10, с. 167]. Це етичне зрушення у бік морального світу людини, від якої в кінцевому підсумку і залежить стан суспільства та держави.

У якості ще одного найважливішого психологічного джерела корупції психологи визначають фрустрацію: «Один із мотивів корупції в усьому

світі породжений механізмом фрустрації – втра- тою старих та пошуком нових сенсів життя... Звідси – бажання пожити добре «тут і зараз» і будь- якою ціною, де чесність знецінюється і навіть зводиться у порок. Невпевненість у завтрашньому дні мотивує свавілля наживи у політиків і чиновників за принципом: головне мати сьогодні, а там «хоч потоп» [8]. Саме моральний аспект допомагає розкрити найбільш глибоко справжні причини корупції та виробити найбільш адекватні та продуктивні методи боротьби з нею. Якщо виходити з тези про виняткову порочність влади як такої, тоді не глибинний моральний дефект сприйматиметься як джерело корупції, але проста приналежність до політичної влади. Звичайно, можна сказати, що у владу йдуть уже морально порочні люди з метою збагачення чи використання влади у своєкорисливих цілях, але це надто голослівне твердження.

Психологічний механізм фрустрації має очевидне етичне підґрунтя. Сучасне становище людини у культурі можна було би позначити як ціннісний збій, як розгубленість чи фрустрацію [5]. І як «ціннісний збій» фрустрація означає певну основну життєву орієнтацію, що має явну аморальну основу – наживу. Засоби досягнення наживи, якщо й не є кримінальними, завжди є аморальними. Та й саме прагнення наживи як сенсу життя – це значне ціннісне звуження життєвого горизонту. Таке життя не можна назвати повноцінним ані психологічно, ані етично. А. Рогоу і Г. Лассуел характеризують ситуацію, що склалася, таким чином: «Ми говоримо про світ «кризи безпеки», «епоху занепокоєння» або навіть про «епоху Кафки» [10, с. 99]. Стверджується, що молоді люди абсолютно необізнані в питанні про цілі життя. Вони відчують труднощі з визначенням ідентичності, що вони неспроможні визначити чи приховати межі первинного *ego* і тому не здатні зрозуміти власне «Я». Вони відчують велику тривогу і є байдужими до суспільних подій, вразливими до корупційних наслідків недотримання зобов'язань» [10, с. 101]. Це дуже важливе спостереження; «епоха Кафки» – образна, але дуже точна характеристика духовного та морального самопочуття сучасної людини, яку Ж. Липовецьки назвав «ерою порожнечі» [11], а Г. Маркузе охарактеризував у термінах «одномірної людини».

Таким чином, існує схожість базових показників духовного стану сучасного суспільства, дане його інтелектуальними представниками. Власне кажучи, описані вище стани в основному характеризують людину споживчої ментальності, що має економоцентричну систему цінностей [13]. Саме в цій системі цінностей невгамовна жага потреб розвивається прямо пропорційно до екзистенційної порожнечі. І на перетині економічних, екзистенційних та психологічних факторів виникає корупція, як родинна пляма сучасного буття.

Екзистенційний аспект дуже близько підходить до самої суті корупції як антропологічного феномену. «Ера тривоги» та «Ера пустоти» виявляються пов'язаними між собою. По суті, це дві грані одного

феномена, одного духовного самопочуття сучасної людини, про який з великою тривогою писали дуже багато видатних мислителів ХХ століття, і перш за все Е. Фромм, який встановив безпосередній зв'язок між споживанням та духовною нестабільністю людини. Його міркування стали певною аксіоматичною характеристикою душевного стану сучасної людини.

У книзі «Революція надії» [6] Е. Фромм писав: «Примусове споживання компенсує тривогу... потреба у цьому типі споживання походить із відчуття внутрішньої порожнечі, безнадійності, душевного сум'яття, напруженості. Поглинаючи предмети споживання, індивід переконується у тому, що «він існує» як такий. Якщо скоротити споживання, тривога значною мірою вийшла би назовні» [6, с. 113]. Тим самим утворюється порочне коло між споживанням і компенсацією тривоги.

Порочне коло між споживанням та компенсацією тривоги дуже ефективно вписується у корупційну ментальність сучасного суспільства. Моральні вади особистості ховаються під маскою пристойності споживчої ідеології. Тривога стимулює споживання, залишаючи за бортом інші, передусім духовні можливості подолання психологічних проблем. Це величезна проблема сучасного суспільства споживання, яка до теперішнього часу набула ще більшої напруженості. Е. Фромм говорив, що історія людини – «це літопис її пошуків і висловлювання потреб, що перевершують виживання» [6, с. 211]. Здається, що в цих словах укладена абсолютна істина людської духовності, яка могла би спрямувати сучасну споживчу цивілізацію в гуманне русло. Невгамовне зростання потреб при мінімізації етичних регуляторів стимулює знаходження різних (неетичних та неправових) форм задоволення цих потреб, що відкриває широку дорогу для корупції. У цьому контексті виявляється глибокий взаємозв'язок між фрустрацією (екзистенційна величина), споживанням (економічна величина) та корупцією (правова величина), який дає більш повну картину існування феномену корупції в сучасному суспільстві.

Депривація та фрустрація виступають головними психологічними факторами, що визначають мотивацію корупційного діяння на індивідуальному та колективному рівнях. Говорячи про психологічні аспекти мотивів корупції, слід зазначити ще один фактор. Йдеться про корупцію як девіацію. У цьому плані корупція розглядається у загальному контексті злочинних діянь. І тут такі проблеми, як психологія злочинця, його ціннісний світ, проблема зла – необхідні питання для розуміння етичної сутності злочинності взагалі та корупції зокрема. Чимало дослідників відзначають глибоку вкоріненість корупції у соціальному бутті, недооцінювати яку неправильно [8; 12 та ін.]. Водночас розгляд корупції як девіантності свідчить про конвенційність соціальних конструкцій. Адже девіантологія більше, ніж будь-яка інша суспільна наука, свідчить про релятивність, конвенційність соціальних конструкцій, про відносність і взаємодоповнення добра і зла в реаль-

ному житті, де порок переплетений з чеснотою і де з добра народжується зло, а зі зла – добро. Це значно розширює можливості психологічного аналізу феномену корупції, боротьба з яким переноситься виключно з правових методів в область профілактики девіантних проявів [3]. Розгляд психологічних витоків корупції дозволяє виявити три головні чинники, що істотно розширюють уявлення про це явище і допомагають виробити більш ефективні заходи боротьби з ним, – депривацію, фрустрацію та девіацію. При чому всі три чинники безпосередньо пов'язані з моральними деформаціями. Депривація – механізм, що розкриває людське прагнення до влади взагалі, яке загрожує корупційними витратами; фрустрація – духовна недуга сучасного споживчого суспільства, що прагне компенсувати тривогу негаметним споживанням, що неодмінно тягне за собою корупційні способи доходу; девіація – найскладніша форма соціальної поведінки, що свідчить про релятивність і конвенційність моральних оцінок, зокрема і корупції.

Чимало дослідників, котрі займаються темою корупції, відзначають її древній і непереборний характер. Спільним місцем у дослідженнях з корупції виступає факт універсальності даного явища, не обмеженого певним часом та простором. Причому більшість існуючих трактувань феномена корупції розглядають її виключно як соціальний феномен, який має політичний, економічний та правовий аспекти відповідно. Це говорить про складну організацію корупції як соціального феномену, але мало що повідомляє про її справжню природу. Дослідники зазначають, що сучасна ситуація характеризується гіпертрофованим дискурсом боротьби з корупцією майже за повної відсутності позитивних результатів [4].

На неефективність існуючих (переважно юридичних) заходів боротьби з корупцією вказують багато дослідників [7; 14; 15 та ін.]. Це обумовлює необхідність пошуку інших, більш ефективних заходів боротьби, які передбачають розгляд психологічних аспектів цього феномена. Психологія вказує з одного боку на глибинні, ірраціональні риси особистості, здатної на найаморальніші діяння, з іншого – на чинник відкритості та незавершеності людини, здатної до духовного перетворення та вдосконалення [9]. У цьому контексті корупційні правопорушення не розглядаються як щось фатальне, яке не має жодного позитивного виходу, але сприймаються як те соціальне зло, яке може і має поступово викоринюватися. Істотним моментом для соціально-психологічного аналізу корупції є необхідність розглядати це явище в більш широкому історико-культурному контексті, оскільки корупційна поведінка багато в чому залежить від прийнятих норм та стандартів певної культурної спільноти, які, у свою чергу, сягають углиб традицій та звичаїв цієї спільноти. Таким чином, йдеться про культурно-ментальні передумови корупції, важливість вивчення яких підкреслюється низкою дослідників [2; 4; 12; 15 та ін.] Аналіз ментальних передумов корупції призводить до виділення

«західного» та «східного» типів корупційної ментальності, але ці питання вже є темою інших наукових студій.

З точки зору етики, корупція як складний соціальний феномен є одним із проявів продажності. Сама ж продажність відноситься до галузі негативних моральних якостей особистості, і в цьому сенсі корупцію більш точно слід характеризувати не просто як соціальний феномен, а як феномен, що відноситься до галузі соціальної етики (або суспільної моралі). У цьому контексті хотілося б звернути особливу увагу на нечастий досвід дослідження корупції у контексті моральної теорії.

Висновки. Отже, психолого-етичний аналіз, розкриваючи особливості людських чеснот і вад, природно, стосується і специфіки корупційних моральних вад, до яких можна віднести продажність, прагнення до особистої вигоди, користь, несправед-

ливість, користолюбство. Це загальні моральні вади (чи моральні дефекти) особистості, властиві всім без винятку. Однак корупція виступає специфічним моральним середовищем, де перелічені вище вади до певної міри легітимізуються. В масовій свідомості формується негативне ставлення людей до влади в цілому, формується уявлення про тотальну продажність та корумпованість. Внаслідок невдалих спроб досягнути необхідних результатів або рішень чесним шляхом, і, навпаки, внаслідок ефективності корупційної взаємодії, у значній частині населення поступово складається стереотип корупції як етично прийнятної форми вирішення проблем, розмивається розуміння суспільної небезпеки цього явища, знімається поріг моральної терпимості населення до хабарництва і поборів. У цьому полягає головна моральна порочність корупції – легітимізація, яка негативно позначається на падінні загальної суспільної моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Adler, A. 1966. The psychology of power. *Journal of Individual Psychology*, 22(2), 166–172
2. Akbar, Y.H. and Vujic V., 2014. Explaining corruption: The role of national culture and its implications for international management. *Cross Cult. Manage.*, 21: 191–218.
3. Bandura A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live With Th emselves*. New York, NY: Worth Publishers, 2016. 446 p.
4. Barr, A. and Serra, D. 2010. Corruption and culture: An experimental analysis. *J. Public Econ.*, 94: 862–869.
5. Detert, J.R., Trevino L.K. and Sweitzer V.L., 2008. Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *J. Applied Psychol.*, 93: 374–391.
6. Fromm E. *Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology*. (1968) Ed Paperback. 288 p.
7. Garofalo, C., Geuras, D., Lynch T.D. and Lynch, C.E. 2001. Applying virtue ethics to the challenge of corruption. *Innovation J.*, Vol. 6, No. 2. 13 p.
8. Abraham J., Suleeman J. and Takwin B., 2018. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian J. Sci. Res.*, 11: 587–604.
9. Kohlberg L. *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages Essays on Moral Development* / ed. by L. Kohlberg. Vol. 2: *The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row Publishers. 1984. 768 p.
10. Lasswell G.D., Rogow A.A. 1971. *Power, corruption and honesty*. N.Y.; L., 169 p.
11. Lipovetsky J. 1998. *The era of emptiness. Essays on Contemporary Individualism*. Paris, 332 p.
12. Melgar, N., Rossi M. and Smith T.W., 2010. The perception of corruption. *Int. J. Public Opin. Res.*, 22: 121–131.
13. Moore C., Detert J.R., Baker V. L., Mayer D.M. 2012. *Why Employees Do Bad Things: Moral Disengagement And Unethical Organizational Behavior* *Personnel Psychology*. 2012. Vol. 65, N 1. P. 1–48.
14. Napal, G., 2006. An assessment of the ethical dimensions that impact on corruption. *EJBO-Electron. J. Bus. Ethics Organ. Stud.*, 11: 5–9.
15. Zhang, N., 2015. Changing a 'culture' of corruption: Evidence from an economic experiment in Italy. *Rational. Soc.*, 27: 387–413.

Синишина В. М.

*доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Смук О. Т.

*кандидат психологічних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЖІНКАМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ГЕНДЕРНО-ОБУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR WOMEN WHO HAVE SUFFERED FROM GENDER-BASED VIOLENCE

У статті висвітлено теоретичні та деякі практичні аспекти проблеми надання психологічної допомоги жінкам, що постраждали від гендерно-обумовленого насильства. Подано аналіз поняття гендерно-обумовленого насильства. Визначено, що гендерно-обумовлене насильство – це протиправні діяння, що спрямовані проти осіб через їх стать та завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди. Насильство щодо жінок є формою дискримінації за ознакою статі. Розкрито причини необхідності надання психологічної допомоги жінкам, які постраждали від домашнього та гендерно-обумовленого насильства. Визначено наслідки насильства для психологічного статусу жінки. Вказано, що жертвам гендерно-обумовленого насильства характерні всі ознаки та відповідні симптоми пост-травматичного стресового розладу. Визначено, що сексуальне насильство може мати серйозні тривалі емоційні, психологічні наслідки для постраждалої, включаючи почуття тривоги, шоку, страху і гніву, депресію, суїцидальні думки, а також деформацію структури особистості. Зазначено, що цей аспект є одним з пріоритетних індикаторів визначення насильства як протиправної дії з нанесенням шкоди для здоров'я постраждалої жінки.

Вказано, що проблема надання психологічної допомоги жінкам для нівелювання травматичних переживань, що детерміновані насильством, наразі є вкрай необхідною та важливою, оскільки через повномасштабну війну у нашій країні збільшується кількість жінок, які потерпають від насильства або опинились у групі ризику щодо насильства. Тому зростає потреба у допомозі психологів таким жінкам: консультуванні, підтримці, супроводі та психологічній кризовій інтервенції. Окреслено певні принципи психологічної допомоги при насильстві, визначено інструменти, що використовуються в когнітивній психотерапії.

Визначено, щоб уникнути негативних наслідків, жінки, що зазнали насильства, повинні отримати своєчасну кваліфіковану психологічну допомогу. Ця допомога повинна гарантувати жінці безпеку та, зокрема, адаптивне вираження почуттів.

Ключові слова: гендерно-обумовлене насильство, домашнє насильство, психологічна допомога жінкам, жінки-переміщені особи, віктимізація жертви, принципи консультування, психотерапія.

The article highlights the theoretical and some practical aspects of the problem of providing psychological assistance to women affected by gender-based violence. An analysis of the concept of gender-based violence is presented. It has been determined that gender-based violence is illegal acts directed against persons because of their gender and causing physical, sexual, psychological or economic harm. Violence against women is a form of discrimination based on gender. The reasons for the need to provide psychological assistance to women who have suffered from domestic and gender-based violence have been revealed. The consequences of violence for a woman's psychological status are determined. It is indicated that victims of gender-based violence have all the signs and corresponding symptoms of post-traumatic stress disorder. Sexual violence can have serious long-term emotional, psychological consequences for the victim, including feelings of anxiety, shock, fear and anger, depression, suicidal thoughts, and deformation of the personality structure. This aspect is one of the priority indicators for defining violence as an illegal act that harms the health of the victimized woman.

It is indicated that the problem of providing psychological assistance to women to alleviate the traumatic experiences determined by violence is currently extremely necessary and important, because due to the full-scale war in our country, the number of women who suffer from violence or are at risk of violence is increasing. Therefore, the need for psychologists' help to such women has increased: counseling, support, accompaniment and psychological crisis intervention. Certain principles of psychological help in cases of violence are outlined, tools used in cognitive psychotherapy are defined. It is determined that in order to avoid negative consequences, women who have experienced violence should receive timely qualified psychological help. This help should guarantee a woman's safety and, in particular, an adaptive expression of feelings.

Key words: gender-based violence, domestic violence, psychological assistance to women, displaced women, victimization of the victim, counseling principles, psychotherapy.

Вступ. За оцінками, кожна третя жінка в усьому світі протягом свого життя зазнає фізичного чи сексуального насильства.

Наразі ситуація в Україні не є кращою. Умови повномасштабної війни в Україні призводять до економічної невизначеності та політичної неста-

більності, до соціальної аномії. Аномія, в свою чергу, сприяє викривленню свідомості, нівелюванню та деформації життєвих цінностей, що детермінує насильство як форму девіантної поведінки. Гендерне та домашнє насильство є одним із найпоширеніших проявів аномічних суспільних змін. Адже

в кризових ситуаціях завжди загострюються усі негативні суспільні явища, а ситуації насильства, на жаль, не є виключенням. Це підтверджують пандемія Ковід-19, за якої домашнє насильство і насильство щодо жінок набуло поширеності і гостроти, також війна в Україні, що триває з 2014 року, спровокувала випадки сексуального насильства. Ця проблема стала актуальною ще до початку повномасштабної війни, але наразі є більш нагальною та актуальною.

На жаль, проблема не зникне сама собою навіть після перемоги України, оскільки зросте соціальне та економічне напруження. Багато родин змушені переміщуватися в більш безпечні регіони й у пошуках житла опиняються в умовах обмеженого простору, деякі родини втрачають роботу. Відповідно, це – один із каталізаторів збільшення випадків домашнього насильства. Окрім того, сексуальне насильство – інструмент війни, яким окупанти намагаються придушити спротив українського населення.

А. Кривуляк, директорка департаменту Національних гарячих ліній «Ла Страда – Україна», зазначає, що багато тих, хто пережили сексуальне насильство з боку окупантів, наразі відкинули травму на другий план. Поки що вони задовольняють базові потреби або вирішують нагальні проблеми: переїзд, адаптація, отримання гуманітарної допомоги, працевлаштування тощо. Сексуальне насильство на окупованих територіях має масовий характер, але поки що поррахувати кількість випадків неможливо. Офіційна статистиканаразі відсутня [6].

Зокрема, жінки-переміщені особи схильні до підвищеного ризику, а також можуть більше відчувати різні моделі ризику гендерно-обумовленого насильства порівняно з місцевими жінками. Дослідження Українською центру соціальних реформ у 2019 році серед постраждалих від конфлікту жінок показало, що частка переміщених жінок, які зазнали насильства (15%), була втричі вищою, ніж місцевих (не переміщених) жінок (5%). Соціальні зриви та слабкі економічні умови ще більше посилюють вразливість жінок до насильства, особливо переміщених жінок.

Ці висновки підкреслюють необхідність розширення зусиль із запобігання насильству, щоб захистити переміщених жінок від цього негативного явища. Кризові ситуації чи навіть війна, не можуть применшувати той факт, що насильство існує, що це грубе порушення прав людини, і що на нього необхідно реагувати і вживати усіх необхідних заходів, аби забезпечити, захистити і надати, зокрема, психологічну допомогу жінкам, які страждають від насильства за ознакою статі.

Відтак, проблема що донедавна була оповита культурою мовчання через небажання потерпілих розповідати про делікатну та приватну проблему, нагально потребує більш глибоких досліджень як теоретичних, так і практичних, оскільки насильство за ознакою статі підриває психічне здоров'я постраждалих жінок.

Мета статті: теоретично обґрунтувати необхідність психологічної допомоги жінкам, що зазнали гендерно-зумовленого та домашнього насильства

в умовах повномасштабної війни та висвітлити деякі методи психологічної допомоги постраждалим.

Звісно, проблема насильства – не нова на теренах як вітчизняної, так і зарубіжної психології та в мультидисциплінарних дослідженнях. Так, насильство вивчали Н. Алюшина, О. Андреева, С. Гура, І. Грицай, Г. Герасименко, О. Дашковська, В. Доценко, Ю. Івченко, П. Макаренко, Т. Марценюк, Т. Мельник, Л. Наливайко, М. Ничипоренко, Н. Оніщенко, О. Плахотнік, Д. Швець. Серед зарубіжних психологів, наукові роботи яких безпосередньо стосувались дослідження форм прояву гендерного насильства, є роботи Judith Herman, Stark & Ager, Barrett, Rubenstein та ін.. Зарубіжний дослідник Л. Берковіц акцентує увагу на тому, що основна мета насильства – не спричинення шкоди конкретній людині, а певна спроба усунути або послабити свій неприємний стан, тобто послабити почуття напруги. Схожий підхід розуміння коренів насильства заснована на фрустраційній теорії (Н. Міллер, Д. Долард), суть якої в тому, що будь-яка неприємна стимуляція призведе до емоційної агресії в тій мірі, в якій вона породжує неприємні відчуття.

Т. Миронюк, О. Козерацька визначили типологію осіб, що чинять насильство та типологію жертв гендерно-обумовленого насильства. У свою чергу, феміністські теорії та теорії гендерних ролей (Палуди М., Берн Ш.) ґрунтуються на тому, що маскулітність чоловіків виявляється під загрозою через відчуття безсилля й тому прояв насильства має компенсаторний характер.

Такі вчені, як О. Опанасенко та С. Кубіцький доводять, що сексуальне насильство може мати серйозні тривалі емоційні, психологічні наслідки для жертви, включаючи почуття тривоги, шоку, страху і гніву, депресію, суїцидальні думки, а також деформацію структури особистості.

У дослідженнях В. Кирьянова, А. Стреленко доведено, що психологічний статус постраждалих в результаті насильства характеризується наявністю виражених психологічних порушень, описано психопатологічні особливості жінок. Невротичні розлади та їх симптоматику у постраждалих осіб вивчали колектив авторів Т. Перцева, В. Огоренко, Г. Кожина, К. Зеленська, К. Носов.

Питання соціально-психологічної реабілітації жінок, що зазнали насильства, постає в центрі уваги науковців О. Безпалько, Т. Журавель, В. Танцюра та ін.

Незважаючи на вагомий вклад науковців у дослідження питання гендерно-обумовленого насильства та інших видів насильства на сьогодні у рамках даної теми не отримали належного теоретичного та практичного опрацювання питання надання психологічної допомоги постраждалим від насильства, зокрема жінкам. Тим не менш, вітчизняне правове поле закріпило закладений у ратифікованій Стамбульській конвенції підхід, орієнтований на потреби постраждалої особи. Це дало змогу започаткувати неабиякі якісні кроки до реалізації соціальних та правових заходів у сфері запобігання та протидії

домашньому та гендерному насильству, однак ще існує багато нагальних нерозв'язаних проблем щодо психологічної допомоги постраждалим. Саме тому дана проблематика у царині психологічної науки є вельми актуальною.

Виклад основного матеріалу. Наразі у зв'язку зі складною соціально-економічною та політичною ситуацією спостерігається підвищення агресивних тенденцій. Відтак, переживання актів насильства є стресовою ситуацією для особистості, оскільки воно пов'язане з контролем та владою над нею. Існує багато різних класифікацій насильства, проте всі вони включають в себе такі аспекти, як психологічний (це емоційне вербальне приниження), фізичний (використання фізичної сили), сексуальний (дії сексуального характеру з метою задоволення власних потреб або приниження жертви), економічний (використання грошових коштів потерпілих).

Форми насильства є надзвичайно різноманітними: булінг, мобінг, кібербулінг тощо. Водночас, дослідження механізмів подолання насильства потребує конкретизації як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що його створюють. Зокрема, до зовнішніх чинників виникнення насильства, безумовно, відносяться соціальні та політичні катаклізми, які пов'язані з негативними надзвичайними чи екстремальними явищами соціального життя – війни, революції, суспільні кризи. В результаті як найдоступніший засіб мінімізації напруги в вищеперерахованих умовах є зростання агресії.

Однак, існують ще й внутрішні фактори виникнення насильства. Варто звернути увагу на психологічні особистісні особливості особистості. Так, О.Т. Смук визначає, що проблема насильства може полягати в особистісних характеристиках та певних моральних якостях. Тобто, на думку вченої, головною проблемою може бути сама особа, а конкретніше, її емоційна нестабільність, комплекси та амбіції [7, с. 263].

Не можна не зазначити, що одним з проявів гендерно-обумовленого насильства може бути мобінг за гендерною ознакою (гендерний мобінг) на робочому місці, який не пов'язаний із сексуальним характером. У науковій літературі поняття «мобінг» визначають як систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування.

Такі види психологічного насильства, як мобінг, булінг, кібербулінг тощо можуть бути гендерно-обумовленими в тому випадку, якщо особистість піддається психологічному утиску на ґрунті гендерних ознак, з метою приниження особистості, яка є слабшою за біологічними, фізичними або психологічними ознаками. Сексуальне домагання, мобінг за гендерною ознакою – різні види одного і того ж явища – гендерно-обумовленого насильства.

Не менш важливою проблемою є гендерно-обумовлене домашнє насильство. За визначенням, домашнє насильство розуміють як дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї. Зокрема, психологічне насильство – форма домашнього насильства,

що включає словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, якщо такі дії викликають у постраждалої особи побоювання за свою безпеку, спричиняють емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдають шкоди психічному здоров'ю.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дає таке визначення: насильство в сім'ї – це «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» [2].

Отже, можемо констатувати, що гендерно-обумовлене насильство – це насильство щодо жінок і є формою дискримінації за ознакою статі.

Водночас, дослідження сучасних чинників виникнення гендерно-обумовленого насильства вказують на те, що насильство може бути кваліфіковане як власне протиправне діяння, якщо чітко виокремлюється психологічна шкода постраждалій особі.

Йдеться про те, що жертвам гендерно-обумовленого насильства характерні ознаки та відповідні симптоми посттравматичного стресового розладу. На психологічному рівні це може проявлятися у депресивному стані, порушенні сну, емоційній ригідності, складності з концентрацією уваги, раптових проявах агресії. На фізіологічному рівні можуть спостерігатись нестача повітря, головні болі, внутрішні спазми, відчуття дискомфорту в шлунково-кишковому тракту, ослаблення сексуальної активності. Наслідки також можуть проявлятися у поведінкових патернах: конфлікти з оточуючими, уникнення спілкування, зловживання алкоголем або наркотичними засобами, суїцидальні спроби, прояв агресії по відношенню до дітей. Отже, насильство приводить до шкоди психічно-емоційного або фізичного здоров'я постраждалої. Цей аспект є одним з пріоритетних індикаторів визначення насильства як протиправної дії. Дане положення чітко визначає Стамбульська конвенція, яка наразі є ратифікованою в Україні.

Важливим кроком до подолання гендерно-обумовленого насильства є міжнародний та вітчизняний практичний досвід роботи з цією проблемою. Однією з корекційно-реабілітаційних програм є програма корекційно-реабілітаційної роботи з дівчатами та жінками, які пережили насильство або належать до групи ризику», яка була розроблена у партнерстві з UNFPA – Фондом ООН у галузі народонаселення. ГО «Неемія», де працюють викладачі кафедри психології Ужгородського національного університету, постійно надає допомогу та всіляку підтримку внутрішньо-переміщеним особам, які зазнали гендерно-обумовленого насильства, починаючи з кризового втручання та закінчуючи їх адаптивною інтеграцією до суспільства.

Відповідно до певної практики у окресленій сфері, можемо констатувати, що жінки часто неохоче звертаються до психологічної чи соціальної підтримки,

оскільки має місце поняття віктимізації жертви. Грає роль те, що в українському суспільстві насильством досі вважають лише те, що має візуальні наслідки або фізичні травми. Припинення, словесні образи, психологічний тиск – жінки поки що не навчилися ідентифікувати як певний вид насильства.

Також жінки часто мають страх, що їм не повірять, якщо вони заявлять про факти психологічного насильства, бо його важче довести. Крім того, самі ж жінки іноді сумніваються, чи були образи порушенням особистих кордонів. Однією з проблем консультування жінок, що опинилися в зоні ризику через насильство, вбачаємо і те, що багато жінок повертаються до кривдників навіть після психологічної допомоги, оскільки не впроможі подолати емоційну залежність від минулих позитивних спогадів про стосунки. Ускладнює консультативну роботу етап уявного примирення з кривдником або так званий «медовий місяць». Тому у контексті проблеми гендерно-обумовленого насильства варто звертати увагу жінок на усвідомлення поняття «віктимна поведінка», що, в свою чергу, може допомогти усвідомити недопустимість толерування насильства.

Варто зазначити, що жертви хронічної травми не звертаються за психологічною допомогою, оскільки намагаються уникнути будь-яких повторних негативних емоційних переживань: адже будь-які сильні почуття проковкують реакції паніки, дисоціації.

Так, Джудіт Герман відзначає, що такі жінки «стають зневіреними або депресивними. У них може розвинутися параліч волі – і вони втрачають мотивацію, бажання або прагнення до чого-небудь; вони приречені на безвихідь. Спогади про минулі радощі приносять біль. Вони занадто часто звинувачують себе за власні страждання. Вони не можуть відчувати гнів щодо свого кривдника і зазвичай знаходяться в серйозній депресії. Багато жертв насильства є з край вираженою саморуйнівною поведінкою» [1].

Постраждалі від насильства використовують насамперед такі механізми захисту як витіснення неприйнятних почуттів, регресію та заміщення. У виборі копінг-стратегій орієнтуються на уникнення, а також на конфронтацію. Постраждалі не схильні до використання стратегій вирішення проблем, планування дій щодо подолання труднощів, часто вони обирають шлях дистанціювання. через втрату довіри до людей.

Тому основними завданнями психологів є встановити взаємодію з потерпілою особою, яка постраждала від гендерного насильства, на основі емпатії та надати алгоритми комунікації, що знизить ймовірність повторної травматизації потерпілих. Варто зазначити основні умови розмови з постраждалою від насильства: вірити постраждалій, віддавати їй ініціативу, перепитувати, якщо чогось не розуміємо. На що потрібно в першу чергу звернути увагу на першій стадії допомоги постраждалій? Перш за все, на її безпеку, психічне здоров'я та планування майбутнього.

Фахівці, які надають допомогу постраждалим від насильства, повинні керуватися таким принци-

пом, як принцип збереження конфіденційності. Безумовно, психолог повинен пояснити, що насильство, яке відбулось, не є прийнятним і має ознаки неправомірного, але психолог не вправі визначати ступінь тяжкості і наслідків події, надаючи певним органам (поліція та суд) можливість встановити ступінь тяжкості насильства [5]. На нашу думку, потрібно приєднати важливість принципу розуміння меж своєї компетентності, мається на увазі щодо компетентності психолога. Підкреслимо, що проблема насильства завжди була і є міжгалузевою. В даному контексті нагадаємо про комплексну мультидисциплінарну допомогу особам, що постраждали, фахівців різних галузей: юристів, медиків, соціальних працівників, працівників правоохоронних органів.

Тим не менш, розмова з потерпілою особою повинна бути змодельована таким чином, щоб у неї не виникало відчуття сорому і провини за те, що сталося, образи та негативного ставлення до себе. Психолог зобов'язаний притримуватися думки, що у всіх актах насильства, якщо вони виявлені та ідентифіковані, винний тільки кривдник. Оскільки він має пріоритет у владі та контролі.

К. О. Кальницька зазначає, що особливості індивідуальної роботи з жінками, які стали жертвами домашнього насильства, у першу чергу є проведення консультації, метою яких є гармонізація особистості. Важливо акцентувати увагу потерпілої на позитивних якостях постраждалої, визначити її позитивні характеристики. Доброзичлива увага, нейтралітет, чесність та незасудження, емпатія – головні принципи індивідуальної роботи з потерпілою від насильства [3, с. 144].

Н.В. Маркова зазначає, що у випадку сильної психологічної травми в жертви в результаті насильства реабілітація займає тривалий час. Відтак, застосування посттравматичної інтервенції дозволить створити сприятливі умови для вираження почуттів, у результаті відтворення травмуючих спогадів особі вдасться чітко визначити проблему та отримати здатність сприймати себе і травматичне переживання [4, с. 117].

З огляду на зазначене, робота психолога з потерпілою особою повинна починатись з аналізу події, яка її травмувала. Потрібно пам'ятати, що ретравматизація виникає при спогадах, розповіді про травмуючу подію. Психіка сприймає ці процеси як травму, яка існує тут і зараз, і реагує звичним для себе способом. Тому психологам потрібно працювати усвідомлено та професійно щодо процесу проживання травми, що дозволить виключити вторинну травматизацію та ретравматизацію клієнтів. Після вищевказаного етапу проживання травми важливо звернути увагу на реконструювання травми і інтеграцію її в автобіографічну пам'ять.

«Передбачається, що як тільки травма закінчиться і суб'єкт більше не буде під тиском стресу, починається шлях до стійкого відновлення, оскільки час загоює всі рани. На жаль, це не завжди так, оскільки у сприйнятливих суб'єктів активний стрес стимулює мозкові процеси, в результаті яких травма-

тичні спогади раптово знову виникають і порушують психічне здоров'я» [8, с. 30].

Слід відзначити, що психіка попереджає про небезпеку повторення травмуючої ситуації спрацюванням тригерів, щоб унеможливити повторного потрапляння у небезпечну ситуацію. Тому тіло зреагує напругою і активацією вегетативної нервової системи. Відтак, травмофокусована терапія повинна вивільнити ресурс постраждалої, в результаті чого психіка спроможна нівелювати повторні стресогенні переживання та їх наслідки саме у процесі опрацюванні травми. Травма інтегрується, коли вона вміщається у автобіографічний наратив. Це можливо тільки при розширенні вікна толерантності. Тому для роботи з травмою варто використати іманжинативні техніки, які розширюють внутрішню ресурсність постраждалої.

Серед інструментів, що використовуються в когнітивній психотерапії щодо розширення вікна толерантності також слід виокремити техніки відволікання, засновані на здатності повертати себе до реальності та переключатися на сенсорні відчуття, такі як колір, смак, запахи, звуки тощо. Ці техніки у науковій літературі часто можна зустріти під назвою «заземлення» або техніки майндфулнес. Остання може відтворюватись спостереженнями за

відчуттями під час споглядання пейзажів, спілкуванням з тваринами, захопленням улюбленими заняттями тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підведемо підсумок вище викладеному матеріалу. Насильство має важкі психологічні наслідки та відноситься до найважчих психологічних травм. Необхідно якомога раніше діагностувати факт насильства над жінкою і оцінити його наслідки для психіки. Будь-який вид жорстокого поводження з жінками веде до найрізноманітніших наслідків, але їх об'єднує одне – шкода здоров'ю чи безпека для їх життя. Тому, щоб уникнути негативних наслідків, жінки, що зазнали насильства, повинні отримати своєчасну кваліфіковану психологічну допомогу. Ця допомога повинна гарантувати жінці безпеку та, зокрема, адаптивне вираження почуттів, що пов'язані з пережитими соромом, зневірою та зневагою. Наступними нашими науковими розвідками можуть бути вивчення детермінантів поведінки учасників гендерно-обумовленого насильства. Аналіз наукових досліджень показав, що детермінанти гендерно-обумовленого насильства характеризуються своєрідністю особистісних рис, що потребує подальших емпіричних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герман Джудіт. Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева. 2015. 416 с.
2. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19-d> (дата звернення 08.01.2023 р.).
3. Кальницька К. О. Соціально-психологічні технології роботи з жінками-жертвами насильства в сім'ї та чоловіками-кривдниками. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2014. Вип. 121. С. 143–148.
4. Маркова Н. В. Соціальна робота з жертвами насильства на ґрунті гендеру. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки.* 2014. № 4. С. 115–125.
5. Перунова О.С. Юридико-психологічні засади профілактики гендерно-обумовленого насильства в органах Національної поліції України : автореф. дис... канд. психол. наук: 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Київ. 2021.
6. Сексуальне насильство під час війни: що ми знаємо і як можемо протидіяти? URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/sexualne-nasylstvo-pid-chas-viyny.html> (дата звернення 11.01.2023 р.).
7. Смух О. Т. Мобінг як наслідок зл�кїсної агресії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2018. Вип. 2. С. 260–264
8. Синишина В.М. Еутиміні техніки як профілактика та антикризова інтервенція у випадку актуальної суїцидальної спрямованості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* 2022. Вип. 4. С. 27–32.
9. Ariadna Capasso, Halyna Skipalska, Urmi Chakrabarti, Sally Guttmacher, Peter Navario and Theresa P. Castillo. Patterns of Gender-Based Violence in Conflict-Affected Ukraine: A Descriptive Analysis of Internally Displaced and Local Women Receiving Psychosocial Services. doi: 10.1177/08862605211063009

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 378.091:3:373.2.011.3-051-029:159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.7>

Гальченко В. М.
*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології дошкільної освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

DYNAMICS OF THE FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE PROFESSIONAL CULTURE OF FUTURE EDUCATORS IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

У статті розкрито сутність поняття «професійна культура майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти»; визначено її компоненти та критерії, а саме: духовно-творчий (духовність, креативність, життєтворчість); когнітивний (пізнавальна активність; пізнавальна скрупульозність; когнітивні здібності); мотиваційно-ціннісний (особистісно-ціннісні орієнтації, професійно-ціннісні орієнтації, емоційна стійкість); рефлексивно-перцептивний (рефлексія, емпатія, соціальна винахідливість); інструментальний (професійна компетентність, організаторські здібності, комунікативна компетентність). Особливої уваги надано духовно-творчому компоненту, який передбачає творчість на рівні фундаментальних перетворень, якісних змін, трансформацій особистості майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти. Виокремлено духовно-творчі характеристики як здатність майбутнього педагога створювати красу й гармонію в середині й довкола себе. До основ професійної культури майбутніх вихователів було віднесено: оволодіння студентами загальною культурою, духовною культурою, професійною мотивацією, професійними компетентностями, навичками соціальної перцепції та життєтворчості. Особливої уваги надано детальному опису результатів повторної діагностики студентів експериментальної та контрольної груп за всіма компонентами та критеріями. Результати кількісного та якісного аналізу засвідчили позитивну динаміку у формуванні основ професійної культури у студентів експериментальної групи. Це засвідчило ефективність розробленої та попередньо впровадженої на формуальному етапі дослідження технології формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

Ключові слова: професійна культура, майбутні вихователі, заклад дошкільної освіти, компоненти професійної культури, контрольний експеримент, повторна діагностика.

The article reveals the essence of the concept of «professional culture of future educators of preschool education institutions»; its components and criteria are defined, namely: spiritual and creative (spirituality, creativity, life creativity); cognitive (cognitive activity; cognitive scrupulousness; cognitive abilities); motivational and value (personal value orientations, professional value orientations, emotional stability); reflexive-perceptive (reflection, empathy, social ingenuity); instrumental (professional competence, organizational skills, communicative competence). Special attention is paid to the spiritual and creative component, which involves creativity at the level of fundamental transformations, qualitative changes, transformations of the personality of the future teacher of the preschool education institution. Spiritual and creative characteristics are singled out as the ability of the future teacher to create beauty and harmony in and around himself. The basics of the professional culture of future educators included: students' mastery of general culture, spiritual culture, professional motivation, professional competences, skills of social perception and life creativity. Particular attention was paid to the detailed description of the results of re-diagnosis of students of the experimental and control groups according to all components and criteria. The results of the quantitative and qualitative analysis showed positive dynamics in the formation of the foundations of professional culture among the students of the experimental group. This testified to the effectiveness of the technology developed and previously implemented at the formative stage of the research to form the foundations of the professional culture of future teachers of preschool education institutions.

Key words: professional culture, future educators, preschool education institution, components of professional culture, control experiment, re-diagnosis.

Вступ. Війна в Україні стала наріжним каменем трансформаційних процесів, які торкнулися українського суспільства загалом та кожного громадянина зокрема. Наслідки таких стрімких змін спонукають до перегляду підходів у професійній підготовці сучасних вихователів закладів дошкільної освіти. Саме від педагогів дошкільної освіти залежить виховання найменших громадян нашої держави на засадах демократизму, гуманізму та покликань оновленої реальності.

Сучасний вихователь повинен володіти не тільки знанням методик роботи з дітьми, знати психологічні особливості вихованців, а й мати сформовані особистісні якості й властивості, які сприятимуть мобільності та гнучкості в організації освітнього процесу з дітьми дошкільного віку в умовах війни та після неї, педагогічні вміння та здібності щодо забезпечення гармонічного розвитку дитини дошкільного віку.

Вища педагогічна освіта має забезпечувати підготовку майбутнього педагога готового й здатного

до творчого підходу щодо розробки та впровадження модернізованих освітніх програм, формування активної, креативної, компетентної особистості. Тобто означені характеристика майбутнього фахівця є невід'ємними складовими його професійної культури.

В дошкільному дитинстві створюється життєвий сценарій підрастаючої особистості, в якому провідна роль належить вихователю. Педагог, який працює з дошкільниками повинен мати широкий світогляд, високий рівень самосвідомості й творчості, оптимістичне налаштування, здатність вести за собою, допомагаючи вихованцям створювати гармонійний внутрішній світ.

Метою цієї статті є розкриття динаміки формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти на основі аналізу результатів контрольного етапу експерименту.

Виклад основного матеріалу. Важливими для нашого експерименту стали наукові розвідки Г. Балла, В. Виноградова, І. Зязюна, Л. Когана, І. Колмогорової, Г. Кочеткова, Н. Кузьміної, В. Кравцова, А. Лимарь, Г. Маркової, М. Михайліченко, І. Сабатовської, Г. Сагач, В. Семиченко, В. Сластьоніна Є. Шиянова та ін.

Зокрема, І. Сабатовська вказує, що основи як професійної, так і загальної культури закладаються всебічною підготовкою фахівця, яка повинна включати: «фундаментальну методологічну й світоглядну підготовку; широку гуманітарну підготовку; теоретичну й практичну підготовку з профільних дисциплін; творчу підготовку за фахом; підготовку в галузі науково-дослідної й дослідно-конструкторської роботи, формування навичок самостійної творчої діяльності» [6].

Важливою для нашого дослідження вважаємо думку відомих дослідників І. Зязюна та Г. Сагач, які ключовими показниками професійної культури педагога вважають його системний світогляд, модельне мислення, праксеологічну, рефлексивну й інформаційну озброєність, компетентність спілкування та управління, конкретно-предметні знання тощо [4].

Аналіз наукових праць зазначених авторів дозволив нам визначити, що саме слід вважати «основами професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти». Відтак, до основ професійної культури майбутніх вихователів відносимо: оволодіння студентами загальною культурою, духовною культурою, професійною мотивацією, професійними компетентностями, навичками соціальної перцепції та життєтворчості.

Беручи до уваги напрацювання таких учених, як В. Жулай, І. Зязюн, М. Кравцов, М. Лапкін, В. Лобунець, Л. Подоляк, А. Реан, М. Резніченко, С. Смирнов, В. Юрченко, а також власні науково-практичні надбання, нами було раніше надано, а у цій статті доповнено, власну дефініцію: професійна культура майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти – це наявність в особистості духовного багатства (трансцендентальних цінностей), яскраво вираженої творчої індивідуальності, готової та здатної до

нововведень і перетворень; особливих особистісних якостей (гуманізму, необумовленої любові до дітей, педагогічного оптимізму, толерантності, тактовності тощо); соціальної перцепції та винахідливості; професійних компетентностей педагогічної діяльності в галузі дошкільної освіти; організаційних здібностей, лідерських якостей, зовнішньої естетичної привабливості.

У вищепредставленій дефініції чітко простежуються, визначені нами, наступні компоненти та критерії професійної культури майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти, а саме: духовно-творчий (духовність, креативність життєтворчості); когнітивний (пізнавальна активність; пізнавальна скрупульозність; когнітивні здібності); мотиваційно-ціннісний (особистісно-ціннісні орієнтації, професійно-ціннісні орієнтації, емоційна стійкість); рефлексивно-перцептивний (рефлексія, емпатія, соціальна винахідливість); інструментальний (професійна компетентність, організаторські здібності, комунікативна компетентність) [2].

У контексті військових подій в Україні, на нашу думку, компоненти набувають нового відтінку, пов'язаного з готовністю майбутнього фахівця до педагогічної діяльності в екстремальних умовах. Тому особливої уваги слід надати формуванню такого компонента професійної культури майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти, як духовно-творчий. Вважаємо, що духовно-творчі характеристики – це здатність людини створювати красу й гармонію в середині й довкола себе. Це такі якості й властивості майбутнього вихователя, як людська гідність, відданість справі, відповідальність, надійність, толерантність, необумовлена любов до дітей, соціальна винахідливість, прагнення до самовдосконалення й саморозвитку.

Духовність передбачає не всяку творчість, а творчість на рівні фундаментальних перетворень, коли виникають якісні зміни, трансформації, оновлення. На кшталт: «змінився сам, і довкола тебе зміняться інші люди». Людина, яка проходить свій життєвий шлях тільки запозичуючи чужі норми й зразки життєдіяльності, і не виробляє власних, не зможе стати вільною й самодостатньою особистістю. У свою чергу, майбутній педагог, здатний до духовно-творчого самовдосконалення, який постійно працює над своїм духовним світом, прагне нових знань, стає спроможним передати такий духовний досвід дітям і сприяти трансформаційним змінам цілого покоління.

Схиляємося до думки Г. Балла, який вважає, що розвиненість професійно важливих компонентів мотивації та самосвідомості на рівні духовності професіонала виявляється у любові до своєї професії, максимальному спрямування інструментальних здібностей особистості (включно з її творчими можливостями) на реалізацію притаманного конкретній професії провідного нормативного смислу, налаштованості на педагогічну комунікацію (передавання учням і колегам своєї майстерності) [1].

Відтак, «духовно-творчий розвиток – це якісні зміни, які відбуваються у свідомості майбутнього

фахівця у процесі спілкування, навчання, самоосвіти та різних видів діяльності, й призводять до появи таких новоутворень у психіці, як необумовлена любов, розширення свідомості, гуманістичне світобачення, свобода вибору, оптимістичність, високий творчий потенціал» [5, с. 50].

З метою формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти нами було впроваджено власну освітню технологію, до якої увійшли: комплексна програма «Колесо професіоналізму майбутнього педагога» (тренінги, спрямовані на формування кожного із визначених вище компонентів професійної культури майбутнього фахівця). Тренінги створені на основі власне розроблених технік та модифікованих нами варіантів вправ таких авторів, як В. Большаков, І. Булах, М. Кашапов, Л. Семенча, В. Штепа, Т. Яценко та ін.

Також технологія включала передбачені у навчальних планах спеціальності, різні види практики: навчально-педагогічної (2-й курс бакалаврату), виробничої практики в групах раннього віку (3-й курс бакалаврату), виробничої (4-й курс бакалаврату за обраною освітньо-професійною програмою), науково-педагогічної (1-й курс магістратури); організацію та проведення благодійної акції «Дитинство: крок у майбутнє», Фестивалю казки «Казковий феєрверк» (театралізація казок).

Аналіз результатів повторної діагностики рівня сформованості професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти засвідчив позитивну динаміку означеного феномена. Детально опишемо результати контрольного етапу експерименту із зазначенням їхньої статистичної значущості.

Повторна діагностика рівня сформованості основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти була проведена упродовж I семестру 2021–2022 навчального року зі студентами 3 курсу спеціальності «Дошкільна освіта» педагогічного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова. Кількість задіяних до контрольного етапу експерименту студентів склала 50 осіб (усі жіночої статі). До експериментальної групи (далі ЕГ) було віднесено студентів групи 3А, до контрольної групи (далі КГ) – студентів групи 3Б. Далі представимо

кількісні та якісні результати повторного констатувального (або ж контрольного) етапу експерименту.

Під час повторного діагностування студентів за *духовно-творчим компонентом* було зафіксовано позитивні зміни порівняно з констатувальним етапом нашого дослідження. Результати продемонстровано на Рис. 1.1.

З рисунку бачимо, що студентів ЕГ з початковим (низьким) рівнем не було виявлено жодного, хоча на констатувальному етапі їх було 32%, в КГ істотних змін не відбулося (як і на попередньому етапі не було виявлено студентів з початковим рівнем); з адаптивним (достатнім) рівнем в ЕГ було виявлено 44% досліджуваних, що на 16% менше, ніж на констатувальному етапі (52% студентів), в КГ – 80% досліджуваних (на констатувальному етапі їх було 84%); з репродуктивно-прогностичним (середнім) рівнем – 32% досліджуваних (на констатувальному етапі – 16% студентів), в КГ було виявлено 12% досліджуваних (на констатувальному етапі – 16% студентів); з пошуково-творчим (високим) рівнем було виявлено 24% студентів, попередньо – жодного, в КГ лише 8% досліджуваних виявилось з пошуково-творчим рівнем, на констатувальному етапі не було виявлено жодного студента.

На нашу думку, такі результати свідчать про позитивну динаміку сформованості основ професійної культури за *духовно-творчим компонентом* у студентів ЕГ. У процесі аналізу нами було зафіксовано й якісні зміни, зокрема, після впровадження формувальної роботи студенти ЕГ під час практичних занять та культурно-виховних заходів почали виявляти більше духовних якостей: необумовлену любов до ближніх, творчий підхід до життя, сміливість та винахідливість під час подолання протиріч та пошуку неординарних рішень, прагнення до самовдосконалення та саморозвитку. Такі трансформації пов'язуємо також з особливостями освітнього процесу в умовах пандемії, за яких студенти навчилися віднаходити додаткові творчі зусилля, розкривати приховані можливості виходу з нестандартних життєвих ситуацій. Саме з цим фактом пов'язуємо збільшення пошуково-творчого рівня на 8% у досліджуваних контрольної групи, з якими формувальна робота, як відомо, не проводилася.

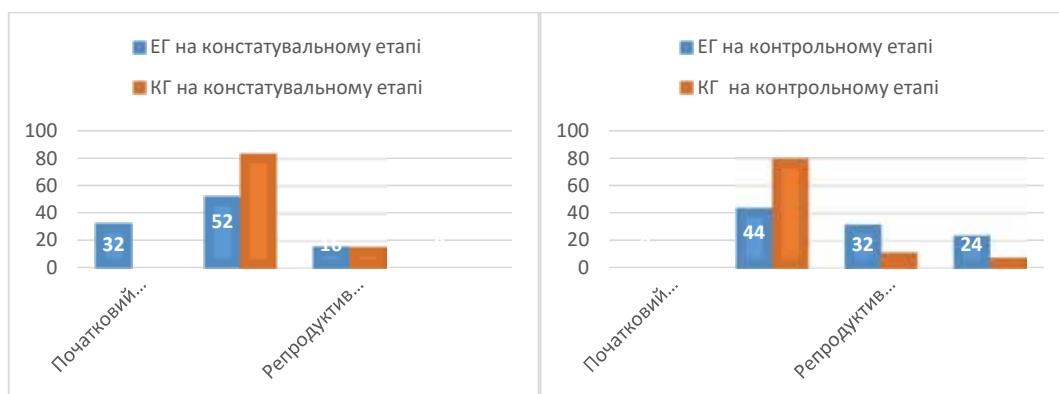

Рис. 1.1. Результати діагностики студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за *духовно-творчим компонентом*

Тепер розглянемо, які кількісні та якісні зміни констатовано під час аналізу результатів повторної діагностики студентів за *когнітивним компонентом*.

Після проведення формувальної роботи у студентів експериментальної групи було констатовано значні зрушення у сформованості когнітивного компоненту професійної культури. У зв'язку з тим, що студенти контрольної групи теж опановували освітні компоненти за освітньо-професійною програмою 012 «Дошкільна освіта», у них теж відбулися деякі якісні та кількісні зміни, але не настільки значущі, як у студентів експериментальної групи, з якими проводилася додаткова формувальна робота шляхом впровадження комплексної програми формування основ професійної культури. Результати повторної діагностики студентів обох груп представлені на Рис. 1.2.

З рисунку видно, що студентів ЕГ з початковим (низьким) рівнем сформованості когнітивного компонента професійної культури не було виявлено жодного (0%), хоча на констатувальному етапі таких студентів було 28%; з адаптивним (достатнім) рівнем в ЕГ було виявлено 20% досліджуваних (на констатувальному етапі – 24% студентів); з репродуктивно-прогностичним (середнім) рівнем було констатовано 44% студентів, під час первинної діагностики їх було виявлено лише 16%, тобто бачимо значне зростання за цим рівнем – на 28%; з пошуково-творчим (високим) рівнем було виявлено 36% студентів ЕГ (на констатувальному етапі – 32% досліджуваних).

Зважаючи на такі результати, можемо зробити висновок, що значні зрушення у сформованості когнітивного компоненту професійної культури відбулися: жодного студента не залишилося з початковим рівнем, а з репродуктивно-прогностичним їх кількість зросла на 28%. Також маємо підставити стверджувати, що значна частина студентів (32%) вже на констатувальному етапі демонструвала досить високий рівень знань, критичність мислення й заглибленість у суть професії вихователя, на контрольному етапі таких студенти стало на 4% більше. Отже, найзначущі зрушення відбулися на репродуктивно-прогностичному рівні. При цьому 8% (студентів перейшли з початкового (низького рівня) одразу на репродуктивно-прогностичний, а 20%

досліджуваних – з адаптивного (достатнього рівня на репродуктивно-прогностичний (середній). Тобто такі студенти почали виявляти більш стійке ціннісне ставлення до професії вихователя, краще розуміти мету та завдання майбутньої педагогічної діяльності, прагнення проникати у суть обраної професії, усвідомлено цікавитися освітніми компонентами, необхідними для оволодіння професією вихователя закладу дошкільної освіти.

Аналіз результатів студентів контрольної групи (КГ) за когнітивним компонентом засвідчив наступне: досліджуваних з початковим (низьким) рівнем сформованості когнітивного компонента професійної культури було виявлено 16%, на констатувальному етапі таких студентів було 24%; з адаптивним (достатнім) рівнем було виявлено також 16% досліджуваних (на констатувальному етапі – 12% студентів); з репродуктивно-прогностичним (середнім) рівнем було констатовано 28% студентів, під час первинної діагностики їх було виявлено 24%; з пошуково-творчим (високим) рівнем було виявлено 40% студентів (на констатувальному етапі – також 40% досліджуваних).

Такі результати свідчать, що в контрольній групі значних змін не відбулося. Зафіксовано незначні покращення, а саме: зменшення кількості студентів з початковим (низьким рівнем) на 8%, та їх збільшення з адаптивним (достатнім) і репродуктивно-прогностичним лише на 4%. Такі зміни пояснюємо природнім розвитком студентів під час навчання за обраною освітньо-професійною програмою. Також варто підкреслити вагому кількість студентів з високим рівнем сформованості когнітивного компоненту (40% досліджуваних), як під час первинної діагностики, так і під час повторної. Це засвідчує наявність у багатьох студентів контрольної групи потужного потенціалу, активного ставлення до освітньо-пізнавальної діяльності. В експериментальній групі кількість таких студентів була меншою на 8% на констатувальному етапі дослідження. Тобто студенти контрольної групи на констатувальному етапі показали вищі результати, але завдяки проведеній формувальній роботі результати студентів експериментальної групи на контрольному етапі значно покращилися (див. Рис. 1.2).

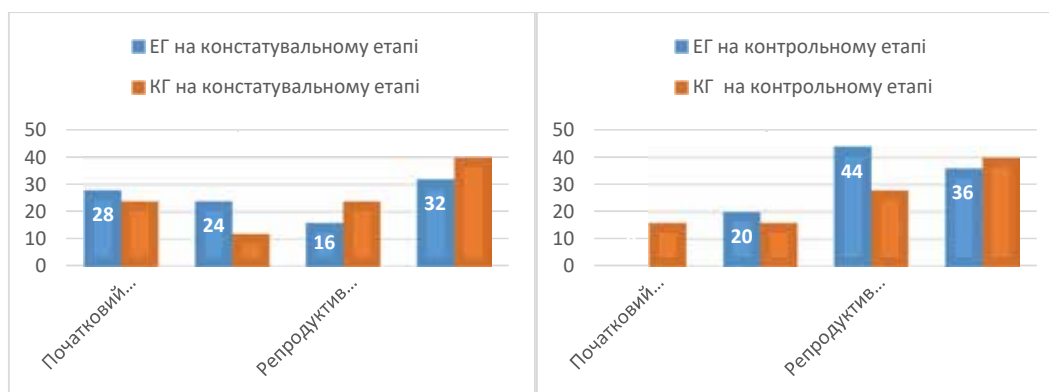

Рис. 1.2. Результати діагностики студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за когнітивним компонентом

Наступним критерієм професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти, за яким проводилася повторна діагностика було обрано *мотиваційно-ціннісний*. Проведений кількісний та якісний аналіз результатів дозволив з'ясувати у якій мірі у студентів сформована здатність до саморегуляції та саморозвитку, вибору життєвих та професійних орієнтирів. Результати контрольного етапу дослідження за мотиваційно-ціннісним критерієм продемонстровано на рисунку 1.3.

Отже, на рисунку чітко простежується більш чітка динаміка у формуванні мотиваційно-ціннісного компоненту у студентів експериментальної групи після впровадження технології формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. У студентів контрольної групи істотних змін не відбулося. При цьому варто зауважити, що на констатувальному етапі експерименту було виявлено досить високу мотивацію студентів обох груп щодо саморозвитку та професійного зростання, здатність до вибору професійно та життєво значущих цінностей. Про це свідчить той факт, що під час первинної діагностики на початковому (низькому) рівні не виявилось жодного студента з обох груп, а на адаптивному (достатньому) – лише 4% досліджуваних КГ.

Повторна ж діагностика засвідчила кардинальні зміни у студентів ЕГ на пошуково-творчому рівні,

а саме: було виявлено 68% досліджуваних, на констатувальному етапі їх було 52%. Тобто відбулося зростання на 16% шляхом переходу студентів з репродуктивно-прогностичного та пошуково-творчий рівень. Такі кількісні та якісні зміни характеризуються підвищенням саморегуляції студентів, їхньої здатності не тільки усвідомлювати професійно значущі цінності, а й створювати власні способи поведінки в екстремальних ситуаціях професійної діяльності, використовувати засобів протидії стресу, тобто розвинутисть фрустраційної толерантності (стійкості до фрустраторів). Вважаємо, що фрустраційна толерантність є надзвичайно важливою рисою особистості сучасного вихователя закладу дошкільної освіти, оскільки з турбулентних ситуаціях сучасності йому потрібно зберігати емоційну рівновагу, несучи відповідальність за життя й здоров'я дітей дошкільного віку.

Наступним компонентом для аналізу було обрано *рефлексивно-перцептивний*.

З рисунку бачимо, що студенти контрольної групи мали значну перевагу щодо результатів за рефлексивно-перцептивним рівнем 60% досліджуваних, тому на контрольному етапі значна частина з них перейшла на пошуковий-творчий рівень внаслідок впливу змісту освітньо-професійної програми без додаткового впливу розробленої нами технології. Але при цьому студенти експериментальної групи

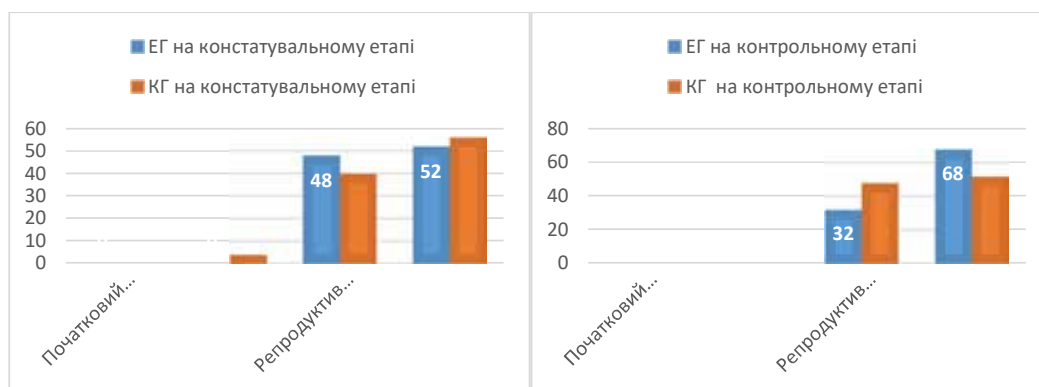

Рис. 1.3. Результати діагностики студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за мотиваційно-ціннісним компонентом

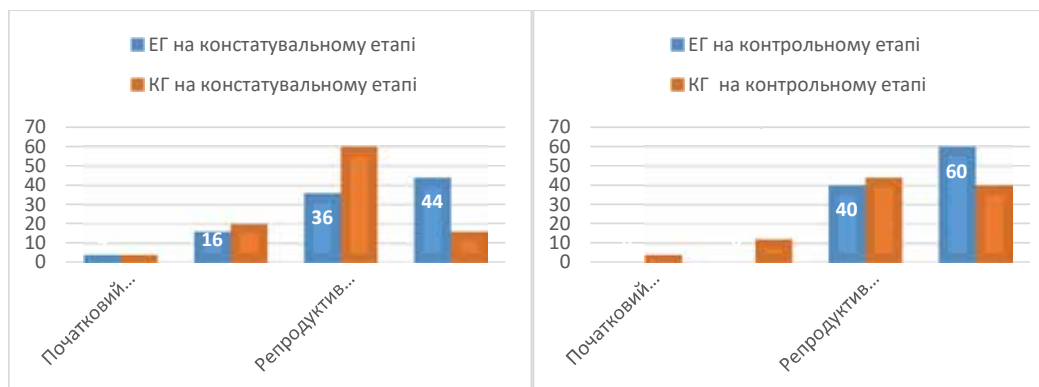

Рис. 1.4. Результати діагностики студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за рефлексивно-перцептивним компонентом

за результатами первинної діагностики продемонстрували вищі результати на пошуково-творчому рівні, ніж досліджувані контрольної групи, а саме, нами було виявлено 44% студентів, а після проведення формувальної роботи відбулися значні кількісні й якісні зміни, їх було виявлено 60%. Загалом за рефлексивно-перцептивним компонентом у студентів ЕГ відбулося зростання на 20%.

Нами було зафіксовано наступні якісні зміни: у студентів ЕГ значно покращилися навички соціальної перцепції, перш за все, рефлексії. Студенти стали спроможними глибше занурюватися у власний внутрішній світ, усвідомлювати свої позитивні й негативні сторони, визначати способи й засоби самокорекції та самовдосконалення. Тобто поглибився процес самопізнання. Це проявлялося під час практичних занять, на яких студенти вдавалися до рефлексії набутих професійних компетентностей. Також результати повторної діагностики засвідчили підвищення здатності студентів ЕГ глибше проникати у внутрішній світ дитини, зрозуміти його тенденції, унікальність та відмінність від дорослої людини, добирати методи індивідуального підходу до дитини, тобто виявляти соціальну винахідливість, яка є важливим критерієм рефлексивно-перцептивного компоненту професійної культури майбутніх вихователів ЗДО.

Соціальна винахідливість є здатністю особистості знаходити власну модель взаємодії з різними людьми, прагнення змінювати себе й навколишній світ на краще [3]. На нашу думку, на контрольному етапі дослідження студенти експериментальної групи продемонстрували свою спроможність в умовах дистанційного навчання винахідливо підійти до реалізації змісту освітньо-професійної програми та завдань виробничої практики.

Заключним на контрольному етапі експерименту було виявлення рівня сформованості основ професійної культури за інструментальним компонентом.

У зв'язку з тим, що під час пандемії студенти проходили практику дистанційно, особливих змін у сформованості професійної культури за інструментальним компонентом у студентів КГ не відбулося. Студенти ЕГ брали участь в онлайн-тренінгах,

виховних заходах та благодійних акціях, тому було виявлено вищі результати. Свідченням цьому стали досягнення, відображені на рисунку 1.5.

З рисунку бачимо, що на контрольному етапі експерименту нами не було виявлено жодного студента з початковим (низьким) рівнем в ЕГ (на констатувальному етапі також жодного досліджуваного не зафіксовано), при цьому серед студентів контрольної групи таких досліджуваних було виявлено 16% (на констатувальному етапі – 24%); з адаптаційним (достатнім) рівнем було зафіксовано 12% студентів ЕГ (на констатувальному етапі – 32%) та 24% досліджуваних КГ (на констатувальному етапі – також 24% студентів); репродуктивно-прогностичний (середній) рівень виявило 40% досліджуваних ЕГ (на констатувальному етапі – 24%), в контрольній групі виявлено 36% студентів (на констатувальному етапі їх було 28%), пошуково-творчий (високий) рівень продемонстрували 48% студентів ЕГ (на контрольному етапі – 44% досліджуваних) та 24% студентів КГ (на констатувальному етапі також було виявлено 24% студентів).

Такі результати повторної діагностики засвідчили зростання рівня професійної культури за інструментальним компонентом у студентів експериментальної групи на 20%, а у студентів контрольної групи лише на 8%. Важливо зазначити, що позитивна динаміка в контрольній групі зафіксована при переході з початкового рівня на репродуктивно-прогностичний (при цьому на низькому рівні залишилося ще 16% досліджуваних), а в експериментальній групі – з адаптивного рівня на репродуктивно-прогностичний (16%) і пошуково-творчий (4%). На початковому рівні в експериментальній групі попередньо не було виявлено студентів (0%).

Якісний аналіз результатів контрольного етапу експерименту за інструментальним компонентом засвідчує, що студенти експериментальної групи здатні у більшій мірі, ніж студенти контрольної групи, використовувати набуті у процесі навчання компетентності майбутньої професійної діяльності, схильні організувати діяльність – ставити мету, визначати послідовність дій, своєчасно приймати виважені рішення професійної діяльності у звичай-

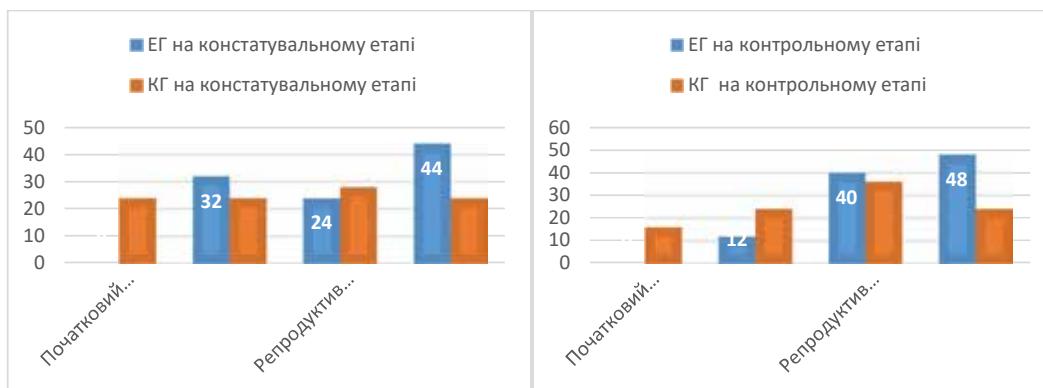

Рис. 1.5. Результати діагностики студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за інструментальним компонентом

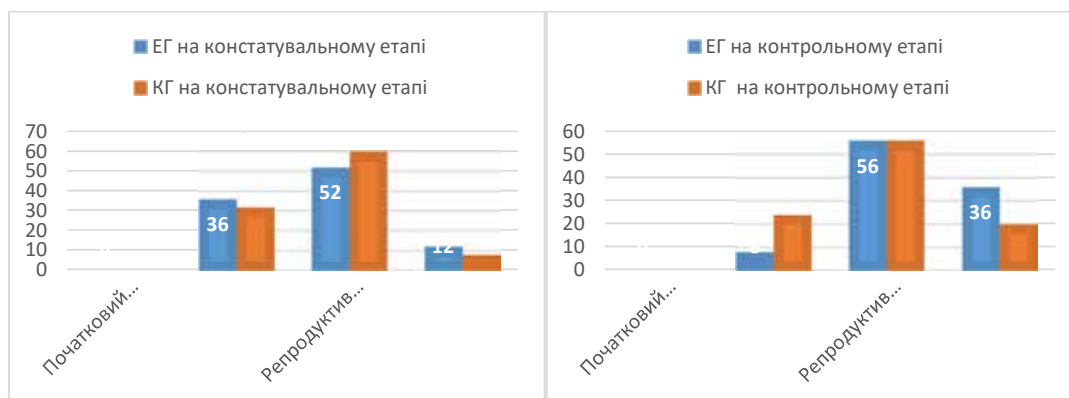

Рис. 1.6. Результати діагностики рівня сформованості основ професійної культури у студентів ЕГ та КГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту за всіма компонентами

них та екстремальних умовах (під час війни, пандемії тощо), володіють комунікативною компетентністю, спроможні налагоджувати діалогічне спілкування з учасниками освітнього процесу на основі гуманістичних принципів.

Проаналізувавши рівень сформованості основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти за кожним із зазначених вище компонентів, перейдемо до опису загальних результатів експериментального дослідження, які відображені на рисунку 1.6.

З цього рисунку можна побачити, що рівень сформованості основ професійної культури у студентів експериментальної групи зріс на 16,61%, а у студентів контрольної групи – лише на 4,47%.

У свою чергу, порівняльний аналіз результатів двох груп на контрольному етапі експерименту засвідчив зростання рівня сформованості основ професійної культури у майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти ЕГ на 11,84% у порівнянні з КГ.

Висновки. Таким чином, в результаті проведеної повторної діагностики на контрольному етапі експериментального дослідження нами було встановлено, що студенти експериментальної групи виявили вищий рівень сформованості основ професійної культури за всіма компонентами (духовно-творчим, когнітивним, мотиваційно-ціннісним, рефлексивно-перцептивним та інструментальним), порівняно зі студентами контрольної групи. Така позитивна динаміка результатів, продемонстрованих студентами експериментальної групи, а саме – 16,61%, засвідчує ефективність розробленої нами та впровадженої технології формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти на формуальному етапі дослідження.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у виявленні впливу психологічних факторів (внутрішніх і зовнішніх) на формування основ професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балл Г.О. Категорія «культура особистості» в аналізі гуманізації загальної та професійної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти : результати досліджень і перспективи* / за ред. І.А. Зязюна, Н.Г. Ничкало. Київ, 2003. С. 51–61.
2. Гальченко В.М., Семенча Л.Г. Діагностика рівня розвитку професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 15 (60)*. С. 14–24. DOI: 10.31392/NPU-nc.series12.2021.15(60).02
3. Гальченко В.М. Чинники актуалізації соціальної винахідливості дошкільників. Народна освіта : Електронне видання Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів. Випуск 18. 2012.
4. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. Київ : АПН України, 1997. 302 с.
5. Репетій С.Т., Гальченко В.М. Духовно-творчий розвиток як основа професійної культури майбутніх фахівців: філософсько-антропологічний аспект. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Випуск 2. Одеса, Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 43–50.
6. Сабатовська І.С. Професійна культура особистості: структура та критерії вимірювання. http://www.confcontact.com/20110531/so_sabat.htm (Дата звернення: 02.01.2023 р.).

Дметерко Н. В.*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»***ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ
ТА РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ФАХІВЦЯ****COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR THE DEVELOPMENT
OF REFLECTIVE THINKING OF A PSYCHOLOGIST**

Стаття презентує характеристику методів розвитку рефлексивного мислення психолога-практика, зокрема, соціально-психологічний тренінг та глибинну психокорекцію за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). При характеристиці розвитку рефлексивного мислення особи враховано положення синергетичного підходу. Одним із яких є положення про нелінійність процесів розвитку. Розвиток рефлексивного мислення розглянуто як процес самоорганізації, що полягає у відтворенні та впорядкуванні його структур за рахунок внутрішніх чинників. Ставиться проблема визначення ефективних методів, в яких задаються умови для нелінійного розвитку рефлексивного мислення фахівця. Показано, що в умовах соціально-психологічного тренінгу розвиток рефлексивного мислення відбувається як лінійний процес, що є ззовні детермінованим.

Охарактеризовано специфіку глибинної психокорекції за методом АСПП, що ґрунтується на методології психодинамічного підходу Т.С. Яценко. Показано, що саме в процесі глибинної психокорекції за методом АСПП задаються умови для розвитку рефлексивного мислення особи на засадах самоорганізації. Це визначається підпорядкованістю глибинно-корекційного процесу законам позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку.

При визначенні чинників самоорганізації рефлексивного мислення враховано закономірності функціонування цілісної психіки у взаємозв'язку сфер свідомого і несвідомого. Стверджується, що механізмом самоорганізації рефлексивного мислення є ослаблення інтегративної дії психологічних захистів, що зумовлює стан нестійкості, позитивну дезінтеграцію психіки. Позитивна дезінтеграція психіки, що проявляється як порушення внутрішньо-психічної рівноваги, є чинником самоорганізації рефлексивного мислення особи у процесі глибинної психокорекції. Це ініціює процеси самоорганізації рефлексивного мислення, актуалізує процеси переосмислення та рефлексії.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, глибинна психокорекція, самоорганізація, рефлексивне мислення, психологічний захист, нелінійний розвиток.

The article presents a characteristic of methods for the development of reflective thinking of a psychologist-practitioner, in particular, a socio-psychological training and a deep psycho-correction by the method of active social-psychological cognition (ASPC). When characterizing reflective thinking, the provisions of the synergetic approach were taken into account. One of them is the provision on the non-linearity of development processes. The development of the reflective thinking is considered as self-organization processes, which consist in reproduction and ordering its structures due to internal factors. The problem of determining effective methods is posed in which conditions are created for the non-linear development of a professional's reflective thinking. It is shown that in the conditions of a socio-psychological training the development of reflective thinking occurs as a linear process that is externally determined.

The specificity of deep psycho-correction according to the ASPC method, which is based on the methodology of the psychodynamic approach of T.S. Yatsenko, is characterized. It is shown that it is in the process of deep psycho-correction by the method ASPC, conditions are created for the development of reflexive thinking on the base self-organization. This is determined by subordination of the deep-corrective process to the law of positive disintegration of the psyche and its secondary integration at a higher level of development.

When determining the factors of self-organization of reflective thinking, the regularities of the functioning of the whole psyche in the interconnection of the conscious and unconscious spheres are taken into account. It is claimed that the mechanism of self-organization of reflective thinking is the weakening of the integrative effect of psychological defenses, which cause a state instability, positive disintegration of the psyche.

The positive disintegration of the psyche, which manifests itself as a violation of inner-psychic balance, is a factor of self-organization of reflective thinking of personality in the process of deep psycho-correction. It initiates the processes of self-organization of reflexive thinking, actualizes rethinking and reflection.

Key words: socio-psychological training, deep psycho-correction, self-organization, reflexive thinking, psychological defenses, non-linear process.

Вступ. У складних умовах сьогодення кваліфікована психологічна допомога як ніколи є важливою для різних категорій людей, що опинились у складних життєвих обставинах. Однією із важливих складових професіоналізму є розвиток фахової рефлексії та рефлексивного мислення майбутнього психолога вже на етапі фахової підготовки.

Проблема рефлексивного мислення психолога та методів його розвитку розглядалась у дослідженнях Ю.Г. Долинської, Г.Я. Легендзевич, Л.М. Малинович, Н.І. Пов'якель та ін. Одним з найбільш поширених методів, що широко використовувався при дослідженні розвитку рефлексивного мислення та професійної рефлексії фахівця, є соціально-психоло-

гічний тренінг у його різноманітних видах: рефлексивно-творчий тренінг-практикум, рефлексивні ігри, інноваційно-гуманістичний тренінг професійного росту та ін.

Розвиток рефлексивного мислення традиційно розглядається як лінійний процес, що є зовні детермінованим проблемною ситуацією, розв'язання якої відбувається у процесі соціально-психологічного тренінгу, основними методами якого є ігрові методи та групова дискусія [6].

Розвиток визначають як вищий тип руху та зміни в природі та суспільстві, пов'язаний з переходом від одної якості до іншої, від старого до нового [7]. Принциповим при характеристиці розвитку є наявність не лише будь-яких змін, а тих, що пов'язані із перетвореннями у внутрішній будові об'єкта, його структурі. Розвиток передбачає наявність зв'язків між складовими цього процесу: умовами (факторами) та явищем, що розвивається.

Проникнення ідей синергетики в психологічну науку вплинуло на переосмислення науковцями сутності та умов розвитку психіки та психічних процесів. Спостерігається перехід від розуміння розвитку як такого, що є наперед заданим, зовні детермінованим умовами діяльності, до його розгляду як нелінійного процесу, що допускає множинність шляхів змін та здійснюється на засадах самоорганізації. Вітчизняні науковці зазначають, що синергетика акцентує увагу на нелінійності процесів розвитку та такі особливості керування розвитком, коли порядок виникає з хаосу, а також існують «біфуркації», які відкривають безліч можливих шляхів розвитку без видимої можливості навіть імовірного прогнозу майбутньої траєкторії розвитку [5].

Розвиток психіки як складної відкритої системи має нелінійний характер, що означає множинність варіантів змін. Важливого значення ідеї синергетичного підходу про процеси самоорганізації у відкритих системах набувають при дослідженні розвитку рефлексивного мислення особи.

Спираючись на положення синергетики розвиток рефлексивного мислення психолога, яке є складною аналітико-синтетичною діяльністю професійного самопізнання та пізнання, ми розглядаємо як нелінійний процес, що має множинність шляхів розвитку. Це визначає зміну поглядів щодо управління розвитком рефлексивного мислення, яке має бути спрямованим на ініціювання процесів переосмислення, створення умов, що виводить його на власну траєкторію. У зв'язку із цим постає проблема визначення ефективних методів, в яких задаються умови для нелінійного розвитку рефлексивного мислення фахівця.

Мета статті – проаналізувати методи групової психокорекційної роботи з точки зору умов для розвитку рефлексивного мислення фахівця на засадах самоорганізації.

Виклад основного матеріалу. На основі узагальнення наукових джерел нами уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Рефлексивне мислення психолога розглядаємо як вид

мислення, що скерований на професійне проникнення в глибинні прошарки психіки шляхом встановлення взаємозв'язку зовні спостережуваних поведінкових проявів із глибинно-психологічними детермінантами з метою пізнання закономірностей функціонування феномену психічного та визначення ефективних шляхів надання психологічної допомоги суб'єкту у розв'язанні його особистісної проблеми, що супроводжується саморефлексією фахівця відповідності власних способів дій із задачами професійної діяльності [3].

У контексті ефективності вирішення професійних завдань важливого значення набуває така властивість як нелінійність рефлексивного мислення фахівця. Під нелінійним мисленням розуміють стиль мислення, який розглядає навколишній світ і людину як складні відкриті динамічні системи, зорієнтований на виявлення всезагальних зв'язків і відношень, на необхідність і конструктивну природу хаосу, нестійкості і випадковості [2].

Вище зазначалось, що одним із найбільш поширених методів розвитку рефлексивного мислення фахівця є соціально-психологічний тренінг, як один із різновидів групової психокорекції [6]. У широкому значенні під соціально-психологічним тренінгом розуміють своєрідні форми навчання знанням та окремим навичкам у сфері спілкування. Соціально-психологічний тренінг – один з методів активного навчання і психологічного впливу, здійснюваного в процесі інтенсивної групової взаємодії і спрямованого на підвищення компетентності в сфері спілкування, в якому загальний принцип активності учасника доповнюється принципом рефлексії над власною поведінкою і поведінкою інших учасників групи [4].

Розвиток рефлексивного мислення в умовах соціально-психологічного тренінгу переважно був скерований на опанування прийомів та методами самопізнання та самоаналізу власних дій в умовах розв'язання проблемних ситуацій, професійно-орієнтованих завдань [6]. Так, у дослідженні Н.І. Пов'якель презентована програма рефлексивно-творчого тренінгу-практикуму (РТТ). Тренінгова програма орієнтована на становлення та розвиток двох професійно-важливих складових регулятивної культури мислення практичного психолога: на спеціально-організоване навчання та розвиток професійної рефлексії та креативності, зокрема, гнучкості мислення [6].

Зазначимо, що сутнісною особливістю соціально-психологічного тренінгу є навчальна мета, яка реалізується у процесі групової дискусії та ігрових методів. Навчання передбачає організацію передачі суспільно-історичного досвіду, засвоєння знань та формування професійно важливих вмій та навичок. При дослідженні розвитку рефлексивного мислення фахівця увага дослідників переважно була зосереджена на його зовнішній детермінації умовами діяльності.

Розвиток, як процес послідовних і незворотних змін явища, визначається сукупністю зовніш-

ніх та внутрішніх чинників. Нелінійність розвитку рефлексивного мислення передбачає встановлення взаємозв'язку зовнішніх та внутрішніх чинників. Згідно синергетики, чинником, що запускає механізми самоорганізації, виводить розвиток на власний шлях, є хаос [1; 5]. Визначення чинників самоорганізації рефлексивного мислення потребує звернення до закономірностей функціонування цілісної психіки, які описані у психодинамічній теорії академіка НАПН України Т.С. Яценко [8]. Психіка розглядається як цілісне системне утворення в єдності і взаємозв'язку сфер свідомого і несвідомого. Т.С. Яценко зазначає, що свідоме і несвідоме функціонують за різними законами, що виражають сутність антиномії між цими підструктурами психіки. Дослідницею узагальнено функціональні особливості сфери несвідомого, що має відмінності від свідомості за важливими параметрами, відповідно: симультанність-дискретність; ірраціональність-раціональність; поза часом і простором – темпоральність і топика (існування в часі й локалізація в просторі) [8].

Для розкриття механізмів розвитку рефлексивного мислення важливого значення набуває феномен психологічного захисту. Психологічний захист – це «сукупність несвідомих психічних процесів, що забезпечують охорону психіки й особистості від небезпечних негативних і деструктивних дій внутрішньо-психічних і зовнішніх імпульсів. Особливі форми несвідомої психічної активності, що дозволяють хоча б тимчасово полегшити конфлікт і зняти напруження, а в конкретних ситуаціях так перетворити смисл подій і переживань, щоб не завдати шкоди уявленню про самого себе як про того, хто відповідає якомусь ідеалу» [7, с. 150].

Психологічні захисти, дія яких спрямована на зменшення чи усунення будь-яких змін, що загрожують цілісності та стійкості психічного функціонування індивіда, суб'єктивно інтегрують психіку. Психологічні захисти забезпечують збереження стану внутрішньо-психічної рівноваги, цілісності «Я», породжуючи при цьому викривлення у відображенні дійсності. У зв'язку із цим саме ослаблення дії психологічних захистів, наслідком чого є стан дезінтеграції, внутрішньої нестабільності, сприяє актуалізації процесів переосмислення.

Передумови розвитку рефлексивного мислення на засадах самоорганізації забезпечують принципи організації глибинної психокорекції. Глибинна психокорекція за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП), розробленим Т.С. Яценко, ґрунтується на методології психодинамічного підходу. Глибинна психокорекція асимілює практику психоаналітичного підходу, гуманістичного підходу, трансперсонального підходу, когнітивної психотерапії та ін. На відміну від психоаналітичної терапії, яка в своєму ортодоксальному варіанті скерована на лікування невротичних розладів, глибинна психокорекція орієнтована на роботу зі здоровими людьми.

Глибинна психокорекція, що є різновидом групових форм психокорекції має специфічні особливості, що для них притаманні. Відмінністю групової пси-

хокорекції, порівняно із індивідуальною, є те, що в ній основним інструментом психокорекційного впливу є група, яка дозволяє виявити та скоректувати проблеми клієнта за рахунок міжособистісної взаємодії та групової динаміки, що сфокусовані на процесі «тут і зараз» [4].

У групових формах роботи першорядного значення набуває групова динаміка, тобто вся сукупність взаємовідносин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, включаючи і психолога, в корекційних цілях, зокрема, емоційна підтримка групою її учасників, забезпечення конструктивного зворотного зв'язку. Зворотнім зв'язком є повідомлення, адресоване людині, в якому міститься інформація щодо того, як її сприймають інші люди, що вони відчують при взаємодії з нею [4].

Зазначимо, що зворотній зв'язок є одним із джерел самопізнання за умови його конструктивного характеру. Надання інформації іншій людині щодо її дій, яка нею не усвідомлюється, не повинно актуалізувати негативні емоції, і як наслідок – психологічні захисти. Правилами зворотного зв'язку є такі: зворотній зв'язок повинен мати описовий, а не оцінний характер; зворотній зв'язок повинен враховувати потреби того, хто його передає і того, кому він призначений; зворотній зв'язок має відбуватись в ситуації «тут і зараз»; при передачі зворотного зв'язку слід уникати жестів докору, «батьківської позиції»; відповідати слід мовою «Я-повідомлень» та ін. [4].

У глибинній психокорекції також використовується групова динаміка, тобто вся сукупність взаємовідносин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, включаючи і психолога, в корекційних цілях. Проте, в глибинній психокорекції першорядного значення набуває управління груповою динамікою відповідно до законів позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку [8]. Т.С. Яценко зазначає, що розвиток полягає не лише в побудові досконаліших рівнів структури особистості, а й у попередньому послабленні наявних, проте неефективних структур, які впливають на стереотиповані тенденції й установки поведінки, підтримувані примітивними імпульсами, вузькими біологічними тенденціями [8]. Останнє узгоджується з положенням синергетики, згідно якого поява нової системи пов'язана із втратою стійкості та переходом системи до нового більш стійкого стану [1]. Позитивний характер дезінтеграції визначає стан нестійкості психіки, що змінюється вторинною інтеграцією на більш високому рівні, тобто переходом до стійкості. Саме позитивна дезінтеграція психіки, яка визначає ослаблення стану психічної рівноваги, зумовленого дією психологічних захистів, є внутрішнім чинником самоорганізації рефлексивного мислення особи [3].

У глибинній психокорекції також враховується такі характеристики групового процесу як емоційна підтримка групою її учасників, забезпечення конструктивного зворотного зв'язку. Основним інструментом корекційного впливу виступає група, але її враження преломлюються через інтерпретації

психолога, що розшифровують глибинні смисли поведінкової активності її учасників. На відміну від існуючих різновидів тренінгів, які переважно орієнтовані на навчання учасників певним вмінням (як то тренінг сензитивності, тренінг вмінь, тренінг впевненості у собі та ін.) або на зміни особи на рівні поведінки, глибинна психокорекція за методом АСПП передбачає пізнання глибинно-психологічних передумов особистісної проблеми, що передбачає актуалізацію когнітивного потенціалу суб'єкта. Глибинна психокорекція ґрунтується на засадах спонтанності та невимушеності поведінки, що відрізняє її від інших видів групової психокорекції, в яких провідним є принцип заданості [8].

Вищезазначені механізми позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції набувають важливого значення у контексті розвитку рефлексивного мислення особи. Самоорганізація рефлексивного мислення, як впорядкування елементів в його структурі, стає можливою внаслідок управління механізмами індивідуально-особистісних змін учасників глибинно-психологічного пізнання – позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку.

Сутнісною особливістю глибинної психокорекції за методом АСПП є опосередкованість, контекстність керування мисленевою діяльністю особи з опанування рефлексивними знаннями щодо змісту власної психіки. На відміну від класичного психоаналізу, у якому увагу було спрямовано на подолання опорів, організаційно-методологічні засади глибинної психокорекції, зокрема закони позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції на більш високому рівні, дозволяють запобігти його виникненню.

Реалізацію впливу глибинної психокорекції на розвиток рефлексивного мислення забезпечують спеціальні методи і прийоми (психодрама, рольова гра, групова дискусія, невербальні вправи та ін). Основними методами глибинної психокорекції є аналіз комплексу тематичних психорисунків, діалог, інтерпретація, застосування візуалізованих репрезентантів.

Коротко зупинимось на характеристиці деяких із них. Особливе місце серед методів глибинної психокорекції займає методика психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків, розроблена Т.С. Яценко [8]. Дана методика передбачає виконання респондентом психорисунків за запропонованими темами (41 тема). Аналітична інтерпретація комплексу рисунків будується на діалогічній взаємодії психолога з їх автором. Повний комплекс психорисунків цілісно аналізується

в усій сукупності тем, що надає можливість пізнання різноспрямованих тенденцій психіки, що породжують особистісну проблему.

Ще одним із основних засобів глибинної психокорекції є діалог. У глибинному пізнанні діалог дотримується не правил повсякденного спілкування, а реалізує пізнавальну функцію. Останнє є можливим за умови володіння психологом методологією глибинного пізнання.

В глибинній психокорекції широко використовуються засоби візуалізованої репрезентації, які можуть бути як вербальними («Казка про власне життя» та ін.), так і невербальними (моделювання із каменів, авторські рисунки, репродукції художніх творів та ін.). Засоби візуалізації опредметнено репрезентують емотивно значущий психічний зміст, який зберігається під блоком опору та витіснення, що робить його доступним для подальшого усвідомлення. За допомогою засобів предметної самопрезентації суб'єкт, з одного боку, об'єктивує назовні, проектує на зовнішній об'єкт свої почуття і переживання, несвідомі прагнення, внутрішні конфлікти, у такий спосіб немов би відокремлює, самодистанціюється від емотивно значущого психічного змісту, а з іншого – ідентифікується з образом, зберігаючи внутрішній зв'язок зі змістом власної психіки.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане зазначимо, що саме в процесі глибинної психокорекції за методом АСПП задаються умови для розвитку рефлексивного мислення особи на засадах самоорганізації. Розвиток рефлексивного мислення здійснюється не автоматично, а є залежним від організації глибинно-психологічного пізнання. Перш за все, це визначається підпорядкованістю глибинно-корекційного процесу законам позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку. Враховуючи ідеї синергетичного підходу, згідно якого умовою самоорганізації відкритої, нелінійної системи є ослаблення стану динамічної рівноваги, вважаємо, що підпорядкованість глибинної психокорекції вищезазначеним законам зумовлює її визначальний вплив на розвиток рефлексивного мислення. Позитивний характер дезінтеграції визначає стан нестійкості психіки, що зумовлено ослабленням інтегративної дії психологічних захистів. Останнє ініціює процеси самоорганізації рефлексивного мислення, актуалізує процеси переосмислення та рефлексії. Самоорганізація в сфері рефлексивного мислення полягає у розширенні можливостей самопізнання та зростанні реалістичності у відображенні дійсності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Будз В.П. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників : у 5 т. Т.1 : Прологomenи до самоорганізації суспільного буття. Концептуальні та методологічні основи дослідження : монографія = Self-Organization of Public Reality in the context of its Anthropological Principles and Axiological Factors : in 5 Vol. Vol. 1 : Prolegomena to Self-Organization of Social Being. Conceptual and Methodological Bases of Research : Monograph. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 522 с.
2. Гончаренко С.О. Формування нелінійного (синергетичного) мислення учнів // *Професійно-технічна освіта*. 2012. № 2. С. 3–7.
3. Дмитерко Н.В. Самоорганізація рефлексивного мислення психологів-практиків: синергетичний контекст // *Науковий журнал «Габітус»*. Випуск 29, 2021. С. 58–62

4. Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: [підручник] / Максименко С.Д., Прокоф'єва О.О., Царькова О.В., Цехмістер Я.В., Кочкурова О.В. К. : Видавничий Дім «Слово», 2015. 752с.
5. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті : колективна монографія / [Чепи М.-Л. А., Маценко В.Ф., Маценко Ж.М., Бугайова Н.М. та ін.] ; за редакцією Чепи М.-Л. А. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 220 с.
6. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : [Монографія] Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 295 с.
7. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
8. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : [навч. посібник] К. : Вища шк., 2006. 382 с.

Курдибаха О. М.

*кандидат психологічних наук,
викладач кафедри психології і педагогіки
Київського національного університету фізичного виховання
і спорту України*

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ДІТЬМИ З ПОРУШЕННЯМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

WORK FEATURES WITH CHILDREN WITH DISORDERS OF THE EMOTIONAL STATE

У статті розкрито соціально-психологічні закономірності становлення психічної діяльності в дитячому віці за умов різноманітних стилей виховного процесу, що в подальшому впливають на емоційно-вольову сферу дитини, індивідуально-типологічні закономірності особистості. Охарактеризовано особливості роботи з дітьми з наявними порушеннями емоційного стану.

Виховання емоцій та почуттів у дитини повинно служити перш за все формуванню гармонійної особистості, і одним із показників цієї гармонії є певне співвідношення інтелектуального та емоційного розвитку. Недооцінка цієї вимоги, як правило веде до перебільшеного, одностороннього розвитку якоїсь однієї якості, частіше всього, інтелекту, що ми зараз і спостерігаємо в наш час.

При всебічній взаємодії з оточенням (особливе місце посідає сімейне середовище) – формується елементарна система дитячих цінностей та інтересів, розвивається здатність до саморегуляції, виникає супідрядність мотивів – менш важливі поступаються місцем пріоритетним. Дитина починає у своїх вчинках керуватись моральними (обов'язком, самоповагою, співчуттям), пізнавальними (допитливістю, здивуванням, сумнівам) та естетичними мотивами (почуттям красивого). Страх покарання та прагнення заслужити схвалення поступаються місцем соціальним мотивам. Дедалі більшого значення набувають мотиви досягнення успіху, встановлення контакту з іншими людьми, самоствердження.

Внаслідок постійних дисгармонійних відносин у сімейному середовищі: надмірній критиці, вимогливості, знецінюванні, конфліктах, тощо – процес виховання втрачає свою міцність, стійкість, природність і послідовність, діти відчують постійний психологічний тиск, дискомфорт, що заважає здоровому функціонуванню в повсякденному житті та виникненні порушень в емоційній сфері. Тому важливо під час виховного процесу врахувати основні компоненти виховного процесу для гармонійного становлення особистості в дитячому віці та допомогти дитині долати труднощі, підтримуючи у складну хвилину.

Ключові слова: емоційне неблагополуччя, тривожність, страх, порушення емоційного стану, виховання.

The article reveals the socio-psychological regularities of the formation of mental activity in childhood under the conditions of various styles of the educational process, which subsequently affect the child's emotional and volitional sphere, and the individual typological regularities of the personality. The peculiarities of working with children with existing disorders of the emotional state are characterized.

Education of emotions and feelings in a child should primarily serve the formation of a harmonious personality, and one of the indicators of this harmony is a certain ratio of intellectual and emotional development. Underestimation of this requirement, as a rule, leads to an exaggerated, one-sided development of some one quality, most often, intelligence, which we are currently observing in our time.

With comprehensive interaction with the environment (a special place is occupied by the family environment) – an elementary system of children's values and interests is formed, the ability to self-regulate develops, subordination of motives occurs – less important ones give way to priority ones. The child begins to be guided in his actions by moral (duty, self-respect, compassion), cognitive (curiosity, surprise, doubt) and aesthetic motives (sense of beauty). Fear of punishment and the desire to earn approval give way to social motives. Motives for achieving success, establishing contact with other people, and self-affirmation are gaining more and more importance.

As a result of constant disharmonious relationships in the family environment: excessive criticism, demandingness, devaluation, conflicts, etc., the upbringing process loses its strength, stability, naturalness and consistency, children feel constant psychological pressure, discomfort, which interferes with healthy functioning in everyday life and the emergence of violations in emotional sphere. Therefore, it is important during the educational process to take into account the main components of the educational process for the harmonious formation of the personality in childhood and to help the child overcome difficulties by supporting him in a difficult moment.

Key words: emotional distress, anxiety, fear, disturbance of the emotional state, upbringing.

Вступ. Процес формування дитячої особистості характеризується не лише інтелектуальним розвитком, тобто, набуттям нових знань і умінь, а й виникненням у малюка нових потреб та інтересів. Навчити маленьку дитину можна лише тоді, коли в неї вдається викликати інтерес і бажання виконати те, що вимагають оточуючі. Виховання у самому широкому

значенні цього слова, має бути основним стержнем, навколо якого будується весь розвиток дитини.

Виховання емоцій та почуттів у дитини повинно служити перш за все формуванню гармонійної особистості, і одним із показників цієї гармонії є певне співвідношення інтелектуального та емоційного розвитку. Недооцінка цієї вимоги, як правило веде до

перебільшеного, одностороннього розвитку якоїсь однієї якості, частіше всього, інтелекту, що ми зараз і спостерігаємо в наш час.

Виклад основного матеріалу. Одними з основних завдань реалізації особистісної орієнтованої моделі дошкільної освіти є розвиток у дитини самоактивності, відповідальності, здатності самовизначення у життєвому просторі відповідно до вікових можливостей, з цінністю ставитися до природи, рукотворного світу, людей і самого себе [6].

Структурними компонентами особистості вважають: дитячий світогляд, самосвідомість, базові якості, емоційну сферу, потребно-мотиваційну сферу, вольову сферу.

Під дитячим світоглядом розуміють знання і досвід в дошкільному віці, які дають змогу дитині здобути уявлення про світ, зумовлюють життєві орієнтації, ставлення до навколишньої дійсності та самої себе [5].

Другий складник структури особистості – особиста свідомість, або самосвідомість дошкільника. З нею пов'язане усвідомлення дитиною свого обмеженого місця у житті, своєї причетності до природи, культури, людей. Виникає усвідомлення власних можливостей, дитина починає розуміти, що далеко не всі їй під силу. Закладаються основи самооцінки, образу «Я», елементарної Я-концепції. Дошкільник оцінює свої особистісні якості (позитивні і негативні), своє місце в системі суспільних відносин. Народжується здатність до рефлексії (погляду й аналізу самого себе), децентрації (звільнення від егоїстичних тенденцій), саморегуляції діяльності (виникають зачатки совісті як внутрішньої етичної інстанції).

Третім важливим структурним компонентом дитячої особистості вважають потребно-мотиваційну дошкільника. Протягом дошкільного дитинства розвиваються смислові орієнтації у довкіллі: малюк освоює моральні правила і норми, оволодіває соціально схваленими нормами поведінки, прагне поводитися правильно [7].

Соціально й емоційно нерозвинена дитина характеризується дефектом особистісного зростання, вона не вміє співчувати, позбавлена джерела духовного життя, зосереджена на собі і своїх проблемах. Домірність переживань реальним життєвим подіями та ситуаціями – важливий показник емоційно-соціального розвитку в дошкільному віці, його повноцінного особистісного зростання.

Також невід'ємним складником особистісного зростання дошкільника відіграє вольова сфера, вміння підпорядковувати свою поведінку в досягненні конкретних цілей, долати труднощі на шляху до них. Вона вимагає високих форм орієнтувальної діяльності, вмінні діяти цілеспрямовано, регулювати власну активність. На відміну від імпульсивної, довільна поведінка передбачає вміння формувати мету, планувати свої дії, контролювати їх, співвідносити реальне досягнення із задумом. Важливо, щоб дошкільник не лише навчився діяти відповідно до конкретної мети, а й свідомо гальмувати протилежні

наміри, приймати рішення на користь вольового вчинку в ситуаціях вибору, не піддаватися безпосередньому емоційному пориву, керуватися правилами поведінки, діяти цілеспрямовано [3].

Вміння регулювати свою поведінку – це важлива передумова у формуванні життєвої компетентності дошкільника. Також важливим компонентом дитячої особливості є її базові якості, які потрібно виховувати протягом дошкільного дитинства.

Порушення балансу інтелектуального і емоційного розвитку дитини не дає глибоко зрозуміти особливості самого мислення і управління його розвитком, не дозволяє до кінця зрозуміти роль таких сильних регуляторів поведінки дитини, як мотиви та емоції, порушує гармонійний розвиток особистості, оскільки дитина із несформованою емоційною сферою неадекватно реагуватиме на події сьогодення і не приживеться у соціумі.

Навчально-виховний процес в дитячому віці є важливий компонент для зростання гармонійної особистості. Організуючи таку діяльність працівники закладів дошкільної освіти мають враховувати вікові, індивідуально-типологічні особливості та емоційно-вольову сферу дітей.

Особливої уваги та індивідуального підходу потребують дітки із значно вираженими особливостями в поведінці: гіперактивні, сором'язливі, агресивні, тривожні, надмірно боязкі, тощо. Слід зазначити, що діти з певними особливостями поведінки мали тривалі труднощі, неочікувані негативні емоційні переживання, що сприяли розвитку у дітей загального емоційного неблагополуччя.

Емоційне неблагополуччя – це негативне емоційно-забарвлене почуття, що виникає в результаті невдач у різних ситуаціях чи видах діяльності, з якими дитина не в змозі справитись. Найбільш гостро і стійко негативні емоційні переживання виникають у дитини під час негативно-забарвленого ставлення до неї оточуючих, особливо батьків, вихователів, однолітків. Це проявляється у вигляді різних емоційних переживань: образи, гніву розчарування тощо та може в подальшому провокувати порушення емоційного стану у вигляді страху, тривоги.

Емоційне неблагополуччя, пов'язане зі складностями в спілкуванні з іншими людьми, може призводити до різних типів поведінки. Це може проявлятися в тому, що діти невірноважені, швидко збуджуються, здатні до спалахів гніву, образи, конфліктів, агресії, тривожності, страхів. Також в поведінці може виявлятися стійке негативне ставлення до спілкування. Діти надмірно ображаються і тримають цю образу в своєму серці тривалий час, уникають спілкування і з часом зовсім відмовляються ходити на гуртки, в дошкільні заклади, гратись з однолітками.

Одним із компонентів, які заважають та можуть викликати у дитини порушення емоційного стану та в подальшому призводити до стійких дитячих страхів є тривожність. Тривожність – це емоційний стан, який виражається у прояві тривоги, безпредметного та безпричинного страху. Потрапляючи у складну

ситуацію, дорослій людині не завжди вдається визначити, як малюк поводитиметься в ній, але основною характеристикою тривожної дитини є чисельні безпідставні страхи.

Страх – це природна реакція організму людини, яка життєво необхідна для регулювання та безпеки людини. Тому важливо розуміти та вміти відрізнити страхи, які є перебігом нормального розвитку дитини (такі страхи з часом самостійно зникають), від страхів у дітей із емоційним неблагополуччям. На думку Якобсон Т. М., страх як і інші неприємні відчуття (гнів, страждання) не є однозначно «шкідливими» для дитини. Будь-яка емоція виконує певну функцію і дозволяє дитині та дорослому орієнтуватися в навколишньому світі. Так, страх захищає людину від зайвого ризику під час переходу вулиці, на відпочинку, на річці тощо [8].

Страх регулює діяльність, поведінку, він є переживанням необхідним для нормального функціонування психіки, що потребує і неприємних, навіть «гострих» емоцій. Як показують дослідження, діти самі викликають у себе емоцію страху, що підтверджує у них наявність цієї потреби. Відмічено, що іноді діти, зібравшись увечері разом, починають розповідати страшні історії, причому з гострим емоційним завершенням.

Якщо батьки забезпечують дітям «теплинні» умови, захищають від будь-яких неприємностей, навіть найпростіших, не дають змоги проживати різні негативні переживання, то це здебільшого призводить до «розгладження» психічного апарату, якому необхідні переживання різної інтенсивності та в подальшому зменшенні стресостійкості.

Дитячі страхи – це звичайне явище для розвитку, що мають важливе значення для дитини. Кожен вид страху з'являється в певному віці, і з часом зникає, наприклад: у дитинстві часто дітки бояться залишитися на самоті, бояться незнайомих людей, висоти, великих тварин, неіснуючих казкових персонажів – це відбувається тому, що цей період збігається в тимчасовому відношенні зі стрибком у психомоторному розвитку дитини; приклад, із початком самостійної ходьби, коли дитина починає впізнавати своїх близьких, поява чужої, незнайомої особи може викликати у неї страх.

Страх, як і будь-яке переживання, є позитивним та наявним в кожній людині незалежно від віку, він виконує специфічні функції, які потрібні для виживання. Патологічний страх заважає виконувати повсякденні функції, перешкоджає спілкуванню, розвитку особистості та психіки, призводить до соціальної дезадаптації, а згодом може призводити до проблем з ментальним здоров'ям.

Страх може бути як самостійним порушенням (наприклад, наслідком сильного переляку від зустрічі з великою собакою), так і проявом яких-небудь порушень особистості дитини. Особливу чутливість щодо страхів, старші дошкільники виявляють за наявності частих конфліктних взаємин між батьками. Під час різноманітних ігор у таких діток спостерігається надмірна тривожність. У сімейних

відносинах, де взаємини батьків оцінюються як безконфліктні, дружні, прояв тривожності у таких діток характеризується, як своєрідним емоційним відгуком на дискомфортну чи конфліктну ситуацію в сім'ї, який швидко минає та не призводить до порушень в емоційній діяльності.

Часто батьки, маючи свої різноманітні побутові проблеми чи внаслідок внутрішньої конфліктності, тривожності, недовірливості та неприйняття себе – наполегливо і безкомпромісно намагаються створити ідеальний образ своєї дитини, зобов'язуючи і вимагаючи від неї те, на що самі нездатні. Батьки хворобливо реагують на невідповідність своїх очікувань, підсилюючи при цьому психологічний вплив на дитину, удаючись до різноманітних покарань. Такий процес виховання втрачає свою міцність, стійкість, природність і послідовність, діти відчувають постійний психологічний тиск, дискомфорт, що заважає здоровому функціонуванню в повсякденному житті.

Фізичні покарання найчастіше трапляються у владних, психологічно нестійких батьків, які постійно підганяють дітей, зганяють на своїх дітях роздратування, втому, незадоволеність і т. д. Слід зазначити, що тривожній дитині важко перенести не тільки фізичний біль, а особливо етичну несправедливість стосовно неї, нерозуміння, відсутність співчуття і допомоги. При цьому, чим інтенсивніше покарання, тим більше психогенно-обумовлених поведінкових порушень. Великий вплив фізичних покарань на особистість відіграє в молодшому дошкільному віці, часто він супроводжується боротьбою з активністю дітей, як проявом їх темпераменту, відчуттям власного «Я», що формується. В подальшому таким діткам важко відчувати власне «Я», свої бажання, потреби та часто відмічається занижена самооцінка, агресивність або ж навпаки замкнутість, тощо.

Спілкування дитини з батьками, що засновані на надмірній турботі (гіпертурботі) за її життя, здоров'я і т. д., де на постійній основі обмежується самостійність, супроводжуються виникненням у дитини відчуттям беззахисності, невпевненості, може виникати в подальшому надмірна тривожність характеру, боязкість та страх.

Існує безліч способів, які допомагають регулювати емоційний стан дитини, звільняючись від полону емоцій та почуттів, які заважають. Важливо враховувати вік дитини, індивідуально-психологічні особливості. Одним із чудових способів боротьби із дитячими страхами та проявами тривожності є підвищення самооцінки дитини, яка зміцнюється шляхом емоційної підтримки, обіймів, дружньою розмовою, тощо, а не методом порівнянь досягнень дитини з іншими однолітками. Дієвішим та безпечнішим методом буде порівняння досягнення дитини з її ж результатами, виявленими, наприклад, тиждень тому.

Чудовий спосіб впливу на емоційну сферу дитини при її порушеннях, виявляється в художній літературі. Враховуючи вікові та індивідуальні особливості дитини та правильно підібраний, спільно про-

читаний із дорослим твір чи казка, навчить дитину висловлювати свою тривогу і страх. І навіть якщо вона приписує їх не собі, а вигаданому героєві, то це допоможе позбутися емоційного напруження від внутрішнього переживання та заспокоїть дитину.

Рухливі ігри для дітей з підвищеним компонентом тривожності та страху допомагають позбутись від надмірного напруження, адже таким чином у грі дитина проживає надмірні емоції, таким чином звільняючись від них. Отже, це допомагає дитині позбутися напруження в реальному житті.

Ще один із дієвих методів корекції емоційних порушень, відіграє мистецтво в усіх його проявах, особливо образотворче мистецтво, де дитина за допомогою різних способів: ліплення, малювання і т.д. звільняється від надмірних негативних переживань. Особливості цієї техніки полягають в тому, що при надмірних негативних переживаннях, потрібно залучати дорослих, щоб дитина відчувала безпечно середовище. Діяти потрібно обережно, тому, що іноді сама думка про малювання страху може здаватися дитині нестерпною. Буває й так, що лише через декілька днів дитина наважується викласти на папері свій страх. У такому разі, можна намалювати страх батькам, педагогам чи психологу, при цьому дитина підказуватиме їм чи правильно вони малюють. Можна малювати разом на одному аркуші свої варіанти страху. Після того, як страх намальований, слід обов'язково похвалити дитину, відсвяткувати цю перемогу. На зворотному боці малюнка можна запропонувати їй намалювати метод боротьби з цим страхом, як вона з ним може впоратися. Після того, як малюнок намальований, його необхідно знищити на очах у дитини: порвати, спалити, замкнути

на ключ у ящик тощо. Цей процес може тривати декілька днів, але в жодному разі не слід спинятися на досягнутому. Заняття з малювання страхів повинні тривати не більше ніж півгодини в дружній та спокійній атмосфері, що не припускає жодних конфліктів.

Релаксаційні та дихальні вправи допомагають врегулювати біохімічні процеси в організми, тим мамим стишуючи тривогу, страх, гнів, агресію та інші надмірні емоційні прояви. При цьому дитина поступово навчається саморегуляції та вчиться в конструктивний спосіб взаємодіяти з навколишнім світом.

Висновки. Таким чином, особливості розвитку емоційної сфери дітей залежать від комплексу різномісних факторів, які чинять систематичний вплив на дитину, формуючи її внутрішній світ: інтелектуальну, мотиваційну, емоційно-вольову сфери. Всі фактори умовно можна розділити на основні та другорядні: основні, наприклад сімейні взаємовідносини, навчання, виховання, а інші другорядні, які формуються з урахуванням життєвого шляху кожної дитини. Емоційний стан та розвиток в дитячому віці виходить з головних умов: любові, підтримки, в допомозі долати труднощі, дисципліні, безпечній прив'язаності, що забезпечують ефективність процесу навчання і виховання та загалом формують особистість. Високі моральні, етичні та інтелектуальні почуття, що характеризують розвинену дорослу людину, здатні надихнути її на великі справи, не даються дитині у готовому вигляді від народження. Вони виникають і розвиваються впродовж дитинства під впливом соціальних умов життя, навчання і виховання, насиченого різними емоціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовчик-Блакитна О.О. Сучасний дошкільник: особливості емоційного розвитку. Обдарована дитина. 2007. № 4. С. 23–37.
2. Гаркавенко А. Розмаїтий світ емоцій. Дошкільне виховання. 2008. №12. С. 28–29.
3. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія. К.: ЦУЛ. 2007. 391 с.
4. Карпенко Н.В. Психокорекція та психопрофілактика страхів у дошкільників. Психолог. газета. 2006. № 7. С. 3–31.
5. Козіна Л. Я вчуся керувати собою. Психолог. №11. 2006. С. 3–15.
6. Кочерга О. Дитячі страхи, неврози, темперамент. Психолог. 2002. № 12. С. 2–5.
7. Поніманська Т.І. Люди і я. Світ дорослих як чинник соціалізації особистості дитини. Дошкільне виховання. 1999. № 8. С. 14–15.
8. Чому дітям страшно: Домашня школа. Розкажіть онуку. 2002. № 3. С. 66–68.
9. Щербаківа Т. Зняття тривожності і страхів у дошкільників: (Психокорекція). Шкільний світ. 2005. № 16. С. 21–27.
10. Якобсон П.М. Проблеми психології почуттів. К. 1988. 127 с.

Чухрій І. В.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології та соціальної роботи
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE EMOTIONAL EXPERIENCES OF YOUTH PERSONS

У статті представлені результати емпіричного дослідження проблеми психологічних особливостей емоційних переживань осіб юнацького віку. Переживання негативних емоційних станів може негативно позначитися на всіх сферах життєдільності юнаків, перешкождати професійному навчанню та подальшому професійному становленню, впливати на міжособистісні стосунки та перешкождати особистісному розвитку. Важливо вчасно розпізнавати виникнення негативних емоційних утворень та надавати компетентну психологічну допомогу.

Було скомпоновано психодіагностичний комплекс методик дослідження для дослідження психологічних особливостей емоційних переживань осіб юнацького віку. Встановлено, що більшості досліджуваним студентам юнацького віку притаманні переживання особистісної тривожності, що є базисним переживанням для утворення негативних емоційних утворень. Також виявлено переживання депресії та переважання непрямої, вербальної форм агресії, роздратування, підозрливості.

Виявлені високі показники адаптованості, що можна охарактеризувати як нададаптивні прояви. Нададаптація виникає у випадку, коли людина застосовує надмірну кількість зусиль для адаптування. Наслідком нададаптації може бути виснаження організму, тобто вона виконує адаптативну функцію певний час, проте із часом вона виснажує весь потенціал організму людини і призводить до виснаження.

Для визначення статистично важливих взаємозв'язків між досліджуваними шкалами методик було застосовано коефіцієнт рангової кореляції Пірсона. Встановлено взаємозв'язок між адаптованістю та фізичною агресією. Тобто, фізичне відреагування гніву може привести у складні часи війни до адаптації. Виявлено взаємозв'язок між шкалами депресії та особистісної та ситуативної тривожності та дезадаптованістю. Тобто, негативні емоційні стани взаємопов'язані із дезадаптованістю.

Визначені у статті взаємозв'язки між дезадаптованістю та негативними емоційними особистісними властивостями вказують на потребу у психологічній допомозі досліджуваним юнакам та юнкам.

Ключові слова: юнацький вік, емоційні стани, адаптованість, дезадаптованість, тривожність, депресія.

The article presents the results of an empirical study of the problem of psychological features of emotional experiences of youth. Experiencing negative emotional states can negatively affect all spheres of young people's life, hinder professional training and further professional development, affect interpersonal relationships and hinder personal development. It is important to recognize the emergence of negative emotional formations in time and provide competent psychological assistance.

A psychodiagnostic complex of research methods was composed for the study of psychological features of emotional experiences of youth. It was established that most of the studied students of youth age experience personal anxiety, which is a basic experience for the formation of negative emotional formations. The experience of depression and the predominance of indirect, verbal forms of aggression, irritation, and suspicion were also revealed.

High indicators of adaptability were revealed, which can be characterized as overadaptive manifestations. Overadaptation occurs when a person makes an excessive amount of effort to adapt. The consequence of overadaptation can be exhaustion of the body, that is, it performs an adaptive function for a certain time, but over time it exhausts the entire potential of the human body and leads to exhaustion. Pearson's rank correlation coefficient was used to determine statistically significant relationships between the investigated scales of the methods. A correlation between adaptability and physical aggression was established. That is, the physical reaction of anger can lead to adaptation in difficult times of war. The correlation between the scales of depression and personal and situational anxiety and maladaptation was revealed. That is, negative emotional states are interconnected with maladaptation. The correlation between maladaptation and negative emotional personality traits identified in the article indicate the need for psychological help for the young men and women under study.

Key words: youth, emotional states, adaptation, maladaptation, anxiety, depression.

Вступ. Війна на території України поставила чисельні завдання перед психологічною наукою. Збереження психологічного здоров'я населення є одним з її пріоритетів. Особи юнацького віку, зокрема студенти закладів вищої освіти щоденно переживають складні емоційні переживання, що можуть впливати на адаптованість та спричинити виникнення

деструктивних емоційних утворень. Варто зазначити, що чисельні наукові дослідження вказують на руйнівний вплив негативних емоційних переживань на особистість, її когнітивні функції, поведінку та продуктивність. Для допомоги майбутнім фахівцям різних галузей важливо вже сьогодні надавати їм компетентну психологічну допомогу. Сприяти

пошуку внутрішніх ресурсів та відновленню. Для визначення векторів психологічної допомоги важливо дослідити наявність негативних переживань у студентів юнацького віку. Також важливим є визначення взаємозв'язку із їх особистісною адаптованістю/деадаптованістю.

Дослідженням психологічних особливостей у юнацькому віці присвячений цілий ряд наукових досліджень, зокрема: С.Дрібас, А.Римша [1] вивчали проблему впливу складних життєвих обставин (пандемія COVID-19) на міжособистісні відносини юнаків; особливості смислової структури світогляду осіб юнацького віку розглядав у своїх наукових працях І.Тітов [5]; психологічні особливості міжособистісної взаємодії в юнацькому віці вивчали Л.Журавльова, Т.Коломієць, О.Шмиглюк [2], І.Алексеева, І. Чухрій [7; 8].

Дослідженням суб'єктивних уявлень про особливості емоційного світу іншої людини, вивченням емоцій та емоційного інтелекту займається О.Ляц [3], О.Саннікова [4; 5], Ж.Чжун [5] та інші. Особливості адаптивності особистості висвітлені у наукових працях О.Кузнецової [4], О.Саннікової [4], І.Чухрій [9], А.Шевцова [9] та інших вітчизняних науковців.

Мета дослідження: дослідити особливості емоційних переживань осіб юнацького віку та встановити взаємозв'язок їх негативних переживань із особистісною адаптованістю/деадаптованістю.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження особливостей емоційних переживань осіб юнацького віку було скомпоновано психодіагностичний комплекс методів дослідження: дослідження емоційних переживань юнаків (методика «Шкала самооцінки» Ч. Спілберга, Ю. Ханіна), методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки, методика диференціальної діагностики депресивних станів В. Зунге; дослідження соціально-психологіч-

ної адаптації (методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда) [61].

Констатувальне дослідження проводилося на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. У дослідження взяли участь 80 студентів юнацького віку.

Варто зазначити, що важливим завданням дослідження було встановлення не лише наявності негативних переживань юнаків та юнок, але й вплив зазначених переживань на процес адаптації студентів до складних умов сьогодення і виникнення особистісної адаптованості/деадаптованості. Для вирішення окресленого завдання було застосовано методика К.Роджерса і Р.Даймонда.

За результатами дослідження особливості особливостей соціально-психологічної адаптації осіб юнацького віку за методикою К.Роджерса і Р.Даймонда (Таблиця 1.), встановлено, що високий рівень адаптивності притаманний 55% досліджуваним студентам, а дезадаптованості лише 3,3%. Зазначені дані вказують на те, що досліджувані, переважно, застосовують надмірні зусилля для адаптації до соціального середовища. Зазначені особливості можна охарактеризувати як нададаптацію, що характеризується застосуванням потужних зусиль для адаптації, проте у даному випадку існує ризик виникнення зниження адаптаційного потенціалу та зниження активності організму.

Також, виявлено високі показники за шкалами: прийняття себе (75,0%), прийняття інших (48,3%) та внутрішній контроль (58,3%). Зазначені дані вказують на надмірне бажання контролювати власні переживання та бажання, що знижує ризик несприятливого ставлення до себе і інших.

Низькі прояви за досліджуваними шкалами: дезадаптованість, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційний дискомфорт та зовнішній контроль.

Таблиця 1

Особливості соціально-психологічної адаптації осіб юнацького віку в умовах пандемії за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда (n = 80)

Рівні соціально-психологічної адаптації	Показники соціально-психологічної адаптації молоді (у%)												
	Адаптивність	Дезадаптивність	Прийняття себе	Неприйняття себе	Прийняття інших	Неприйняття інших	Емоційний комфорт	Емоційний дискомфорт	Внутрішній контроль	Зовнішній контроль	Домінування	Підлеглість	Ескапізм
Високий рівень	55	3,3	75,0	3,3	48,3	1,7	23,3	8,3	58,3	3,3	16,7	13,3	21,7
Середній рівень	45	61,7	23,3	55	51,7	70	75,0	61,7	41,7	66,7	81,7	73,4	71,6
Низький рівень	–	35	1,7	41,4	–	28,3	1,7	30	–	30	1,6	13,3	6,7

Зазначене вказує на те, що зазначені показники підтверджують високі показники адаптивності у досліджуваних студентів.

Варто зазначити, що за переважною більшістю досліджуваних шкал виявлені показники середнього рівня. Що вказує на те, що в цілому рівень адаптації у досліджуваних в межах норми.

За результатами дослідження особливостей переживання негативних емоційних станів студентами були виявлені такі результати:

За результатами дослідження рівня особистісної та ситуативної тривожності за методикою Ч.Спілбергера, Ю. Ханіні (Табля 2), було встановлено, що у досліджуваних переважають високі рівні особистісної тривожності (61,7%). Якщо проаналізувати результати даних попередньої методики, то високі показники адаптації можуть бути співставні з високим рівнем особистісної тривожності. Тобто, переживання тривоги є основної над адаптаційного потенціалу юнаків та юнок в умовах воєнного часу.

Показники ситуативної тривожності, також значно завищені (41,7%), що вказує на те, що майже половина досліджуваних переживає надмірне хвилювання як на певні життєві ситуації, так мають вже сформовану особистісну властивість – тривожність.

Також, варто зазначити, що високі показники тривожності могути вказувати на ризик виникнення і інших негативних переживань, таких як депресія та агресія. А також, є наявний ризик утворення невротичних порушень.

Незначній частині досліджуваних притаманні низькі показники особистісної (11,7%) та ситуативної (реактивної) (5%) тривожності, що вказує на зниження реагування на критичні та нестандартні ситуації.

Половині досліджуваних студентів притаманні середні значення ситуативної тривожності (53,3%) та лише незначній частині досліджуваних притаманні середні значення особистісної тривожності (26,6%), що є ознакою того, що є проблеми з переживанням тривожності юнаками та юнками.

Для дослідження переживання депресивних станів особами юнацького віку було застосовано

методику діагностики депресивних станів. В. Зунге (Таблиця 3).

За результатами дослідження рівня переживання депресивних станів юнаків та юнок, встановлено, що переважній більшості досліджуваних притаманний стан без депресії (63,3%), що є показником того, що переживання досліджуваних не мають клінічної характеристики.

Майже третині досліджуваних притаманні показники легкої депресії, що може виникати внаслідок тривалої дії несприятливих стресових факторів, і взаємопов'язано з високими показниками особистісної тривоги.

Частині досліджуваних (5%) притаманні прояви субдепресії, тобто є ознаки прихованих депресивних переживань, що потребує підвищеної уваги та надання психологічної допомоги зазначеній категорії досліджуваних.

Для дослідження специфіки агресивних переживань особами юнацького віку, було проведено методику А.Басса та А.Дарки (Таблиця 4.).

За результатами дослідження було встановлено, що у досліджуваних найбільш вираженими є переживання провини (5,6), роздратування та прояви вербальної агресії.

Переживання провини, непрямой та вербальної агресії може бути пов'язані з умовами військового часу, накопичення негативних переживань, агресія спрямована на себе, звинувачення себе у труднощах життя та нестриманість у взаємодії з оточенням, що виражається у вербальній агресії. Варто зазначити, що у досліджуваних низькі показники за шкалами фізична агресія (3,8) та неприйняття (2,1).

Для встановлення взаємозв'язку складових соціально-психологічної адаптації досліджуваних юнаків та юнок та їх переживаннями негативних емоційних станів було застосовано методи статистичної обробки даних, а саме коефіцієнт рангової кореляції Пірсона. Кореляція це статистичне відношення, що задає залежність величин. Кореляція може показувати на відношення, яке може носити передбачуваний характер і тому мати практичне значення. Кореляційний зв'язок може бути позитив-

Таблиця 2

Дослідження особливостей самооцінки рівня тривожності осіб юнацького віку за методикою Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна (n = 80)

Рівні показників	Показники особистісної тривожності (у %)	Показники реактивної тривожності (у %)
Високий	61,7	41,7
Середній	26,6	53,3
Низький	11,7	5

Таблиця 3

Діагностика рівня депресивних станів осіб юнацького віку за методикою В. Зунге (n = 80)

Юнаки та юнки	Показники рівнів депресії (у%)			
	Істинна депресія	Субдепресія	Легка депресія	Стан без депресії
Показники осіб юнацького віку (n = 80)	–	5	31,7	63,3

Таблиця 4

Дослідження особливостей переживання агресії юнаків та юнок за методикою А. Басса та А. Дарки (n = 80)

Особи юнацького віку	Показники видів агресії							
	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образливість	Підозрілість	Вербальна агресія	Провина
Показники юнаків та юнок	3,8	5,2	5,5	2,1	4	4,7	5,5	5,6

Таблиця 5

Дослідження взаємозв'язку між складовими соціально-психологічної адаптації та негативними емоційними станами осіб юнацького віку

Шкали	Адаптивність
Фізична агресія	0,257**
Шкали	Дезадаптивність
Роздратування	0,331**
Провина	0,318**
Депресія	0,266**
Реактивна тривожність	0,471**
Особистісна тривожність	0,685**

Примітка: * p>0,05; ** p>0,01.

ним, це коли збільшення однієї величини пов'язане із збільшенням другої. Може бути негативним, це коли при збільшенні однієї величини відбувається зниження другої.

Проаналізувавши найбільш значущі показники кореляційного аналізу, ми відслідкували значимі кореляційні зв'язки між показниками шкал проведених методик (Таблиця 5).

Було визначено статистично значущо позитивний кореляційний зв'язок між шкалою адаптивності та фізичною агресією ($r = 0,257$; $p > 0,01$) досліджуваних юнаків та юнок (Таблиця 5). Тобто, адаптивність досліджуваних проявляється лише під час вияву фізичної агресії.

Було визначено, що існує позитивний кореляційний зв'язок між дезадаптивністю юнаків та юнок та негативними емоційними переживаннями: депресією ($r = 0,266$; $p > 0,01$), реактивною тривожністю ($r = 0,471$; $p > 0,01$), особистісною тривожністю ($r = 0,685$; $p > 0,01$), роздратуванням ($r = 0,331$; $p > 0,01$), провиною ($r = 0,318$; $p > 0,01$).

Як видно з дослідження дезадаптованість осіб юнацького віку пов'язана з негативними емоцій-

ними переживаннями, а адаптивність із фізичною агресією.

Висновки. За результатами дослідження встановлено, що досліджуваним студентам юнацького віку притаманне переживання негативних емоційних станів, зокрема легкої депресії та субдепресії, високих показників особистісної тривожності (що є особистісною властивістю, а не реакцією на якусь конкретну подію) та переважання переживань непрямої, вербальної форми агресії, роздратування, підозрілості.

За результатами статистичної обробки даних встановлено, що є взаємозв'язок між адаптованістю та фізичною агресією. Що вказує, що можливість відреагувати гнів, надає можливість внутрішньо адаптуватися, адаптуватися з надмірними зусиллями до умов військового часу.

Дезадаптованість юнаків та юнок підсилюють переживання роздратування, провини, а також депресія та особистісна та ситуативна тривожність.

Саме на визначені особливості будуть спрямовані вектори психологічної допомоги досліджування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дрібас С.А. Вплив пандемії COVID-19 на рівень міжособистісних відносин юнаків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 2022. Вип. 12. С. 63–71.
2. Журавльова Л. Коломієць Т., Шмиглюк О. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*, 2020. Випуск 9 (54). С. 38–68.
3. Ляц О.П. Генеза емоційного інтелекту в юнацькому віці: монографія, 2019. Вінниця: ТОВ «Твори». 444с.
4. Саннікова О.П. Системний аналіз адаптивності особистості: Монографія / Ольга Павловна Саннікова, Оксана Владимирівна Кузнецова. Одеса : ВМВ, 2017. 392 с.
5. Саннікова О., Жень Чжун. Суб'єктивні уявлення про особливості емоційного світу іншої людини. *Наука і освіта*, 2018. №9-10. С. 106–110.
6. Тітов І.Г. Особливості смислової структури світогляду осіб юнацького віку. *Психологія і особистість*. 2017, №2 (12). С. 168–184.

7. Чухрій І.В. Вікове консультування: навчальний посібник. Вінниця: ВДПУ, 2019. 178 с.

8. Alieksiieva I., Bihun.N, Chukhrrii.I. and other. Formation of Moral Self-Consciousness in Adolescents in the Process of Psychological Counselling. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 2022, Volume 13, Issue 1Sup1, pages: 207-219 | <https://doi.org/10.18662/brain/13.1Sup1/313>

9. Chukhrrii I., Shevtsov A. Psychological mechanisms of social adaptation of young people with disabilities. *American Journal of Applied and Experimental Research*. New York NY. USA, 2017. №3(6). P. 6–14.

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376.1

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.11>

Дорожко І. І.

*кандидат психологічних наук,
професор кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Туріщева Л. В.

*учитель
Харківської спеціальної загальноосвітньої школи № 23*

Малихіна О. Є.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ІЗ ЗПР ЗА ДОПОМОГОЮ НАСТІЛЬНИХ ІГОР

DEVELOPMENT OF COHERENT SPEECH IN CHILDREN WITH DELAY IN MENTAL DEVELOPMENT USING TABLE GAMES

У статті проаналізовано особливості застосування настільних ігор як прийому розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів із затримкою психічного розвитку. Модернізація системи освіти в Україні, зміна її орієнтирів на особистісний розвиток учня з особливими освітніми потребами, на формування його інтелектуального потенціалу та забезпечення психологічного комфорту, вимагає змін і в системі сучасної освіти. В зв'язку з підвищеними вимогами до суспільного виховання актуальною є проблема вдосконалення системи навчання та навчання дітей із затримкою психічного розвитку. Від того, яким буде зміст підготовки цієї категорії дітей та саме як вона буде здійснюватися, залежить не лише якість шкільного навчання, а й формування особистості майбутнього учня.

Здійснено теоретичний аналіз психологічних досліджень з проблеми розвитку мовлення молодших школярів із затримкою психічного розвитку, розкрито вплив корекційних занять з настільними іграми розмовного жанру на розвиток зв'язного мислення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше виявлено, що використання настільних ігор сприяє розвитку зв'язного мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Практичне значення роботи полягає у тому, що на основі обґрунтування теоретичних положень розроблено психолого-педагогічні рекомендації для психологів та педагогів з питань впровадження настільних ігор розмовного жанру у корекційно-розвивальну роботу. Підібрано настільні ігри розмовного жанру (або правила гри адаптовано під можливості та особливості дітей даної категорії), які можна використовувати на корекційних заняттях з дітьми першого класу з затримкою психічного розвитку для формування зв'язного мовлення.

На основі отриманих результатів формувального для контрольних експериментів розроблено психолого-педагогічні рекомендації з особливостей організації та проведення настільних ігор розмовного жанру, спрямованих на формування та розвиток зв'язного мовлення у молодших школярів із ЗПР.

Ключові слова: мовлення, зв'язне мовлення, молодші школярі, затримка психічного розвитку, настільні ігри.

Scientific article analyzed peculiarity of using table games as method of development of coherent speech in junior classes pupils with delay in mental development. Modernization of educational system of Ukraine, change its guides for individual development of pupils with special educational needs, for formation its intellectual potential and ensuring of psychological comfort, requires changes in modern educational system. Due to increased requirements to social education actual problem is improving educational system and education of children with delay in mental development. Quality of school education and formation of future pupil's personality depends contents preparation of this children's category and how it will improve.

It's done theoretical analysis of psychological researches of problem speech in progress younger schoolchildren with delay in mental development, revealed influence of corrective classes with table games of spoken genre for development coherent thinking in junior classes pupils with delay in mental development.

Scientific novelty obtained results is that at first discovered that using table games helps development of coherent speech in junior classes pupils with delay in mental development.

Practical meaning is that with substitution of theoretical provision was developed psychological and pedagogical recommendations for psychologists and teachers of questions implementation table games of spoken genre in corrective and development work. Table games selected of spoken genre (or rules of game was adapted for opportunities and

specifics children of such category), which can use on corrective classes with pupil of first form with delay in mental development for development of coherent speech.

Based on obtained results of forming and control experiment was developed psychological and pedagogical recommendations with organization and realization of table games of spoken genre directed on forming and develop coherent speech in junior classes pupils with delay in mental development.

Key words: speech, coherent speech, junior classes pupils, delay in mental development, table games.

Вступ. Модернізація системи освіти в Україні, зміна її орієнтирів на особистісний розвиток учня з особливими освітніми потребами, на формування його інтелектуального потенціалу та забезпечення психологічного комфорту, вимагає змін і в системі сучасної освіти.

У зв'язку з підвищеними вимогами до суспільного виховання актуальною є проблема вдосконалення системи навчання та навчання дітей із затримкою психічного розвитку.

Одним з найважливіших напрямків у вирішенні проблеми корекції мислення молодших школярів із затримкою психічного розвитку виступає створення у початкових класах умов, які забезпечують повноцінний розвиток молодших школярів, пов'язаний з формуванням стійких пізнавальних процесів, вмінь та навичок розумової діяльності, якостей розуму, творчої ініціативи.

Вивченням закономірностей у дітей з відхиленнями в розвитку займалися Л. Виготський, О. Запорожець, О. Колишкін, О. Терета, Л. Прохоренко, С. Цапенко, тощо. У свою чергу, В. Кротенко, Т. Сак, Д. Степанюк розглядали проблему корекції затримки психічного розвитку у дітей різного віку. Особливу увагу вчені надають корекції мовлення, вважаючи, що саме мовлення не тільки сприяє процесу пізнання навколишнього світу, але і забезпечує соціалізацію дитини. Спеціалісти підкреслюють важливість корекції зв'язного мовлення, яке лежить в основі комунікації. Педагоги, логопеди, дефектологи, психологи розглядають та аналізують різні прийоми з корекції зв'язного мовлення, але можливості та особливості часу потребують постійної роботи у цьому напрямку.

Мета дослідження – проаналізувати особливості застосування настільних ігор як прийому розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів із затримкою психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Зарубіжні та вітчизняні вчені, досліджуючи особливості мови, пов'язували її розвиток із мисленням. Так, Л.С. Виготський підкреслював залежність розвитку мови від засобів мислення дитини та від її соціально-культурного досвіду. Вчений підкреслював, що під час розвитку мови дитина опановує знакові (мовні) засоби мислення. Таке оволодіння знаковими засобами мислення відбувається в процесі спілкування дитини з дорослими.

У зарубіжній науці найвідомішою є теорія Ж. Піаже. Учений розкрив когнітивний (інтелектуальний) базис розвитку мови. На його думку, найважливішою причиною виникнення мови у дитини є розвиток сенсомоторного інтелекту. Психолог зазначав, що розвиток сенсомоторного інтелекту відбувається на різних стадіях. На кожній стадії,

разом із інтелектуальним розвитком дитини можна спостерігати також її мовленнєвий розвиток. Мова, на думку Ж. Піаже, з'являється на базі семіотичної (символічної) функції та є її окремим випадком.

Ж. Піаже робить висновок, що мислення передує мові. Тому що, мова є лише окремим випадком символічної функції, яка формується до певного періоду розвитку дитини. Отже, виникнення мови ґрунтується на певному когнітивному базисі. Мова впливає на розвиток мислення дитини, суттєво перебудовує її.

Особливості розвитку зв'язного мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку вивчали Н. Баташева, І. Глущенко, О. Мілевська, І. Омельченко, Л. Прохоренко, О. Терета, тощо.

Учені звертають увагу на той факт, що в оволодінні мовою дитина рухається від частини до цілого: від слова до поєднання двох або трьох слів, далі – до простої фрази, ще пізніше – до складних речень. Кінцевим етапом є зв'язне мовлення, що складається з низки розгорнутих речень. Граматичні зв'язки в реченні та зв'язки речень у тексті є відображенням зв'язків та відносин, що існують насправді. Створюючи текст, дитина граматичними засобами моделює цю дійсність [5, 10, 18].

Закономірності розвитку зв'язного мовлення дітей з моменту його виникнення розкриваються у дослідженнях Т. Оліфарчук [12]. Вона показала, що розвиток зв'язного мовлення йде від оволодіння ситуативною мовою до оволодіння контекстною, потім процес удосконалення цих форм протікає паралельно. Формування зв'язного мовлення, зміна функцій залежить від змісту, умов, форм спілкування дитини з присутніми, визначається рівнем її інтелектуального розвитку.

Вчені відзначають, що процес мови багато в чому залежить від розвитку фонематичного слуху, тобто, вміння відрізнити одні мовні звуки (фонемі) від інших. Саме недостатня сформованість слухового сприйняття, фонематичного слуху характерна для дітей із затримкою психічного розвитку найчастіше є причиною неправильної вимови звуків, слів, фраз [5, 14, 17].

І. Омельченко [13] зазначає, що недостатня сформованість граматичного складу мови є одним із найбільш яскравих проявів загального недорозвинення мови, що характеризують усне мовлення дітей із ЗПР. Труднощі у цих дітей виникають при визначенні кольору та форми, при роботі з антонімами та синонімами. Обмеженість лексичних засобів у дітей із ЗПР можна спостерігати при складанні речень за опорними словами та із заданими словами.

Також, для мови дітей із ЗПР характерні труднощі у складанні речень. Помилки у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку зустрічаються часто. Найбільш поширена помилка – порушення порядку слів [7].

Одним із характерних проявів несформованості граматичного складу мовлення є вживання прийменників. Діти із ЗПР, як правило, не використовують складні прийменники. При вживанні простих прийменників виникають помилки. Наприклад, замінюють прийменник або його пропускають.

Слід зазначити, що несформованість мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку обумовлює надалі порушення письма.

Говорячи про словниковий запас дітей із ЗПР можна відзначити:

- 1) розходження між пасивним та активним словником;
- 2) неточне вживання слів;
- 3) використовують мало слів, що позначають загальні поняття та конкретизують ці поняття;
- 4) активізація словникового запасу зазнає труднощів.

Слід зазначити, що для молодших школярів із ЗПР характерна недостатньо розвинена інтонаційна вираженість мови. Тому, можна спостерігати нерозвиненість емоційного інтелекту [2, 18].

Період словотворення у дітей із ЗПР настає пізніше і затягується до 7–8 років.

Відомо, що діти із затримкою психічного розвитку мають такі найбільш виражені особливості: недостатній запас знань та уявлень про навколишнє середовище, знижена пізнавальна активність, уповільнений темп формування вищих психічних функцій, слабкість регуляції довільної діяльності (ім потрібне активне орієнтування у завданні), порушення різних сторін мови.

О. Кравченко, Є. Цатурова зазначають, що діти із ЗПР здебільшого використовують іменники та дієслова, причому предметний та дієслівний словниковий запас низький, неточний. Учні молодшого шкільного віку не знають багатьох слів як абстрактного значення, часто замінюють слова описом ситуації чи дії, з яким пов'язане слово. Відчувають труднощі у доборі слів-антонімів і особливо слів-синонімів [9].

У роботах Т. Сак зазначено, що досить часто у мовленні дітей із ЗПР спостерігаються помилки у вживанні прийменників, які пов'язані з їх заміною або навіть пропусками прийменників. Велика кількість помилок у визначенні відмінка слова, відповідно до іменників з дієсловами та прикметниками. Авторка наголошує, діти зазнають труднощів у створенні нових слів за допомогою суфіксів, приставок [16].

За даними досліджень Т.Ткачук, висловлювання дітей із затримкою психічного розвитку нецілеспрямовані, зазвичай, вони використовують нескладні граматичні конструкції. При складанні речень за опорними словами спостерігаються недоліки в граматичному оформленні мови [18].

У свою чергу, Н.Карпенко [6] вважає, що для дітей із затримкою у розвитку характерна проста діалогічна мова. При побудові речень діти допускають багато помилок, часто повторюють одні й тіж самі фрази. Це свідчить про порушення динаміки мовної

діяльності, у несформованості внутрішньої мови та є показником у проблемах зв'язного мовлення.

Часто у дітей із затримкою психічного розвитку спостерігається схильність до складних мовних зворотів. Складнопідрядні речення дуже широкі, іноді складаються з двадцяти слів. Складається враження, що дитина розпочавши висловлювання, не може його завершити.

Як показує аналіз психолого-педагогічної літератури, для дітей із затримкою психічного розвитку складності розвитку зв'язного мовлення виявляються в семантичному оформленні висловлювань, у лексико-граматичному напрямку, недостатньому словниковому запасі. Тому актуальною стає проблема виділення прийомів, спрямованих на корекцію цих проблем.

Вчені та фахівці визначили показники зв'язного мовлення: змістовність (хороше знання предмету); точність (правдиве зображення того, що оточує дійсність); логічність (послідовність викладу думок); ясність (зрозумілість для оточуючих); правильність, багатство (різноманітність).

Проблеми формування зв'язного мовлення в дітей із ЗПР пов'язані з особливостями їхнього інтелектуального розвитку. Цю особливість, безумовно, необхідно враховувати при використанні прийомів і методів. Проаналізуємо прийоми, які використовують фахівці у роботі з дітьми.

Насамперед, слід вказати на можливість сюжетно-рольової гри. Діти молодшого шкільного віку люблять грати. Тому, цю особливість можна використовувати у роботі. Дослідження Г. Ватанюк [1] дозволяють стверджувати, що сюжетно-рольова гра позитивно впливає на розвиток зв'язного мовлення. У ході гри дитина вголос розмовляє з іграшкою, говорить і за себе, і за неї, наслідує гудіння літака, голоси звірів, тощо. Отже, у сюжетно-рольовій грі розвивається мовна активність дітей.

Н.Данілова, Т. Давидюк [3] зазначають, що сюжетно-рольова гра створює умови для виникнення реальних стосунків, які беруть участь у грі дітей. Така ситуація розвиває якості, що дозволяють успішно взаємодіяти з іншими дітьми.

Особлива увага приділяється дидактичним іграм, які можна використовувати на логопедичних заняттях. Так, С.Колтунова вважає, що в процесі дидактичних ігор відбувається формування загальної, дрібної та артикуляційної моторики; розвивається відчуття ритму; формуються фонематичні процеси, мовні вміння та навички; покращуються лексичні та граматичні можливості мови, а також удосконалюються комунікативні навички [8].

Рухливі ігри, які подобаються дітям, також можна використовувати для мовного розвитку. Так, дослідження Л. Стахової показують, що на таких заняттях дітей можна знайомити з новими словами, формувати вміння розуміти, розрізняти і вживати слова активної промови. Дитина може знайомитися із назвами предметів, збільшувати словниковий запас.

Інтерес викликають дослідження Н. Федорової та І. Іванової, які розглядали розвиток зв'язного

мовлення дітей за допомогою мистецької творчості. Дослідники підкреслюють, що в процесі малювання діти знайомляться з навколишнім світом через образи, фарби, звуки. Автори стверджують, що ця діяльність активізує словниковий запас, створює умови для прояву інтонацій у мові [20].

В останні роки фахівці все частіше стали використовувати навчальні комп'ютерні програми, за допомогою яких з'явилися реальні можливості для якісної індивідуалізації навчання учнів із затримкою психічного розвитку, що позитивно впливає на мотивацію навчання, його результативності та прискорює процес корекції мови [18].

Заслужують на аналіз роботи дослідників, які розглядають фольклор як спосіб розвитку зв'язного мовлення. Фольклор – це яскраві та виразні уявлення, що, безумовно, викликає інтерес у дітей. Використання приказок, пісень, загадок, скоромовки, чистомовки покращують почуття ритму, формують звукову культуру мовної діяльності, розвивають інтонаційну промовистість, забезпечують тренування артикуляційного апарату. Крім того, метафори, епітети, порівняння, що використовуються в загадках, сприяють розвитку зв'язного мовлення. Через загадки поповнюється словниковий запас, дитина вчиться осмислювати переносні значення слів. Малі фольклорні форми сприяють оволодінню звуковими та граматичними аспектами мови [11].

Також, вчені досліджували розвиток мовленнєвої активності дітей із ЗПР за допомогою наочного моделювання, зміст якого полягає у тому, що мислення дитини розвивають за допомогою спеціальних схем, моделей. Використовуючи метод моделювання, можна навчити дитину зображувати предмети, явища, дії, поняття, епізоди тексту за допомогою спрощених схематичних зображень-символів, знаків. Наочне моделювання успішно використовують для повідомлення дітям різноманітних знань, а також як засіб розвитку розумових та мовленнєвих їх здібностей [7].

Особливо слід зупинитися на дослідженнях, у яких аналізуються особливості використання малюнків у розвитку зв'язного мовлення. Цьому прийому присвячені дослідження Л. Калмікової [5], Н. Савінової [15], Т. Сак [16], тощо.

Існує досить багато думок щодо цього напрямку. Вчені підкреслюють, що коли дитина опановує перші навички зв'язного викладу думок «на одну тему», одночасно вона засвоює ознаки предметів, а отже, розширюється словниковий запас.

Слід зазначити, що для збагачення словникового запасу дуже важливо проводити підготовчу роботу до складання кожного оповідання-опису, нагадуючи дитині про ознаки описуваних предметів.

Також наголошується, що в результаті складання оповідань за серіями картинок дитина повинна засвоїти, що розповіді потрібно будувати у суворій відповідності до послідовності розташування картинок.

Дослідники звертають увагу на те, що при складанні оповідання з сюжетної картини важливо пра-

вильно підібрати картину. Картина має відповідати декільком вимогам. По-перше, картинка повинна бути яскравою та цікавою для дитини. По-друге, сюжет на картинці повинен відповідати дитині даного віку. По-третє, на картині має бути невелика кількість дійових осіб. По-четверте, картинка не повинна бути перевантажена різними деталями, що не мають прямого відношення до її основного змісту.

Слід зазначити, що складання оповідання з картинок припускає, що дитина розуміє сенс зображеної на картині події і визначає своє ставлення до неї, вміє відповісти на запитання по картинці.

Також, слід звернути увагу на роботи вчених, які розглядали розвиток зв'язного мовлення у процесі конструювання [19, 4].

Отже, у психолого-педагогічній літературі вченими проаналізовано різні прийоми щодо формування зв'язного мовлення у дітей із ЗПР, але недостатньо уваги приділено можливостям настільних ігор розмовного жанру для вирішення цієї проблеми. Тому, ми пов'язуємо дослідження з використанням настільних ігор.

Гра в педагогіці і психології визнана впливовим чинником розвитку особистості. Спроба систематичного вивчення гри вперше була здійснена німецьким вченим К. Гросом у XIX ст. Німецький психолог К. Бюлер визначав гру як діяльність, що виконується заради отримання функціонального задоволення. Фрейдисти бачать у грі вираз глибоких інстинктів або потягів. Д.Б. Ельконін розглядав гру як діяльність, у якій складається та вдосконалюється керування поведінкою.

Одним із ефективних засобів соціалізації, розвитку та виховання дитини можна вважати сучасну настільну гру. Розвивальний потенціал гри полягає в тому, що вона містить в собі співробітництво, усвідомлення учнями важливості спілкування як норми життя, формує цілісне уявлення про гру як про спосіб фізичного, психічного та соціального розвитку особистості через опис усіх сфер життєдіяльності сучасної людини. Також, гра формує типові навички соціальної поведінки, орієнтацію на групові або індивідуальні дії та кооперацію, розвиває схожі етнічні характери, стереотипи поведінки в людських спільнотах. Формування цих навичок забезпечується мовним розвитком дитини.

Практики відзначають ефективність використання настільних ігор для розвитку мовлення такими особливостями:

- 1) настільна гра є добре відомою, звичною та улюбленою формою діяльності для будь-якої дитини;
- 2) це один із найбільш ефективних засобів активізації, який залучає учасників до ігрової діяльності за рахунок змістовної природи самої ігрової ситуації та може викликати високе емоційне та фізичне навантаження;
- 3) гра є мотиваційною за своєю природою;
- 4) дозволяє вирішувати питання передачі знань, навичок і здібностей, глибокого особистісного усвідомлення учасниками законів природи та суспільства;

- 5) багатофункціональна;
- 6) переважно колективна форма діяльності;
- 7) нівелює значення кінцевого результату;
- 8) у навчанні вирізняється наявністю чітко поставленої мети та відповідного їй педагогічного результату.

Вплив будь-якої настільної гри на психологічний бік розвитку дитини буде багатограним. По-перше, настільна гра з її можливостями проектування може застосовуватися у ролі доповнення якоїсь неформальної ситуації. По-друге, універсальність ігор є незамінним ресурсом у роботі з дітьми різного віку між собою, спільно з батьками, педагогами. Атмосфера гри для дорослих і дітей звична і безпечна, дозволяє почуватися розкуто, дає можливість вільно виразити свої почуття та наміри, проявити себе без загрози авторитарного тиску й покарання, учить усвідомлювати особисті кордони — свої й інших, виражати свої потреби й почуття вербально. По-третє, комунікативні ігри являють собою змагання в здатностях переконання та співпраці. По-четверте, різноманітні властивості уможливають застосування настільних ігор у психологічному супроводі школярів, які перебувають у стресовій ситуації, що впливає на психічний розвиток і життєву позицію дитини. По-п'яте, настільні ігри можна використовувати для розвитку пізнавальних процесів школяра (пам'яті, мислення, уваги тощо), вони сприяють правильному розвитку емоційного середовища. По-шосте, великі можливості настільних ігор роблять доцільним їх використання в роботі з дітьми з ООП.

Теоретичний аналіз спеціальної методичної, педагогіко-психологічної та логопедичної літератури засвідчив наявність значного інтересу дослідників до питань організації занять в ігровій формі, підвищення якості корекції мовлення в логопедичній роботі.

Настільна гра визнається ефективним методом не лише корекцією, а й рішенням інших проблем, які є у дитини з порушеннями у мовленні. Настільні ігри багато в чому сприяють соціалізації дітей різного віку, взаємовигідній взаємодії з однолітками з одночасним вихованням якостей особистості. Сучасні діти не хочуть бути віддаленими від будь-яких нових технологічних рішень світу, що їх оточує. Гра, як і завжди, є одним із найпрогресивніших способів уведення дитини в царину інформаційних потоків, занурення в процеси навчання та пізнання життя.

Чому корисно грати в настільні ігри? У настільні ігри корисно грати, тому що це:

- можливість зберегти активність і здоров'я розуму;
- спосіб набутти гарного самопочуття;
- дозволяє провести час з присутніми за веселим заняттям, урізноманітнює дозвілля;
- спосіб формування пам'яті та покращення пізнавальних навичок;
- засіб проти стресу;
- можливість всебічного розвитку дитини.

Використовуючи в своїй роботі можливості настільних ігор, логопед не тільки сприяє мовлен-

невому розвитку дитини, але створює обстановку, яка сприяє зняттю напруги і виникненню довірливих взаємин між учасниками за стислий час. Висока активність, емоційне забарвлення, умовність гри сприяють високому ступеню відкритості учасників, забезпечують відчуття безпеки, а це означає, що дитина відкидає в грі свідомий захист, у неї знижуються тривожність, вона стає сама собою.

Важливим критерієм психолого-педагогічного аналізу настільних ігор є виділення основного чи центрального вміння (вмін), які в грі реально засвоюються шляхом виконання ігрових дій. Власне, це і буде розвивальним ефектом настільної гри. Окрім основного (центрального) вміння, яке засвоюється в грі, є низка супутніх, які також засвоюються в грі. Їх засвоєння є не прямим завданням гри, але умовою виконання центральних умінь. Наприклад, уміння утримувати в пам'яті інформацію попередніх учасників (супутнє вміння), а використання цієї інформації для продовження групового складання розповіді (центральне вміння).

Проаналізуємо особливості настільних ігор розмовного жанру. Ігри цього типу відносяться до творчих та спрямовані на розвиток зв'язного мовлення.

М.Ю. Хватцев підкреслює, що вони сприяють: співдружності педагога з дитиною; активізації інтересу до мовлення; бажанню оволодіти тими чи іншими уміннями та навичками; реформуванню старих та появи нових мовленнєвих навичок; застосуванню набутих навичок у повсякденному житті.

Можна стверджувати, що настільні ігри є однією з інноваційних унікальних форм діяльності логопеда. При цьому треба відзначити, що у корекційно-розвивальній роботі логопеди використовують настільні ігри розмовного жанру.

У корекційній роботі з молодшими школярами на увагу заслуговують настільні ігри розмовного жанру, які спрямовані на розвиток зв'язного мовлення.

Проте, проблема використання настільних ігор розмовного жанру і розвитку зв'язного мовлення в дітей із затримкою психічного розвитку у психолого-педагогічних дослідженнях не розглядалася, що і вплинуло на планування констатувального та формульовального експериментів.

Метою констатувального експерименту було виявлення рівня розвитку зв'язного мовлення учнів із ЗПР. Досліджуваними були 8 учнів перших класів Комунального закладу «Харківська спеціальна школа № 7 Харківської обласної ради». Констатувальний експеримент проходив у жовтні-листопаді 2021 року. Експеримент проводився індивідуально. Проводили дослідження зв'язного мовлення за 2 методиками. Методика 1. Вивчення зв'язного мовлення дитини молодшого шкільного віку у процесі складання описових та творчих оповідань. Методика 2. Вивчення зв'язного мовлення дитини молодшого шкільного віку у процесі розмови.

Перша методика була спрямована на вивчення зв'язного мовлення дитини молодшого шкільного віку у процесі складання описових та творчих оповідань та складалась з трьох серій. У першій серії

випробувані склали описову розповідь за картинкою, у другій – склали розповідь за серією картинок, у третій – склали розповідь або казку за вільною темою.

Друга методика була спрямована на вміння підтримувати бесіду та вести діалог. Для випробування були підготовлені питання за темою «Улюблена іграшка» і фіксувались відповіді дитини.

Нами було виділено три рівні розвитку зв'язного мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку: високий, середній та низький. Розвиток зв'язного мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку за результатами констатувального експерименту відповідає середньому та низькому рівням розвитку. Причому низький рівень представлений значною кількістю дітей (75%).

Результати констатувального експерименту показали, що особливостями зв'язного мовлення дітей із ЗПР є: лексико-граматичні помилки; бідність словникового запасу; пропуски смислових ланок; наявність великих пауз під час складання оповідання; невміння закінчити свою думку; потреба у допомозі з боку дослідника; відсутність інтонаційності у процесі розповідання; відсутність бажання до складання оповідання.

Отримані результати змусили нас шукати прийом за допомогою якого можна було б, не тільки формувати зв'язне мовлення у дітей молодшого шкільного віку, але і скласти атмосферу, у якій діти почували себе комфортно та отримують задоволення від участі у діяльності.

За результатами констатувального експерименту було встановлено, що існує необхідність у розробці та використанні методів розвитку зв'язного мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Мета формувального експерименту: дослідження впливу настільних ігор мовного жанру в розвитку зв'язного мовлення в учнів із ЗПР.

За результатами констатувального експерименту 8 досліджуваних були поділені на 2 групи: експериментальну та контрольну. У кожній групі був один учень із середнім рівнем і три з низьким рівнем розвитку зв'язного мовлення. Формувальний експеримент було проведено у січні-лютому 2022 року. За результатами, отриманими в ході констатувального експерименту, нами були визначені принципи корекційно-педагогічної роботи.

Принцип діяльнісного походу. Відповідно до цього підходу корекція зв'язного мовлення здійснюється у провідному виді діяльності. Оскільки у нашому експерименті брали участь учні перших класів, то ми вважаємо, що провідною діяльністю у них на даному етапі є ігрова діяльність. У нашому випадку ігрова діяльність була представлена за допомогою настільних ігор розмовного жанру.

Принцип розвитку. Будь-яка настільна гра сприяє виконанню кількох функцій для розвитку дитини. По-перше, забезпечує розвиток пізнавальних процесів (мислення, пам'ять, уява). По-друге, формує емоційно-вольову сферу. По-третє, сприяє розвитку

особистісних якостей дитини (уважність, витриманість, дисциплінованість, тощо).

У процесі використання настільних ігор педагог може використовувати різноманітну систему роботи: у грі беруть участь діти та логопед; у грі бере участь одна дитина та логопед; у грі беруть участь дитина, батьки та логопед.

Формувальний експеримент одночасно проводився за двома напрямками. Логопед проводив індивідуальні логопедичні заняття за програмою за розкладом. Дослідник проводив настільні ігри під час групових логопедичних занять один раз. Тривалість 20–25 хвилин. Усього було проведено 5 занять.

Нами використовувалися настільні ігри розмовного жанру. Особливість таких ігор полягає в тому, що дитина здатна засвоїти більше інформації та може створювати або продовжувати історію. Отже, можна почути кожну дитину і розвиває зв'язне мовлення.

Під час формувального експерименту всі групові заняття з використанням настільних ігор розмовного жанру проходили за чотирма напрямками: корекція семантичного оформлення висловлювань; корекція лексико-граматичного оформлення; корекція фразового мовлення; збільшення словникового запасу.

Слід зазначити, що у експерименті брали участь діти першого класу, у яких ігрова діяльність є провідною. Це сприяє комфортній атмосфері на заняттях.

Нами була розроблена авторська гра «Розповіді кота Баюна», яка сприяє корекції зв'язного мовлення у дітей із ЗПР за усіма напрямками.

Крім того, використовувалися й інші настільні ігри розмовного жанру: «Експромт», «Затишні історії», «Imagidice», «Скажи по-іншому».

Слід зазначити, що динаміка змін у розвитку зв'язного мовлення у молодших школярів із ЗПР незначна, але можна спостерігати скорочення кількості дітей, які були віднесені нами до групи піддослідних із низьким рівнем розвитку зв'язного мовлення. Їхня кількість скоротилася на 12,5 %.

У свою чергу, кількість дітей із середнім рівнем розвитку зв'язного мовлення збільшилася на 12,5%. Результати формувального експерименту, на жаль, свідчать про те, що у нас немає піддослідних, яких можна віднести до групи з високим рівнем розвитку зв'язного мовлення. Проте навіть незначна тенденція дозволяє використовувати настільні ігри розмовного жанру для розвитку зв'язного мовлення в дітей із ЗПР.

Для аналізу достовірності отриманих даних ми використовували критерій Стюдента, який дозволяє зробити висновок, що відмінності між даними, отриманими у дітей експериментальної та контрольної груп, виходять за межі помилки вимірювання, зміни параметрів зв'язного мовлення дітей із ЗПР після проведення формувального експерименту не випадкові та носять закономірний характер ($P < 0,001$).

Висновки. Проведений якісний та кількісний аналіз результатів формувального експерименту дозволяє стверджувати, що використані принципи, напрями, методи та прийоми корекційної роботи

мають позитивну динаміку у розвитку зв'язного мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

На основі отриманих результатів формувального та контрольного експерименту були розроблені психолого-педагогічні рекомендації з особливостей організації та проведення настільних ігор розмовного жанру, спрямованих на формування та розвиток зв'язного мовлення у молодших школярів із ЗПР.

Отже, використання настільних ігор розмовного жанру можна розглядати як прийом розвитку зв'язного мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку молодшого шкільного віку.

Перспективами подальшого дослідження вважаємо вивчення впливу використання настільних ігор розмовного жанру на розвиток комунікативних здібностей у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Ватаманюк Г. П. Ігрові технології як засіб розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 3. С. 85–86.
2. Грінцова О. М., Терещенко Л. А. Дитяча психодіагностика: навчально-методичний посібник. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
3. Данілова Н. Р., Давидюк Т. В. Гра як засіб формування іншомовної комунікативної компетенції дошкільників. *Актуальні проблеми філології та методики викладання гуманітарних дисциплін*: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2019. С. 70–72.
4. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Шкільний психолог в умовах НУШ. Професійний су провід початкової ланки освіти. Х. : ВГ «Основа», 2020. 144 с. (Серія «Психологічна служба школи»).
5. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : НМЦВО, 2003. 320 с.
6. Карпенко Н. В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя) : навч. посібник. Київ : Каравела, 2008. 192 с.
7. Кобильченко В., Омельченко І. Спеціальна психологія. ВЦ Академія. 2020. 224 с.
8. Колтунова С. Розвиток мовленнєвого спілкування дошкільнят через дидактичну гру. URL: https://www.slideshare.net/Svitlana_Koltunova/ss-57008795 (дата звернення: 27.12.2021)
9. Кравченко А.І., Цатурова Е.Ю. Теоретичні засади зв'язного мовлення в дітей із затримкою психічного розвитку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації*. 2016 р. С. 108–110.
10. Крутій К. Л. Розвивасмо у дітей мовлення, інтелект і здібності. Запоріжжя : ТОВ «Ліпс ЛТД», 2016. С. 76.
11. Куцолапська А. М. Психокоригувальні вправи з дітьми із затримкою психічного розвитку. *Дитина з особливими потребами*. 2016. № 1. С. 10–15.
12. Оліферчук Т. В. Сучасні підходи до розвитку мовлення дітей дошкільного віку. URL: <http://cetext.ru/tavrijsekij.html?page=6#> (дата звернення: 05.01.2022)
13. Омельченко І. М. Технологія формування хронотопу комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. № 2. С. 59–66.
14. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 152 с.
15. Савінова Н. В. Гра як засіб корекції та формування нормативного мовлення у дітей. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2014. Вип. 31, Том I (9): Київ : Гнозис, 2014. С. 263–268.
16. Сак Т. В. Психолого-педагогічна типологія затримки психічного розвитку та її реалізація в організації корекційного навчання. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19*. 2017. Вип. 33. С. 164–169.
17. Стахова Л. Л. Логопедична робота з дітьми дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації : матеріали VII Всеукр. заочн. наук.-практ. конф. (15 лют. 2018 р., м. Суми)*. Суми, 2018. С. 125–128.
18. Ткачук Т. А. Особливості корекції затримок психічного розвитку дітей. *Практична психологія в інклюзивному середовищі : матеріали I Всеукр. наук. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 21 лют. 2019 р.)*. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 109–115.
19. Туріщева Л.В., Ткаченко І.В. Настільні ігри як умова соціалізації школярів з порушенням мовлення. *Харківський осінній марафон психотехнологій : матеріали III міжрегіон. наук.-практ. конф., Харків, 26 жовт. 2019 р.* Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Діса плюс, 2019. С. 209–211.
20. Федорова Н., Іванова І. Формування зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку засобами художніх творів. *Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти: матеріали III Міжнародних педагогічних витань пам'яті професора Т.І. Поніманської* Рівне, 2020. С. 256–258.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.12>

Бочелюк В. Й.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри спеціальної освіти та психології
Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради*

Панов М. С.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри спеціальної освіти та психології
Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради*

Кемкіна М. А.

*студентка кафедри спеціальної освіти та психології
Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради*

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ МЕТОДІВ В РОБОТІ З МОТИВАЦІЄЮ В РЕАБІЛІТАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

USE OF MODERN INTEGRATIVE METHODS IN WORKING WITH MOTIVATION IN REHABILITATION ACTIVITIES

У статті проаналізовано роль мотиваційної складової у реабілітаційному процесі та підкреслено, що мотивація особистості є сформованою спрямованістю на подолання проблемної ситуації, співробітництво з психотерапевтом з метою покращення психічного та фізичного стану, розуміння причинно-наслідкового зв'язку існуючих проблем та підвищення якості життя. Визначено, що однією з необхідних умов успішної психотерапії є наявність у особистості стійкої мотивації до реабілітації – тобто розуміння того, що причини її стану є результатом набутого травмуючого досвіду. Зауважено, що наявність мотивації вважається значним чинником для позитивного бачення перспектив психотерапії. Також, загальною є стратегія поведінки за недостатньої мотивації, особливо в тих випадках, коли пацієнт погодився на терапію через зовнішній тиск або з інших причин. Проводячи психотерапію, фахівець зміцнює мотивацію пацієнта, створюючи передумови для конструктивних змін. Встановлено, що наявність мотивації на початку психотерапії має кілька важливих функцій, зокрема: особистість виявляє активність у процесі пошуку необхідної допомоги; вона прагне одержати інформацію про причини виникнення певного стану; особистість може визнати відсутність «чарівної таблетки» та необхідність проходження певного реабілітаційного процесу; людина може витримати процес напруження та виникаючих труднощів у ситуації формування нового алгоритму поведінки в ході психотерапії, утримуючи ремісію без зривів та регресу.

Зазначено, що дискурс щодо методів та способів підтримки мотивації на належному рівні протягом усього реабілітаційного процесу зумовив необхідність пошуку нових підходів щодо розкриття зазначеної проблематики. Аналізування інтеграційних методів сьогодні є однією з найбільш багатогранних та складних проблем в українській психології. Підкреслено, що необхідність здійснення інтеграції оголошується не лише на рівні окремих галузей психологічного знання, а і на рівні всього масиву знання, накопиченого у психології. Інтеграція розуміється як один засіб вирішення методологічних, теоретичних, прикладних проблем та труднощів, що накопичилися в сучасній науковій думці. Описано особливості використання інтеграційних методів в роботі з мотивацією в реабілітаційній діяльності.

Ключові слова: реабілітаційна діяльність, мотиваційна сфера, психотерапія, інтеграційні методи, особистість.

The article analyzes the role of the motivational component in the rehabilitation process and emphasizes that personal motivation is a formed focus on overcoming a problematic situation, cooperation with a psychotherapist with the aim of improving mental and physical condition, understanding the cause-and-effect relationship of existing problems and improving the quality of life. It was determined that one of the necessary conditions for successful psychotherapy is the presence of a person with a stable motivation for rehabilitation – that is, an understanding that the causes of his condition are the result of acquired traumatic experience. It is noted that the presence of motivation is considered a significant factor for a positive vision of the prospects of psychotherapy. Also, the strategy of behavior under insufficient motivation is common, especially in cases where the patient agreed to therapy due to external pressure or for other reasons. By conducting psychotherapy, the specialist strengthens the patient's motivation, creating the prerequisites for constructive changes. It was established that the presence of motivation at the beginning of psychotherapy has several important functions, in particular: the individual shows activity in the process of finding the necessary help; it seeks to receive information about the causes of a certain condition; the individual may recognize the absence of a «magic pill» and the need to undergo a certain rehabilitation process; a person can withstand the process of tension and emerging difficulties

in the situation of forming a new algorithm of behavior during psychotherapy, maintaining remission without disruptions and regression.

It is noted that the discourse on methods and ways of maintaining motivation at the appropriate level throughout the entire rehabilitation process necessitated the search for new approaches to the disclosure of the specified problem. Analyzing integration methods today is one of the most multifaceted and complex problems in Ukrainian psychology. It is emphasized that the need for integration is announced not only at the level of individual branches of psychological knowledge, but also at the level of the entire body of knowledge accumulated in psychology. Integration is understood as one means of solving methodological, theoretical, applied problems and difficulties that have accumulated in modern scientific thought. Features of the use of integration methods in work with motivation in rehabilitation activities are described.

Key words: rehabilitation activity, motivational sphere, psychotherapy, integration methods, personality.

Вступ. Дослідження різних аспектів мотиваційної сфери особистості у реабілітаційному процесі на сьогодні набуває особливої значущості у зв'язку з актуальною ситуацією в країні. Адже, стимулювання мотивації, що є системою стійких мотивів особистості, що визначають її поведінку, а також вибірковість відносин даної людини до інших людей та різних проблем, сприяє прискоренню інтеграції особистості до реабілітаційного процесу, його проходження та результативності.

Так, про мотивацію можна судити не за окремими вчинками (які можуть бути ситуативними), а за стійкими тенденціями діяльності та спілкування. Мотиви можуть бути усвідомленими, пов'язаними з висуненням свідомих цілей, і несвідомими – як готовність до певної діяльності, вчинків. Мотивація – це як спрямованість поведінки у плані досягнення мети, так і її інтенсивність (обсяг зусиль, інвестованих у поведінку) та персистентність (завзятість і наполегливість) у досягненні мети [7].

Найбільш яскраво мотивація впливає на ефективність реабілітаційного процесу, як специфічної системи психотерапевтичних впливів на психіку людини з метою забезпечення її психічного здоров'я [6]. Мотивація пацієнта у психотерапії є сформованою спрямованістю на подолання проблемної ситуації, співробітництво з психотерапевтом з метою покращення психічного та фізичного стану, розуміння причинно-наслідкового зв'язку існуючих проблем та підвищення якості свого життя. Однією з необхідних умов успішної психотерапії, як зазначає Г. Діденко [1], є наявність у особистості стійкої мотивації до реабілітації – тобто розуміння того, що причини її стану є результатом набутого травмуючого досвіду. Проте, наявність мотивації при візиті до психотерапевта не є гарантією її збереження протягом усього реабілітаційного процесу. Враховуючи те, що реабілітації є процесом, спрямованим на формування нових нейронних зв'язків у головному мозку, оскільки вже сформована нейронна мережа, з якихось причин не ефективно справляється із завданнями щодо підтримки психічного, фізичного чи соціального здоров'я людини. Як бачимо, передбачається «порушення існуючої рівноваги», а в ході реабілітаційного процесу сформована раніше мотивація також може бути порушена.

Отже, з перших зустрічей з пацієнтом завданням психотерапевта стануть підтримка стійкої мотивації у пацієнта, спрямованої на подолання проблем, та візуалізація його готовності нести відповідальність за своє здоров'я. Таким чином, мотивація – одна

з необхідних умов та одне із найскладніших завдань реабілітаційного процесу. Тому, вважаємо необхідним звернутися до аналізування використання сучасних інтеграційних методів в роботі з мотивацією в реабілітаційній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналізування наукової літератури [2; 3; 6] надало змогу визначити, що між науковцями різних напрямів відсутні суттєві відмінності в підходах до визначення особливостей мотиваційної складової в реабілітаційному процесі. Так, наявність мотивації вважається значним чинником для позитивного бачення перспектив психотерапії. Також загальною є стратегія поведінки за недостатньої мотивації, особливо в тих випадках, коли пацієнт погодився на терапію через зовнішній тиск або з інших причин. Проводячи психотерапію, фахівець зміцнює мотивацію пацієнта, створюючи передумови для конструктивних змін [7]. Наявність мотивації на початку психотерапії має кілька важливих функцій, зокрема: особистість виявляє активність у процесі пошуку необхідної допомоги; вона прагне одержати інформацію про причини виникнення певного стану; особистість може визнати відсутність «чарівної таблетки» та необхідність проходження певного реабілітаційного процесу; людина може витримати процес напруження та виникаючих труднощів у ситуації формування нового алгоритму поведінки в ході психотерапії, утримуючи ремісію без зривів та регресу.

Дискурс щодо методів та способів підтримки мотивації на належному рівні протягом усього реабілітаційного процесу зумовив необхідність пошуку нових підходів щодо розкриття зазначеної проблематики. Так, одні науковці [2; 6] намагаються довести превалювання одних психотерапевтичних підходів над іншими, інші [8; 9] – спростовують подібні твердження (у тому числі після повторної перевірки емпіричних даних) і підтверджують порівняно однакову ефективність психотерапевтичних підходів. Саме тому, аналізування інтеграційних методів сьогодні є однією з найбільш багатограних та складних проблем в українській психології.

Так, необхідність здійснення інтеграції оголошується не лише на рівні окремих галузей психологічного знання, а і на рівні всього масиву знання, накопиченого у психології. Інтеграція розуміється як один засіб вирішення методологічних, теоретичних, прикладних проблем та труднощів, що накопичилися в сучасній науковій думці. Також, слід зауважити, що інтеграцію представляють як чинник розвитку психології як наукової дисципліни [8].

Разом з тим, сучасний етап у розвитку психологічної науки суперечливий. Власне суперечність полягає у тому, що актуальність інтеграційних процесів висока, проте їх здійснення насправді йде дуже повільно [2]. Існують, звичайно, певні причини такого стану справ. Так, *по-перше*, мають місце не цілком адекватні установки щодо розуміння технології та засобів інтеграції, її механізмів у представників психологічної спільноти. *По-друге*, наявна відсутність необхідного методологічного апарату для розробки технології взаємодії. Йдеться про взаємодію різних підходів, взаємодію різних наукових шкіл та традицій. До дослідження тих чи інших проблем психології (зокрема, до мотивації) різні науковці підходять по-різному, єдиний методологічний апарат взаєморозуміння та взаємодії, на сьогодні, відсутній. *По-третє*, наявна відсутність позитивних прикладів реалізації обох видів інтеграційних процесів. Йдеться про реалізацію інтеграції у психологічній та психотерапевтичній спільноті знання.

Однак, незважаючи на труднощі та проблеми інтеграція неухильно здійснюється. Інтеграція, як і раніше, виступає важливим стратегічним завданням психології, що стоїть перед психологічною спільнотою. Можна говорити про стихійну інтеграцію, що реалізується у практиці здійснення наукових досліджень та природного спілкування науковців. У цьому вона відбувається і можуть бути виділені та описані її механізми.

Більшість практик особистісного розвитку, які є прикладним додатком інтегративної психології, припускають формування такої психічної структури, яка може розглядатися як фактор інтегративна психологія, що організує процес спрямованої, цільової мотивації [8]. Цільова мотивація суб'єктної реальності вимагає усвідомленої психологічної практики, спрямованої на підтримку процесів самоорганізації відповідно до виявленого інтегруючого фактора, який є внутрішньою силою, що визначає, в даний момент, усі життєві цінності і, відповідно, керує актуальною поведінкою людини. Психологічна інтеграція за допомогою цільової самоорганізації є процедурою введення в поле свідомості матеріалу із суб'єктної реальності, що підлягає структуруванню та організації, і наступних психологічних практик, що сприяють кооперативному процесу перетворення суб'єктної реальності відповідно до цільової установки свідомості.

Цільова установка, яка є інтегратором для внутрішніх процесів мотивації, може бути усвідомлюваною, але може бути й несвідомою. Але і в тому, і в іншому випадку – реальний процес самоорганізації, що відновлює цілісність суб'єктної реальності, відбувається при прояві у полі свідомості її частин, що викликає внутрішній конфлікт та інтегративне подолання цього конфлікту [4]. Це відноситься також і до структурування зовнішніх взаємодій при реалізації конкретних устремлень індивіда. До того часу, поки особистістю не усвідомлені внутрішні протиріччя при спробі реалізації певних своїх планів, результат може бути задовільним. І навпаки, чітке

усвідомлення своєї справжньої мотивації призводить до швидкої та ефективної реалізації бажаного.

Для того, щоб у суб'єктній реальності в результаті кооперативного процесу сформувалася нова психічна структура (стійка мотивація), інтегративний фактор повинен мати достатній потенціал, для того, щоб залучити до процесу необхідний психічний матеріал. Найбільшою силою володіють екзистенційні та архетипічні інтегративні фактори, пов'язані з основними життєвими смислами та процесами душевного життя людини [2]. Якщо справжня потреба людини в досягненні мети пов'язана з однією з архетипічних складових, то ця потреба мобілізує значущу частину енергетичного потенціалу людини для її реалізації. Пред'явлення свідомості мети у архетипічній формі виявляється силою, що визначає весь подальший процес самоорганізації суб'єктної реальності, в нашому випадку – реабілітаційний процес.

Так, архетипічний зміст виявленої потреби пред'являється у вигляді деяких метафор, що наповнюються конкретним змістом зі свого внутрішнього матеріалу – суб'єктної реальності. Наприклад, можлива ситуація, коли особистість не справляється з протиріччям внутрішніх установок, коли кожна з її субособистостей, що ситуативно домінує, реалізує свої цілі, що погано узгоджуються з установками інших субособистостей. В цьому випадку, робота з «внутрішнім мудрецем» призводить до процесу інтеграції субособистостей та усунення їх конфлікту [8].

Якщо проблеми пов'язані зі статевими ролями, то образ Аніми або Анімусу активує процес, спрямований на прояв пригнічених якостей, відповідних цим ролям. Утримання у свідомості метафоричного образу бажаної реалізації при виконанні умов, що сприяють активації процесу самоорганізації, веде до розвитку кооперативного процесу внутрішнього перетворення відповідної суб'єктної реальності. Однак, якщо утримуваний образ буде присутній лише в ментальній частині психіки і не «захопить» її глибинних шарів, то результат буде дуже нестійкий, і в реальній ситуації, швидше за все, все залишиться без змін. Для реальних змін необхідне залучення до цього процесу глибших «слоїв» психіки – інтерперсональних і трансперсональних вимірів [2]. Причому, характерно те, що свідомість виступає лише пусковим фактором процесу самоорганізації, та при виникненні кооперативного процесу самоорганізації та наявності достатнього енергетичного забезпечення цей процес вже «самопідтримується» [8].

Отже, психологічна практика в нашому розумінні – це взаємодія індивідуальної вільної свідомості з суб'єктною реальністю індивіда з метою. У широкому аспекті взаємодія індивідуальної вільної свідомості з трансперсональними та інтерперсональними вимірами представлено в роботах Р. Ассанджіолі, К. Уїлбера, К. Юнга та інших [6]. У процесі індивідуального розвитку індивіда відбувається асиміляція його суб'єктної дійсності та ототожнення свідомості з надособистісними вимірами. Умова, за

якої можлива самоорганізація суб'єктної реальності у просторі індивідуальної свідомості, зокрема, така: усвідомлення індивідом його справжньої потреби, якщо зовнішнє середовище, в якому він знаходиться, дозволяє пройти цей процес трансформації остаточно [6]. У разі переривання процесу, зазвичай, спостерігається емоційний зрив, часом досить тривалий, що часто супроводжується аутизацією. У попередній психологічній підготовці формується так званий ресурсний стан свідомості, що забезпечує мобілізацію для подолання перешкод у досягненні поставленої мети.

Психологічна практика, індивідуальна або групова, що сприяє можливості цільової самоорганізації суб'єктної реальності, – проводиться за таким алгоритмом:

1. У попередній психологічній підготовці формується образ бажаного результату, який виконує роль інтегративного фактора в процесі самоорганізації нової психічної структури шляхом створення суб'єктної реальності людини у формі метафоричної образної ситуації, що асоціативно представляє ідеальний варіант узгодженої проблемної ситуації. Ця метафорична образна ситуація має відображати структуру проблемної ситуації.

2. Вербальний супровід всієї процедури спрямовано на формування відповідної активності свідомості для активації глибинних слів психіки.

3. Виконуються дихальні та інші психотехніки, що надають додаткову енергію для подолання психологічних захистів та формування у суб'єктній реальності нових бажаних структур.

4. Згідно з попередньою інструкцією, після завершення кожного закінченого фрагмента глибинних «занурень» у суб'єктній реальності, особистість переводить себе в режим усвідомленого закріплення матеріалу власних переживань у цьому фрагменті.

5. Закріплення процесів самоорганізації у внутрішньому психічному середовищі проводиться шляхом малюнку матеріалу переживань (мандала), індивідуального консультування.

6. Процес вирішення проблемної ситуації особистістю підтримується співпереживанням психолога.

7. Остаточна інтеграція досвіду відбувається у процесі повсякденного життя на новому рівні цілісності особистості.

Таким чином, у розвитку суб'єктної реальності, особистості як її провідного конструкту, беруть участь дві сторони процесу:

1. Процес руху у напрямку усунення деструктивної дії негативних переживань. При цьому, інтегративним фактором виступає деякий віртуальний образ себе, який має якість, протилежну тому, що викликає деструктивні переживання, наприклад.

2. Процес самоорганізації розвивається завдяки активації мотивації досягнення, де інтегруючим фактором виступає архетипічний образ Героя, Вчителя, Матері, Мудреця, Мага, Воїна, Коханого тощо [6].

Прояв архетипічного образу як бажаного, тобто як інтегруючого фактора, організують всю психічну активність людини, що відбувається через трансперсональне переживання архетипічного образу, ототожнення з ним та реалізацію його якостей у собі. Закріплення цього інтегративного фактора вимагає активації процесу самоорганізації за допомогою певного стану свідомості, що залучає все психічне середовище до цього процесу [16].

Подальший успіх процесу самоорганізації пов'язаний з ототожненням особи з бажаним образом себе та проявом окремих її якостей у повсякденних вчинках, що і є кооперативним процесом структурування суб'єктної реальності відповідно до бажаного образу. У процесі розвитку суб'єктної реальності особистість навчається володіти свідомістю вищого рівня організації, що зумовлює властивість проникнення в усі рівні та виміри організації реальності та здібності викликати процеси самоорганізації на цих рівнях, зокрема те, що відомо як надможливості та здібності людини.

У інтегративній та трансперсональній психології, що розвивається в даний час, поступово формується напрям, який раніше був долею духовних практик: оволодіння станами свідомості вищого рівня організації. Це новий напрям, який все більше привертає увагу у зв'язку з практичними завданнями, що стоять перед людством на сучасному етапі його розвитку. Це і розвиток нових форм навчання, і психологічних практик, і проблеми психоекології, і прийняття рішень за великих потоків інформації або при дефіциті інформації, це управління соціальними процесами, та психологічна допомога в особистісному розвитку [6]. За конкретними психотехнологіями, побудованими на описаних вище принципах, розроблено низку навчальних програм, які формують освітній інтерфейс інтегративної психології. Зокрема, методи підтримки мотиваційної складової у реабілітаційному процесі.

Висновки. Проаналізовано роль мотиваційної складової у реабілітаційному процесі та підкреслено, що мотивація особистості є сформованою спрямованістю на подолання проблемної ситуації, співробітництво з психотерапевтом з метою покращення психічного та фізичного стану, розуміння причинно-наслідкового зв'язку існуючих проблем та підвищення якості життя. Зауважено, що однією з необхідних умов успішної психотерапії є наявність у особистості стійкої мотивації до реабілітації – тобто розуміння того, що причини її стану є результатом набутого травмуючого досвіду. Виявлено, що наявність мотивації особистості не є гарантією її збереження протягом усього реабілітаційного процесу.

Зазначено, що дискурс щодо методів та способів підтримки мотивації на належному рівні протягом усього реабілітаційного процесу зумовив необхідність пошуку нових підходів щодо розкриття зазначеної проблематики. Описано особливості використання інтеграційних методів в роботі з мотивацією в реабілітаційній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діденко Г. О. Особливості стилю життя осіб з травматичним досвідом. *Технології розвитку інтелекту: відкритий наукометричний електронний журнал лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / гол. ред. М. Л. Смульсон. 2019. Т. 3. № 4 (25); режим доступу : http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/467
2. Друзь О. В., Черненко О. І. Напрямки медико-психологічної профілактики постстресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. Вип. 1 (90). С. 45–48.
3. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації: *монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 290 с.
4. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: *методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
5. Мельник А. П. Психологічна реабілітація військовослужбовців, що перебували в умовах бойових дій. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4 (29). С. 100–105.
6. Особливості стосунків «психотерапевт-клієнт» у сучасному соціокультурному середовищі: монографія / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос [та ін.]; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 225 с.
7. Проданова О. М. Мотиваційні ресурси особистості та переживання кризового стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 2022. № 4. С. 145–149.
8. Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання / О. В. Завгородня, В. О. Медінцев, С. О. Копилов, В. Л. Зливков, О. В. Губенко, С. О. Лукомська, Є. В. Степура, В. В. Депутат, О. В. Котух; за ред. О. В. Завгородньої. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2020. 180 с.
9. Титаренко Т. М. Соціально-психологічна реабілітація особистості: етапи, технології, техніки. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2018. Вип. 41. С. 157–167.

Хміляр О. Ф.*доктор психологічних наук, професор,
начальник кафедри суспільних наук**Національного університету оборони України, полковник***ПСИХІЧНА СТІЙКІСТЬ СОЛДАТА****MENTAL STABILITY OF THE SOLDIER**Світ ламає всіх, і багато хто стає міцнішим у місцях зламу.
Але тих, хто не ламається, він убиває.**Ернест Гемінгвей**

Високий рівень психічної стійкості солдата – неодмінна запорука його бойової активності. У науковій статті психічна стійкість розглядається як енергетичний солдатський ресурс, що нівелює різного роду життєві негаразди, сприяє швидкій адаптації до несприятливих умов і невизначеності та є запорукою підтримання високого рівня боєздатності в умовах смертельної небезпеки впродовж тривалого проміжку часу. Автором окреслено індивідуально-типологічні властивості, які випромінює психічно стійкий солдат, виконуючи бойові завдання на війні. Установлено, що психічна стійкість є особливою солдатською чеснотою. У цьому контексті психічно стійкий солдат постає як еталон вчинковості, сміливості, відповідальності, гнучкості та незламності.

Використовуючи історичний метод дослідження, автор статті вибудовує психологічний профіль солдата-стоїка, основною рисою якого є щоденне здолання різного роду випробувань, що в підсумку мають загартувати душу солдата, ставши своєрідним щепленням від паніки.

Серед дієвих механізмів, що забезпечують розвиток психічної стійкості солдата в умовах смертельної небезпеки, розглядається помста як засіб відновлення справедливості. Доведено, що в умовах війни почуття солдатської помсти передреє сильний емоційний біль. Переростаючи в дію, помста активізує уяву й мислення солдата, роблячи його дії пружними, гнучкішими, а поведінку готовою до нешаблонних дій. Також встановлено, що на війні помста є механізмом виклику та протиставлення почуття страху. Показуючи страх як бойовий ресурс солдата, розкрито етапи його переживання на різних стадіях бою. Окреслено взаємозв'язок між страхом, усвідомленням небезпеки та інтуїцією. З'ясовано основні стресори, що підривають психічну стійкість солдата, серед яких: боязнь стати інвалідом, виснаженість (бойова втома), ворог, якого не видно, агресивне навколишнє середовище та невизначеність.

Ключові слова: психічна стійкість, солдат, почуття помсти, страх, стоїцизм, випробування, війна, поведінка.

A high level of mental stability of a soldier is an indispensable guarantee of his combat activity. In the given scientific article, mental stability is considered as a soldier's energy resource that levels various kinds of life troubles, promotes rapid adaptation to adverse conditions and uncertainty. It is the key to maintaining a high level of combat capability in the mortal danger conditions for a long period of time. The author outlines the individual-typological characteristics that a mentally stable soldier has, while performing combat missions in war. It is established that mental stability is a special soldier's virtue. In this context, a mentally resilient soldier appears as a standard of action, courage, responsibility, flexibility and steadfastness.

Using the historical method of research, the author of the article builds a psychological profile of a stoic soldier. His main feature is the daily overcoming of various kinds of trials, which in the end should harden the soul of a soldier, becoming a kind of vaccination against panic.

Among the effective mechanisms that ensure the development of soldier's mental stability in conditions of mortal danger is revenge, which is considered as a means of restoring justice. It is proved that in war conditions the feeling of soldier's revenge is preceded by strong emotional pain. By transforming into action, revenge activates the imagination and thinking of the soldier, making his actions elastic, flexible, and his behavior ready for unconventional actions. It has also been found that in war, revenge is a mechanism to challenge and counter the feeling of fear. By viewing fear as a soldier's combat resource, the stages of its experience at different battle stages are revealed. The relationship between fear, awareness of danger and intuition is outlined. The main stressors that undermine the mental stability of a soldier are identified. They include: fear of becoming disabled; exhaustion (combat fatigue); an enemy that is not visible; an aggressive environment; uncertainty.

Key words: mental stability, soldier, sense of revenge, fear, stoicism, trials, war, behavior.

Вступ. На війні військовослужбовець не піднімається до рівня своїх бажань чи мрій – він опускається до рівня своїх можливостей, підготовленості та тренуваності [1]. Ця теза, вперше прозвучавши більше тисячі років тому з уст відомого китайського майстра стратегій Хай Тао, й донині зберігає свою актуальність. Війна – царство фізичних зусиль і страждань, що здатне знищити солдата, якщо він не змінить до неї ставлення. Війна – країна невизна-

ченостей, випадковостей, небезпеки, страху і смерті. Підготувати військовослужбовця до дій у таких умовах – означає підготувати всебічно озброєного, психічно стійкого солдата.

Психічна стійкість не дається людині з народження й не є статичним станом, – це гнучкий, тренований процес. Армії всіх країн світу завжди приділятимуть пристальну увагу розвитку психічної стійкості своїх солдат. За влучним висловлюванням

О. Тімченка, психічно стійкий солдат здатний підтримувати максимальну боєздатність у найнебезпечніших умовах бойової обстановки, досягаючи водночас успіху в межах життєвої стратегії [2]. На відміну від нестійких осіб, психічно стійкий солдат здатний протистояти небезпечним життєвим обставинам і справлятися з різного роду випробуваннями, тривалий час (більше 45 діб) успішно функціонувати в ситуаціях постійних ризиків, викликів, небезпеки та обстрілів ворога, зберігаючи за таких умов боєздатність на різних етапах бою й відносно швидко повертатися до оптимального функціонального стану навіть після серії поразок (невдач). Аналізуючи матеріал за тематикою наукової статті, у фокусі уваги автора перебувало два запитання: 1) Чому важливо розвивати та підтримувати психічну стійкість солдата? 2) Які механізми розвитку психічної стійкості солдата на війні мають найбільш прагматичне вираження?

Одразу зауважимо, що психічно стійкому солдату не лише властиво з мінімальними наслідками переносити стресові розлади, гідно долати життєві негаразди, тверезо мислити, не впадати в депресивні стани, але й відкривати в собі нові можливості, нове бачення й навіть нову особистість. Психічна стійкість – особливий солдатський ресурс, що наділяє його дії енергією, забезпечує подолання різного роду негараздів, швидку адаптацію до несприятливих змін і є запорукою виживання у кризові моменти життя. Психічно стійкий солдат, пристосовуючись до стресів і розчарувань, у такий спосіб пізнає природу їхнього виникнення задля уникнення дій, що можуть призвести до таких ситуацій у майбутньому.

Мета статті полягає в розкритті ролі психічної стійкості солдата, який діє на полі бою, та встановленні дієвих механізмів, що забезпечують розвиток психічної стійкості в умовах смертельної небезпеки.

Теоретичне підґрунтя дослідження психічної стійкості солдата.

У теоріях багатьох учених психічна стійкість декодується як базова характеристика особистості, розвиток якої залежить від мотивів, обумовлених обставинами, та їх переходом у нову стійку якість (Е. Носенко); ієрархізована багаторівнева установочна структура, що психологічно стабілізує діяльність людини (Д. Узнадзе); категорія моралі, що має свій імунітет до різного роду впливів, які суперечать особистісним установкам, поглядам і переконанням (В. Чудновський); інтегральна особливість психіки, яка характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних, психомоторних компонентів психічної діяльності, що забезпечує оптимальне досягнення мети діяльності у складних, емотивних ситуаціях (В. Клименко).

За даними З. Ковалю, в інформаційному соціумі особливий актуальності набуває інформаційно-психологічна стійкість, що забезпечує збереження найбільш оптимального режиму роботи психіки людини й соціуму в умовах постійно мінливих обставин та їх стресового впливу. Живучи в епоху суспільних перетворень і технологічної революції, особистість

пристосовується до змін, яких раніше не було в її досвіді, зокрема впливу соціальних мереж 24/7, частоті зміни професій та постійної адаптації до нових соціально-політичних умов [3].

За влучним висловлюванням О. Красницької, особистість з високорозвиненою психічною стійкістю наділена активною життєвою позицією, невичерпним енергопотенціалом і самоорганізацією, що дає їй змогу протидіяти деструктивним впливам, ефективно діяти у стресових ситуаціях та реалізувати особисті погляди [4]. Виходячи з поглядів дослідниці, можемо стверджувати, що психічна стійкість посилює віру солдата в самого себе, забезпечує гармонізацію внутрішньоособистісних відношень і розширює межі власного пізнання. Солдат із високим рівнем психічної стійкості життєві негаразди сприймає як тимчасові, які не впливають на його внутрішню мотивацію, а навпаки, долаючи біль і страждання, він загартовує свою психіку.

У широкому сенсі психічна стійкість спонукає солдата відшукувати шляхи виходу із стресової ситуації й не дає їй впливати на його внутрішню мотивацію. Як вибудовує свою стратегію поведінки психічно стійкий солдат? Здебільшого риса «*згинайся, але не ламайся*» не є ознакою психічної стійкості. Імовірніше, навпаки – психічно стійкий солдат, приймаючи той факт, що «*я зламаний*», продовжує «*ростати разом зі зламаними шматочками*».

Стійкість – особлива солдатська чеснота.

Вона наділяє його силами вистояти в умовах смертельної небезпеки й допомагає стати кращим. Згідно з поглядами Е. Грейтенса, упродовж життя людина безліч разів стикатиметься з болем, страхом та стражданням. Проте солдат із чесною стійкістю здатен відчуття болю перетворити на мудрість, страх на хоробрість, а страждання інтеріоризувати у внутрішню міць. Страждання й боротьба – запоруки відкриття ним невичерпних резервів внутрішньої сили [5, с. 15]. М. Чиксентмігаї, досліджуючи щастя, добробут і веселощі людини, свого часу зауважив, що серед усіх чеснот, яким ми здатні навчитися, немає нічого кориснішого, важливішого для виживання та більшою мірою здатного поліпшити якість життя, ніж уміння перетворювати нещастя на приємні випробування [6]. За такого підходу психічна стійкість є передумовою щастя та успіху. Щаслива людина, як пише О. Красницька, штовхаючи сама себе вперед, прокладаючи шлях в умовах невизначеності, розчиняючись у діяльності, втрачає лік часові [7]. Розвиваючи в собі психічну стійкість, солдат досягає вершин досконалості, особистісної майстерності. Він не переймається тим, що має, оскільки для нього важливіше бути тим, ким він є. У підсумку це приводить до досконалості й раціональності. Солдата психічно стійким роблять його дії, що ґрунтуються на стійких установках [5].

Як особлива чеснота психічна стійкість робить солдата більш досконалим. Усвідомивши цей аспект, солдат: 1) відчуватиме в собі величезні резерви енергії; 2) вибагливіше ставитиметься до інших; 3) бачи-

тиме в чесноті владу, задоволення, велич і красу. Чеснота – особлива форма буття солдата.

Психічно стійкий солдат готовий до вчинку й здатний роботи вибір. Психічно нестійкий – обирає шлях самовиправдань, що виражається в постійному відчутті провини, жалю до себе, нитті, тупцянні на одному місці. Самовиправдання несумісні з досконалістю та вишністю. Роблячи вибір на користь протистояння страхів, характер солдата еволюціонує, роблячи його хоробрішим, мудрішим і сильнішим [5, с. 68]. Той факт, що солдат чогось не знає, не звільняє його від необхідності діяти. Водночас дія, не скерована в певному напрямі, майже ніколи не приводить до розвитку.

Психічно стійкий солдат здатний взяти на себе важку ношу відповідальності за самого себе й за те, що відбувається в його житті. Він готовий прийняти наслідки своїх рішень та діяльності в цілому. Беручи на себе відповідальність, солдат одразу перестає бути жертвою, стаючи першопреходцем, який здатний протоптувати власну стежку в умовах невизначеності. Психічно стійкий солдат уміє прийняти власну недосконалість [8].

Солдат – скульптор своєї психічної стійкості. Ніхто крім нього самого не може її виховати. У Е. Грейтенса читаємо: «Я можу скерувати тебе у правильному напрямку, можливо, накреслю для тебе карту й надам специфічні поради. Але я не зможу пронести тебе на своїх плечах туди, куди ти захочеш потрапити... Ти власноруч маєш виробити програму своєї стійкості... Ніхто не зможе зробити цього замість тебе» [5, с. 28]. На нашу думку, серед переліку властивостей, що гартують психічну стійкість солдата, провідне місце посідає боротьба. Розвиваючи психічну стійкість, солдат має весь час стикатися з *проблемами*, які здатен вирішити, й *випробуваннями*, які здатний здолати. Він має привчити себе, як пише В. Клименко, мінімум до двох речей: 1) розслабитися за наказом; 2) раціонально використовувати свій енергопотенціал (не витратити його на негатив) [9].

Командири, які розвивають психічну стійкість у своїх солдат, у такий спосіб попереджують суїциди, непокору, самовільне залишення бойових позицій, дезертирство, ПТСР та інші негативні явища, пов'язані з поведінковим здоров'ям солдата на війні [10].

Аналіз бойового досвіду військовослужбовців Збройних Сил України, набутого впродовж останніх восьми років, дає підстави декодувати *психічну стійкість* як розумову, фізичну, емоційну та поведінкову здатність протистояти й долати труднощі, адаптуватися до постійних змін та умов ризику, відновлюватися, вчитися і зростати після невдач [11].

Єдиного підходу, який би виявився найефективнішим для формування психічної стійкості, не існує. З одного боку, вона є динамічним процесом, що містить взаємодію між чинниками ризику й компенсаторними чинниками протягом усього життя. З іншого, – психічна стійкість – це інтегральна індивідуальна властивість військовослужбовця, що осно-

вується на адекватній самооцінці, сильній нервовій системі, високому рівні бойового вишколу, значному адаптаційному потенціалі, фрустраційній толерантності та розвинутій вольовій сфері [12].

Психічна стійкість є одночасно і процесом, і результатом. Це багатовимірна конструкція, у якій особистість солдата, характеристика дій противника та соціальне середовище, у якому протікає діяльність солдата, розглядаються як однаково важливі. Психічна стійкість солдата реалізується як успішна адаптація до бойової обстановки та/або відновлення після бойової травми й залежить від характеру травми та ступеня впливу бойових подій. Порівняння психічної стійкості окремих військовослужбовців без урахування мінливості впливу травми є недоцільним.

Обстеживши 17 психічно стійких молодших офіцерів, які «уклали контракт з війною» та 108 військовослужбовців, які впродовж останнього часу перебувають у постійному зіткненні з ворогом, ми встановили, що в них пропорційно домінує п'ять основних властивостей: 1) швидка адаптивність до умов, що постійно змінюються (успішна адаптація до різного роду травм, трагічних ситуацій, загроз, загибелі побратимів та інших значних джерел стресу); 2) висока врівноваженість, що обумовлена саморегуляцією й самокорекцією психічних станів і базується на стані «публічної самотності» та вмінні «діяти без наказу»; 3) здатність у ситуації безвиході (невизначеності) знаходити мету й сенс свого перебування на війні; 4) критичне (подекуди байдуже) ставлення до нагород, військових звань, кар'єрних домагань та інших привілеїв; 5) знання самого себе: у психічно стійкого офіцера значно більший розрив між «Я-ідеальним» (уявленням про те, яким би «Я» хотів стати) і «Я-реальним» (уявленням про те, який «Я» є), аніж у психічно нестійкого, у якого «Я-ідеальне» та «Я-реальне» практично збігаються.

У психічно стійкого військовослужбовця особливе розуміння професіоналізму. Противник такого військовослужбовця не має права на перемогу, він вправі лише уникати поразок [12; 13].

Стоїк – довершений образ психічно стійкого солдата. У буремні часи війни солдат завжди черпатиме знання в осіб, незламних духом. Одним із стародавніх напрямів, що дає змогу солдату не зневіритися, зберегти розум і почуття власної гідності в умовах війни є стоїцизм [14]. Солдат, який сповідує стиль життя стоїків, кардинально різниться від своїх співслужбовців. Він сприймає загрозу (кризу) як випробування, можливість проявити свої найкращі властивості. До людини, яка ніколи не переживала нещастя, римський філософ-стоїк Сенека відчував жалість. Адже нещастя – це випробування. Не переживаючи випробувань, людина не знатиме своїх можливостей, рівня власної сміливості, стратегії дій у ситуації смертельної небезпеки. Вона не знатиме чи зможе регулювати свою поведінку й допомогти іншим, чи зможе витримати складнощі бою та зберегти гідність, не змінюючи життєвим принципам.

Уявлення про випробування як про благо – не лише риторичний прийом. Так, Сенека, будучи вихователем імператора Нерона й багатим римським громадянином, не стикався з нуждою, але це його абсолютно не влаштовувало. Він придумав «практику бідності»: пару днів на місяць виходити з дому в гіршому зі свого одягу, з незначним запасом їжі, щоб зустрітися віч-на-віч з убогістю й запитати себе: це те, чого я раніше боявся? [14]. На думку філософа, це має загартувати душу, стати своєрідним щепленням від паніки, що трапляється з багатьма в момент війни.

На війні випробування – це шанс проявити себе. Згідно з Сенекою, страх позбутися достатку та втратити комфорт є найгіршим із видів рабства, а пройти випробування загрозою втрати комфорту – значить побороти цей страх.

Сучасний стоїк В. Ірвайн, звертаючись до солдат, часто наголошує: «Уявіть себе в далекому майбутньому. Ви розповідаєте про поточні історичні події своїм онукам чи студентам в аудиторії. Вам потрібно пояснити, що ви відчували, які вчинки здійснювали, які заходи вживали в ті неспокійні дні. Водночас не можна хвалитися і прикрашати. Вам захочеться підкреслити свої мудрі, добрі й продумані вчинки. Щоб було що розповісти, треба зараз так і діяти: розважливо, не зраджуючи своїм принципам, допомагати собі та іншим» [15]. Генерал Дж. Паттон, звертаючись до Третьої армії США перед висадкою в Нормандії 5 червня 1944 р., зазначає: «...Є одна чудова річ, яку ви, хлопці, зможете сказати. Коли ця війна скінчиться й ви повернетесь додому, можливо вам поталанило, і через два десятки років ви сидітимете біля каміна з онуком на колінах, і коли він питає вас, що ви робили під час Другої світової війни, вам не доведеться, червоніючи й хахикаючи говорити: «Ну, твій дідусь розгрібав лопатою лайно в Луїзіані». Ні, хлопці, ви зможете, дивлячи йому прямо в очі, відповісти: «Твій дідусь, онуче, хоробро воював разом із великою Третьою армією США і цим бісовим сином на ім'я Джорджі Паттон!» [18, с. 61].

Солдат-стоїк гідно приймає все те, що з ним відбувається. Він чітко усвідомлює, що на життя ображатися марно. Психічно стійкий солдат ніколи не чекатиме, що все відбуватиметься так, як він цього прагне. Значно краще, якщо він бажатиме, щоб те, що відбувається, відбувалося саме так, як воно відбувається. Саме за такого підходу, як вважає Епіктет, солдат буде щасливою людиною.

Такого роду смирення аж ніяк не свідчить, що не варто намагатися щось змінити. Ідея в тому, що солдату не слід витрачати сили й картати себе роздумами про те, як цього можна було запобігти. Допомогти у цьому може один із головних принципів стоїцизму – здатність відрізнити зовнішні речі, невіддільні контролю, від тих, на які можна вплинути. Так, солдат здатний контролювати свої вчинки, але не може контролювати вчинки противника або погоду. А значить, краще зосередитися на собі.

На думку стоїка Епіктета, сильною духовною вправою в ситуації небезпеки є ведення щоденника, у якому слід викладати складні, тривожні ситуації.

Основну увагу варто приділяти речам, що знаходяться поза зоною контролю солдата. Таких речей чимало, і він відчуватиме себе ще тривожніше, коли фіксуватиме їх на папері. Але панікувати не слід. Занотувавши зовнішні, невіддільні речі, варто написати список усього, що ви здатні зробити під час війни. У результаті ви матимете два списки: речі поза зоною вашого контролю і речі в зоні вашого контролю. Не витрачайте час, щоб вплинути на перші. Краще втілити в реальність хоча б кілька пунктів із другого списку [15].

Солдат-стоїк здатний подивитися на себе зверху. У Марка Аврелія, який сповідував цю техніку, читаємо: «Найкраще поглянути з висоти пташиного польоту й побачити все відразу: людні зібрання, армії, ферми, весілля та розлучення, народження і смерть, галасливі зали суду й тихі безлюдні місця, свята, поминки, ринки – усе змішано та об'єднано в єдності протилежностей» [15].

Сучасний стоїк – психотерапевт Д. Робертсон також пропонує тренувати в солдат «погляд зверху». Психічно стійкий солдат завжди має ставити перед собою запитання: як я діятиму, якщо ситуація розгорнеться не так, як я її спланував? Уявна репетиція поганих подій готує його до невдач і розчарувань, робить стійкішим перед негараздами. Стоїки називали цю вправу «попереднім обмірковуванням зла» [16]. Сьогодні вона більше відома як негативна візуалізація й застосовується у психотерапії. Вважаємо, що вправа допомагає не лише психологічно підготуватися до можливих неприємностей, але й здолати страх, уникнути негативного мислення та більш поцінувати те, що у тебе вже є.

Солдат, який прагне слідувати порадам стоїків, має репетирувати у своїй уяві абсолютно неймовірні сценарії. Альтернативний варіант – кожен ранок починати з нагадування: життя – важке випробування, яке належить пройти з різними людьми. Деякі з них роблять нераціональні й недобрі вчинки. Але це не причина відмовлятися від добрих вчинків. Марк Аврелій, розвиваючи в собі терпіння та співчуття, часто вдавався до такої негативної афірмації: «Сьогодні мені доведеться зіткнутися з людьми нав'язливими, невдячними, зарозумілими, підступними, заздрісними, невживчивими. Ці властивості виникають від незнання ними добра і зла. Але не можна гніватися та ненавидіти тих, хто мені споріднений. Ми створені для спільної діяльності, як ноги і руки, повіки, верхня й нижня щелепи. Тому протидіяти один одному – спротив природі, а досадувати та цуратися таких людей – значить їм протидіяти» [14].

Солдат-стоїк має весь час пам'ятати про смерть, вигнання і все, що здається жахливим. Сенека закликав говорити собі перед сном «я можу не прокинутися завтра», а вранці – «я можу більше не заснути» [14]. На перший погляд поради здаються позбавленими сенсу: хіба думати про смерть не означає вганяти себе в ще більшу депресію? Але якщо навчитися мислити як стоїк, усвідомлення своєї смертності стане втішаючим і надихаючим.

З позиції стоїцизму, головне в людині – її доброчесність. Думка, що ви можете померти в будь-яку хвилину, розставляє пріоритети, спонукає діяти відповідно до своїх принципів. Усвідомлення власної смертності звільняє від страху: якщо солдат здатен винести страх смерті, то здолає і всі інші страхи. «Хто навчився смерті, той розучився бути рабом», – наголошував Сенека [14]. Солдат-стоїк, думаючи про свою смерть, не впадає в паніку, не іронізує й не вдається до сарказму. Імовірно, навпаки, він весь час ставить перед собою наступні запитання: «Які емоції у мене викликає думка про смерть?», «Що зі мною відбудеться коли я помру?», «Що трапиться з моїми близькими, зі світом у цілому?», «Що я хочу зробити зараз?». Тримаючи думку про смерть у своєму розумі, солдат прийматиме важливі життєві рішення, вчиняючи справедливо та мудро.

Солдат-стоїк, відчуваючи, що йому не вистає сил, хоробрості й розуміння, як вчинити вірно, завжди уявлятиме, як у такій ситуації вчинив би його взірець для наслідування. Згідно з Сенекою, взірець для наслідування є своєрідною «лінійкою», що виправляє «криво проведену рису» – вдачу людини [14].

Методи дослідження. Реалізуючи мету наукової статті, ми виходимо з того, що дослідження психічної стійкості солдата з методологічного погляду належить до вищого рівня наукового знання, оскільки розкриває стратегію його поведінки в умовах війни. Нами задіяно наступні загальнонаукові методи: аналіз, синтез, спостереження, порівняння, формалізація, абстрагування, моделювання. Використання історичного методу дало змогу з'ясувати інтенційні спонуки солдата та розкрити механізми розвитку його психічної стійкості в умовах війни.

Результати та обговорення.

Механізми розвитку психічної стійкості солдата на війні. Помста – особлива форма вираження психічної стійкості й незламності солдата. Упродовж усього періоду існування людства, а в умовах війни особливо, помста виступає ознакою

відновлення «дикої справедливості». Для людини, як наголошує Ф. Ніцше, *неможливо страждати, не змусивши когось за це заплатити*. На нашу думку, помста – це не просто відплата рашистам за заподіяне зло; не лише сплановані дії, до яких має вдається солдат, щоб покарати осіб, які раніше нашкодили йому самому чи його рідним, близьким, чи його країні. На війні помста – це механізм виклику (протиставлення) почуттю страху.

Помста – дієвий інструмент справедливості, покликаний попередити чи покарати зло, своєрідний спосіб захисту, виживання, надзвичайно ефективний механізм мотивації до дії [17]. Солдат, керований почуттям помсти, просто немає права загинути, не помстившись рашисту. Установлено, що солдата, поведінка якого керована помстою, можливість власної загибелі перстає бентежити.

Виявлено, що смерть кожного солдата, керованого почуттям сильної помсти, дається рашисту дуже дорогою ціною, на відміну від солдат, у яких це почуття менш виражене.

Результати дослідження показують, що солдат, удаючись до помсти, вбачає в ній певні форми вираження поведінки (рис. 1).

Так, для 44,7% досліджуваних помста – специфічний захист власного життя; 61,4% вбачає в ній особливу форму захисту честі та гідності, ще 39,3% солдат ототожнюють помсту з відвагою, а 74% досліджуваних, керуючись прагненням помсти, прагнуть своїми діями пробудити (викликати) у ворога тваринний страх, який би дав їм змогу зрозуміти, що за всі скоєні ними діяння покарання буде обов'язково!

Помста – всеохоплююче почуття військовослужбовця, основу якого складають злість і лють. У підсумку воно спонукає солдата до конструктивної агресії заради відновлення справедливості.

Виявлено, що на війні, почуттю солдатської помсти передує сильний емоційний біль, який може бути нестерпним. На війні солдат, який виражає свою емоційну біль за загиблими побратимами через помсту ворогові, відчуватиме полегшення. Помста –

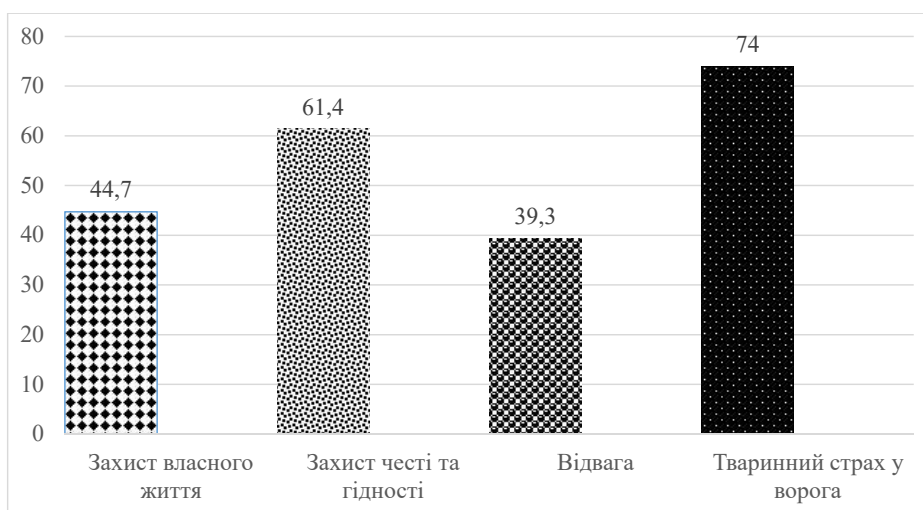

Рис. 1. Форми вираження помсти ворогу, %

невичерпний енергетичний ресурс, покликаний за будь-яких обставин смертельної небезпеки загартувати психіку солдата.

Помста – засіб відновлення справедливості. Перш ніж перерости в дію, помста глибоко осідає в уяві солдата, активізує мислення, роблячи його дії пружними, гнучкішими, а поведінку готовою до нестандартних дій. Натомість прямолінійна помста – шлях до невдачі, власної загибелі й нездатності помститися взагалі. Помста не обов'язково має бути дзеркальною. Солдат, який прагне помститися ворогові, має постійно його вивчати для встановлення слабких (вразливих) місць, здійснювати пошук різних форм помсти, пам'ятати, що асиметричні дії є часто ефективнішими за симетричний удар у відповідь.

Подекуди психіка солдата, який прагне помститися ворогові, може бути повністю охоплена цим почуттям. У такий момент важливо регулювати його поведінку, адже, глибоко занурившись у минуле, солдат може не помічати сьогодення й не планувати майбутнього.

Мстять, щоб не відчувати себе слабкими та обділеними. Під час експрес-опитування нас цікавило, як до солдат, поведінка яких обумовлена помстою, ставляться бойові побратими. Серед отриманих відповідей домінували наступні: (рис. 2): а) «мене бояться» (23,2%); б) «мене поважають» (69,7%); в) «зі мною рахуються» (74,4%); г) «жодна агресія ворога не має залишитись безкарною, інакше це буде проявом моєї слабкості, що провокуватиме ворога на ще більшу агресію» (87,1%). Виходячи з отриманих даних, можемо стверджувати, що помста має прагматичну основу, є конкретною практичною діяльністю, спрямованою на демонстрацію власної сили задля недопущення подальших агресивних дій із боку ворога. Прививаючи солдатам почуття помсти, командири в такий спосіб формують у свідомості останніх конкретний образ ворога.

Таким чином, спонукаючи солдата до помсти, ми в такий спосіб активізуємо його поведінку; підтримуємо психічну стійкість на високому рівні впродовж тривалого проміжку часу; формуємо у нього установку, згідно з якою в цій війні ми б'ємося за істинні цінності; мобілізуємо інших осіб іти до війська, формуючи в них бажання замінити собою вбитих ворогом близьких (рідних) і помститися (відплатити) за їх смерть; формуємо в солдат відчуття вищої міри історичної справедливості – помститися росії за кривду, завдану нею українцям упродовж останніх 500 років; досягаємо групової згуртованості та групової ідентичності. Жага помсти – істотна групова потреба (груповий інстинкт), що на певних етапах відіграє надзвичайно важливу роль для мотивації групи до бою, дії.

Страх – бойовий ресурс солдата на війні. Це найамбівалентніша емоція. Навчити солдата перемагати страх – теж саме, що перемогти свого найголовнішого ворога.

Формуючись в еволюційному полі як сигнально-попереджувальна реакція людини на небезпеку, страх досить часто дезінформує військовослужбовця, віддзеркалюючи водночас десятки облич. З одного боку, це сторож солдата, його пильне око, внутрішній голос, покликаний берегти життя та здоров'я, з іншого, – суворий «кат», мотиватор і демомотиватор поведінки.

Страх – потужний енергетичний каталізатор психічних, фізичних та духовних сил солдата й водночас засіб, що нівелює здатність протидіяти небезпеці, «виключаючи» процеси мислення, уваги та пам'яті, нівелюючи уяву, загартовуючи або розбалансовуючи всю когнітивну сферу військовослужбовця.

Набуваючи найрізноманітніших форм і відтінків, страх супроводжує життя людини від народження до смерті. Надія прожити життя без страху була й залишається примарою, адже він – частина існу-

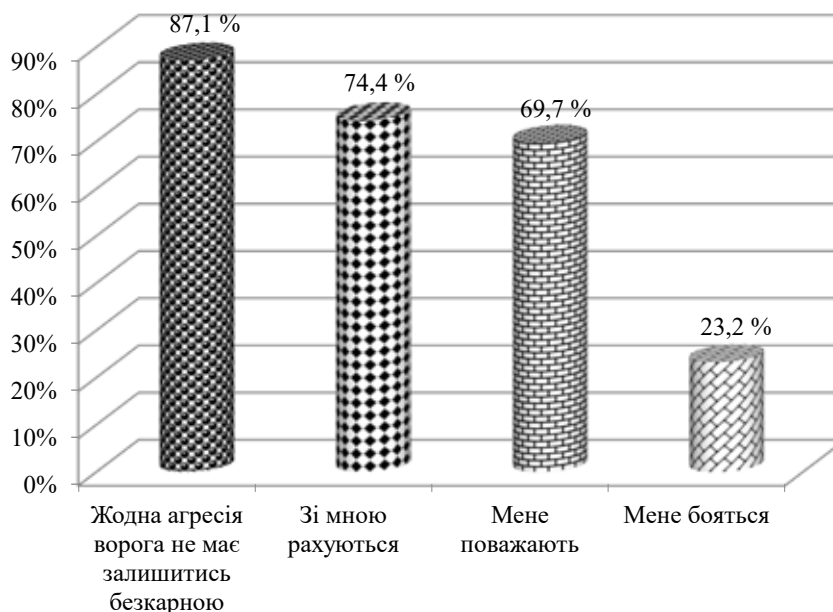

Рис. 2. Ставлення до солдат, поведінка яких обумовлена помстою

вання людини, відображення її постійної залежності від обставин та усвідомлення неминучості смерті. Солдат має протиставити розвитку страху не менш сильні почуття – мужність, волю, сміливість, відвагу, надію, любов, віру, співпокладаючи їх зі знанням об’єктів страху. Генерал Дж. Паттон у мотиваційній промові до солдат того ж 5 червня 1944 р. зазначає: «Справжній герой – це той, хто б’ється, не зважаючи на свій страх. Комуś вдається побороти страх через хвилину після того, як він потрапить під обстріл, комуś для цього потрібна година, а комуś – кілька днів. Але справжній чоловік – це той, хто не допустить, щоб страх померти на полі бою домінував над його честю, почуттям обов’язку перед Батьківщиною та його природженим чоловічим началом» [18, с. 60].

З’ясовано, що страх є реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки. Реальний страх є проявом інстинкту «бий» або «тікай». Страх – причина спротиву, відмови солдата від виконання бойового завдання, непокори командирів.

Реакція на страх – неминучий атрибут війни, що здійснює суттєвий вплив на всі сторони бойової

діяльності солдата. Обстеживши 79 досліджуваних, які беруть активну участь у бойових зіткненнях, нами встановлено, що солдати володіють не лише різними межами опору страхам, але й переживають його піки на різних етапах бою, тобто різняться динамікою переживання страху (рис. 3).

Як бачимо з рис. 3, біля 43% досліджуваних переживають сильний страх перед початком бою, 18% – після бою й лише 39% – безпосередньо в бою. Резюмуючи вищезазначене, можемо констатувати, що для 61% солдат страх є результатом роботи уяви й пам’яті, а не об’єктивного переживання небезпеки, притаманної лише 39% військовослужбовців.

За даними спостережень офіцерів-психологів, основними каталізаторами, що посилюють страх людини на війні є такі: авіа, ракетні удари з боку ворога (43%), бойова втома (29%), депривація сну (21%), відчай (7%) (рис. 4).

Інтерпретація каталізаторів страху дає підстави стверджувати, що страх набуває травматичного змісту залежно від тривалості перебування солдата в бойовій обстановці. Ще Дж. Доллард довів, що

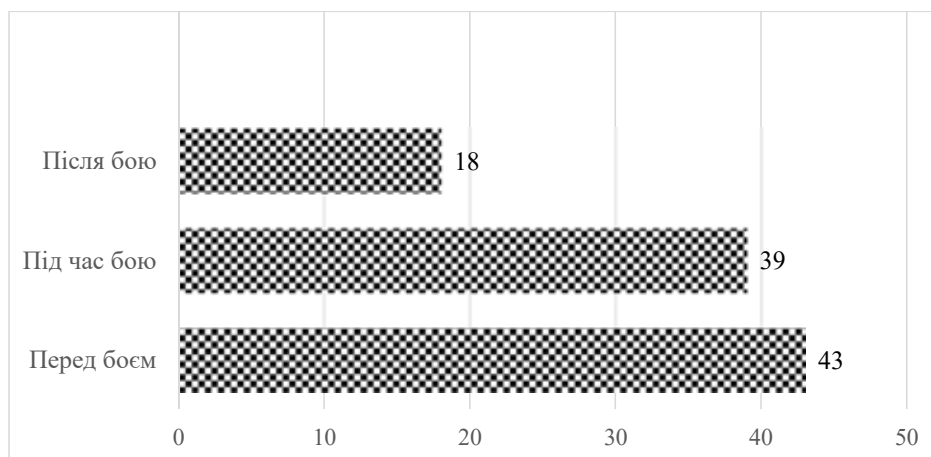

Рис. 3. Динаміка переживання страху на війні, у %

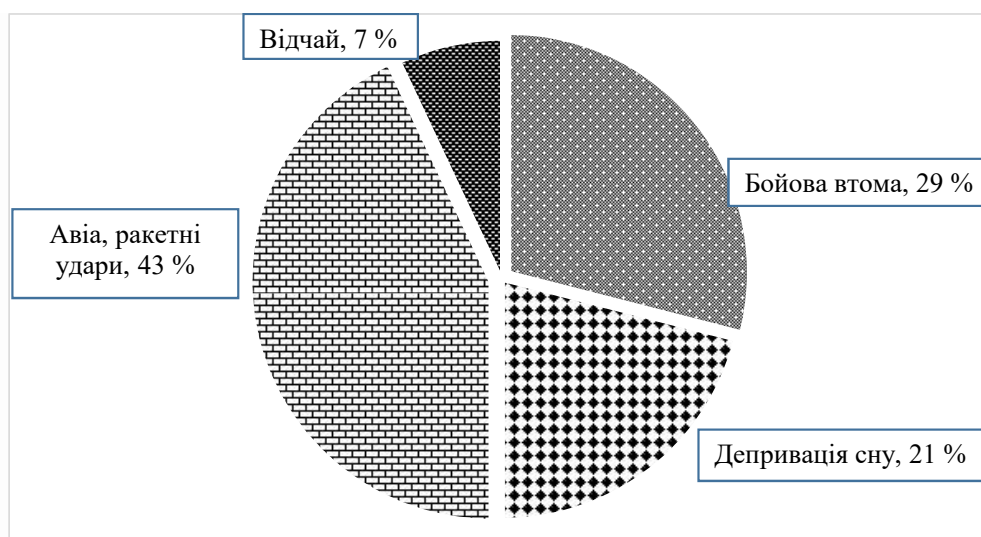

Рис. 4. Каталізатори страху на війні

тривале перебування в умовах небезпеки не зміцнює солдата, а руйнує його обмежені ресурси. Звідси слідує – кожен солдат має свою межу моральної (психічної) терпимості, вихід за яку призводить до зниження ефективності в бою.

Жоден солдат, усвідомлюючи небезпеку смерті, не йде в бій без страху, а якщо й іде, значить не усвідомлює небезпеки, але це не варто декодувати як безстрашність. Стан відчаю на війні, який ми спостерігали в 7% досліджуваних, слід декодувати як сигнал про недостатній сенс діяльності. Натомість усвідомлена діяльність «бере» страху рівно стільки, скільки потрібно, щоб зберегти її сенс.

Там, де є страх, завжди є усвідомлення небезпеки. Страх не є ілюзією. Він завжди виникає перед чимось, у певній ситуації. Якщо в солдата немає страху, значить у нього немає й інтуїції. Опитавши 72 досліджуваних щодо того, якого ворога вони найбільше бояться, у 82% випадків ми отримали відповідь – «того, якого ми не можемо побачити».

На війні людина ніколи не перебуватиме в повній безпеці. Безпечні умови на війні – це пастка, а повна безпека – ілюзія. Солдат, прагнучи звільнитись із цієї пастки, має усвідомлювати просту річ, а саме «На війні повна безпека ніколи не буде для мене досяжною». Керуючись такою установкою, солдат не лише звільниться від страху, але й схвалюватиме ризик, адже кожен значний здобуток у житті людини став можливим лише завдяки ризику. Звідси правило: страх – це не те, із чим треба боротися, це те, що треба контролювати. Солдат, опанувавши його, здатний зробити неможливе.

Стресори бою та психічна стійкість солдата.

За результатами дослідження встановлено основні стресори, що підривають психічну стійкість солдата (рис. 5), а також окреслено основні риси, притаманні командирам-лідерам (рис. 6).

Серед основних стресорів нами окреслено такі: боязнь стати інвалідом (92,2%), виснаженість (бойова втома) (82,4%); ворог, якого не видно (64,3%);

агресивне навколишнє середовище (53%); невизначеність (47,7%).

Опитавши 93 досліджуваних, встановлено 44 риси, які солдати найбільше поцінують у своїх командирів. Серед них такі: адекватність, безкорисливість, виваженість у прийнятті рішення, винахідливість, відвертість, відданість своїй справі, відкритість, відповідальність, упевненість, урівноваженість, готовність до дії, дипломатичність, доброзичливість, досвідченість, дружлюбність, енергійність, уміння зацікавити, ініціативність, компетентність, комунікабельність, лаконічність, людяність, надійність, наполегливість, небайдужість, організованість, піклування про людей, турбота, порозуміння, порядність, почуття гумору, професіоналізм, психічна стійкість, рішучість, розважливість, розум, спокій, справедливість, стриманість, уважність до думки іншого, холоднокровність у ситуації небезпеки, цілеспрямованість, чесність, чіткість і точність у віддачі розпоряджень, щирість (рис. 6).

Як бачимо з рис. 6, серед домінуючих рис провідні позиції посідають чіткість і точність у віддачі розпоряджень (30%), відповідальність (27%), рішучість (15%), чесність (15%), справедливість (13%). Їх домінування в командирів як ознак високого рівня психічної стійкості ми знаходимо й у працях інших дослідників. Так, Е. Грейтенс, описуючи психологічний профіль командира «морських котиків», наголошує, що всі вони перед лицем найбільшого випробування в їхньому житті були здатні вийти за межі власного болю, забути про свій страх і запитати: «Чим я можу допомогти хлопцеві, який поруч зі мною?» [5, с. 89]. Окрім хоробрості та фізичної сили такі командири завжди вмели думати про інших, присвячуючи себе вищій меті.

Висновки. Психічна стійкість солдата є запорукою його здатності долати різного роду життєві випробування, зберігаючи водночас психічне здоров'я та особистісні ціннісні властивості. Психічна стійкість змінює солдата, роблячи його здат-

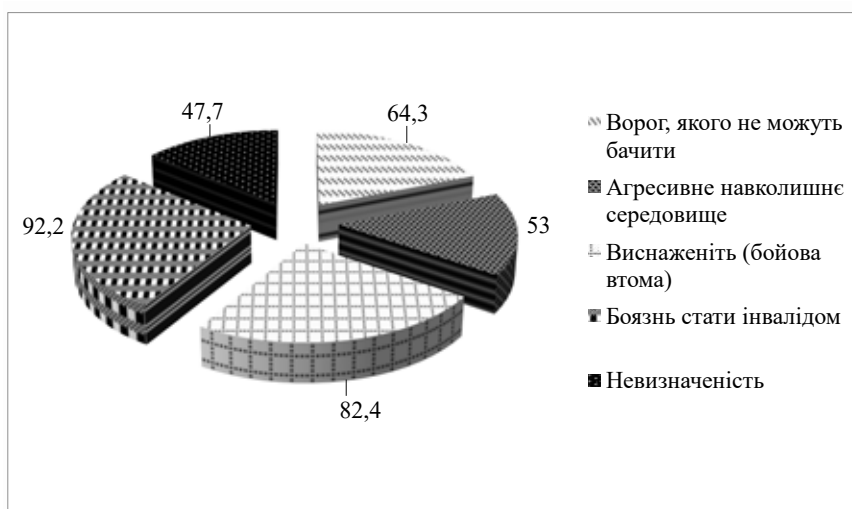

Рис. 5. Основні стресори, що впливають на психічну стійкість солдата, у %

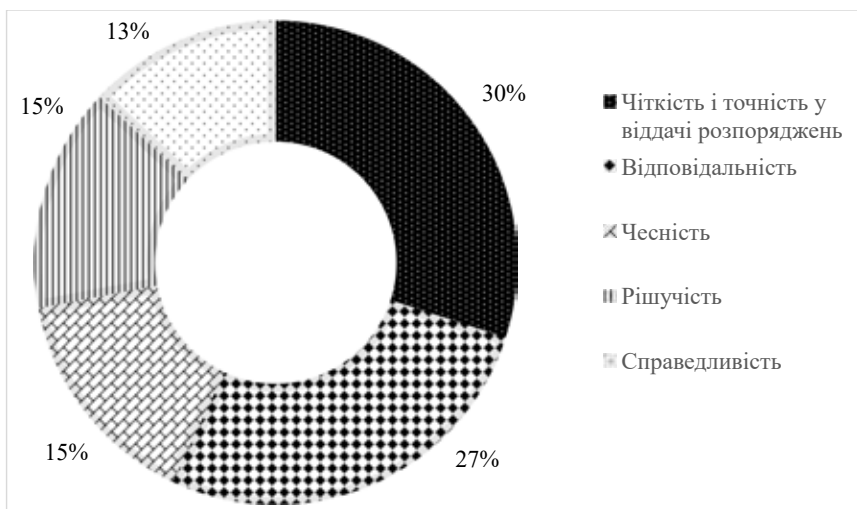

Рис. 6. Провідні риси командира-лідера

ним діяти в будь-яких обставинах бою. У життєвому словнику такого військовослужбовця немає слова «другий», оскільки «другий» дорівнює «вбитий». Він завжди перший.

Даючи клятву захищати свою країну, психічно стійкий солдат немовби віддає своєму народу незаповнений чек. Він завжди переконаний у справедливості своїх дій і вчинків, яка інколи настільки сильна й глибока, що здатна межувати з фізичною

мужністю. Психічно стійкий солдат завжди віддасть перевагу «холодній голові перед гарячою». Заохплюючи ініціативу в ході війни, він диктуватиме свої умови ворогу, примушуючи останнього ретельно їх виконувати. Психічно стійкий солдат завжди усвідомлює – усе, що не сприяє досягненню успіху, має другорядне значення. Жодної таємниці в досягненні успіху не існує. Успіх – результат підготовки, важкої праці й винесення уроків із невдач.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пекар В. Бесіди майстра Хай Тао про стратегію. Харків : Фоліо, 2021. С. 194.
2. Тімченко О. В. Проблема психологічної готовності військового фахівця до екстреної дії в стані емоційного стресу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 1995. 24 с.
3. Зіновій Коваль. Інформаційно-психологічна стійкість особистості та соціуму в літературі: аналіз досліджень та публікацій. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 2 (78). С. 14–18.
4. Красницька Ольга. Мотиваційна промова командира як засіб формування психічної стійкості військовослужбовців та спонуки до дії. *Військова освіта* : зб. наук. пр. Національного університету оборони України. 2022. № 1 (45). С. 123–135. <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2022-45/123-135>
5. Ерік Грейтенс. Стійкість: тяжко виборена мудрість для ліпшого життя. Харків : вид-во «Фабула», 2021. 432 с.
6. Gardner, Howard, Csikszentmihalyi, Mihaly, and Damon, William Good Business: Leadership, Flow, and the Making of Meaning. Basic Books. 2002. P. 34–55.
7. Красницька Ольга. Відчуття щастя в публічному виступі. *Щастя та сучасне суспільство* : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Львів, 20–21 березня 2020 р.). Львів : СПОЛОМ, 2020. С. 137–139. <https://doi.org/10.31108/7.2020.34>
8. Хміляр О. Ф. Психологічна підготовка солдата і офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 1 (32). С. 317–322.
9. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини : монографія. Київ : вид. дім «Слово», 2013. 640 с.
10. Красницька О. В. Депривація військовослужбовців, які виконують завдання у відриві від основних сил, та в умовах полону. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 2 (66). С. 50–63. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-50-63>
11. Кокун О. М. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.
12. Хміляр О. Ф. Психологія бойової мотивації воїна. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 2 (66). С. 121–131. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-121-131>
13. Основи формування психічної стійкості військовослужбовців у бойових умовах : підручник. Київ : НУОУ, 2022. 348 с.
14. Луцій Анней Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антоній. Стоїцизм. Київ : вид-во Андронум, 2021. 266 с.
15. Уільям Ірвін. Радість життя. Філософія стоїцизму для XXI століття. Київ, 2020. 304 с.
16. Дональд Робертсон. Думай як римський імператор. Філософія стоїцизму Марка Аврелія для подолання життєвих негараздів і набуття душевної рівноваги. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. 304 с.
17. Лисенко Д. П., Підпригора І. І. Феномен помсти у структурі психологічної готовності військовослужбовців до бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 6 (70). С. 102–108.
18. Красницька Ольга. Основи ораторського мистецтва та риторичної комунікації : практикум. Київ : ЦП «КОМПРИНТ», 2019. 110 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.14>

Клочко А. О.

*доктор психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри психології
Білоцерківського національного аграрного університету*

Скуловатова О. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Білоцерківського національного аграрного університету*

ОРІЄНТАЦІЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РОБОТУ В КОМАНДІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО СТИЛЮ УПРАВЛІННЯ

ORIENTATION OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS TO WORK IN A TEAM: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INNOVATIVE MANAGEMENT STYLE

Трансформаційні зміни, що відбуваються сьогодні в освіті, вимагають впровадження нових підходів до процесу управління освітніми організаціями. У статті подано результати дослідження актуальної для організаційної психології проблеми інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій. Практичне вирішення проблеми формування управлінських команд в освітніх організаціях передбачає визначення та усвідомлення важливості системної психологічної підготовки менеджерів освіти для формування професійних управлінських команд. Розкрито психологічні особливості інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій, виділених за критерієм «Командна робота в організації». Виділено такі навички інноваційного стилю: орієнтація менеджерів освітніх організацій на командну взаємодію на основі чітко визначених ролей, готовність до внутрішнього прийняття поставлених організаційних цілей і завдань, здатність до організації спільної діяльності за рішенням управлінських питань, готовність і навички конструктивного спілкування, діалогу і взаємодії з різними категоріями людей. Ці характеристики дозволяють забезпечувати ефективну, творчу діяльність команди, яка здатна підтримувати нові ідеї та підходи, інноваційну діяльність. Зазначено, що принцип командної діяльності є важливим для управлінської діяльності в умовах організаційних змін. Виокремлено традиційні («страх перед бідністю», «будинок відпочинку», «авторитет-підкорення») та інноваційні («організація», «команда») стилі управління у менеджерів освітніх організацій за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді». Розкрито особливості кожного з представлених стилів. Упровадження спеціальної програми, спрямованої на розвиток командного підходу в діяльності менеджерів освітніх організацій може сприяти підвищенню гнучкості, адаптивності в управлінській діяльності.

Ключові слова: освітні організації, менеджери освітніх організацій, команда, інноваційний стиль управління, управлінська діяльність, психологічні особливості.

The transformational changes occurring today in education require the introduction of new approaches to the process of managing educational organizations. The article presents the results of research on the problem of innovative management styles of managers of educational organizations, which is relevant for organizational psychology. A practical solution to the problem of formation of management teams in educational organizations involves determining and realizing the importance of systematic psychological training of education managers for the formation of professional management teams. The psychological features of innovative management styles of managers of educational organizations, selected according to the criterion «Teamwork in the organization», are revealed. The following innovative style skills are highlighted: orientation of managers of educational organizations to team interaction based on clearly defined roles, readiness for internal acceptance of set organizational goals and tasks, ability to organize joint activities to solve management issues, readiness and skills for constructive communication, dialogue and interaction with various categories of people. These characteristics make it possible to ensure effective, creative activity of the team, which is able to support new ideas and approaches, innovative activity. It is noted that the principle of team activity is important for managerial activity in conditions of organizational changes. The traditional («fear of poverty», «rest house», «authority-submission») and innovative («organization», «team») management styles of managers of educational organizations are distinguished according to the indicator «managers' orientation to teamwork». The features of each of the presented styles are revealed. Implementation of a special program aimed at developing a team approach in the activities of managers of educational organizations can contribute to increasing flexibility and adaptability in management activities.

Key words: educational organizations, managers of educational organizations, team, innovative management style, managerial activity, psychological features.

Вступ. Складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму, зростання його системних змін ставить перед менеджерами освітніх організацій все більш складні завдання. Це актуалізує проблему вдосконалення управлінської діяльності менеджерів, зокрема в результаті впровадження інноваційних стилів, тобто стилів управління, які забезпечують вирішення інноваційних завдань, які зумовлені впливами зовнішнього і внутрішнього середовища організації, новими етапами її розвитку.

Важливу роль у процесі введення змін в освітніх організаціях можуть відігравати інноваційні стилі управління менеджерів освіти. Згідно з нашим підходом інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій можна визначити як систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності відповідно до інноваційних завдань, які сьогодні реалізуються в освітніх організаціях згідно з вимогами внутрішнього та зовнішнього освітнього середовища: уведення освітніх реформ з метою забезпечення інноваційного змісту освіти та впровадження інноваційних освітніх технологій; реалізація менеджерами не лише власне управлінських (адміністративних), але й лідерських функцій; створення управлінських і виконавських команд та забезпечення їх успішної роботи з урахуванням індивідуальних потреб працівників; створення умов для партнерської взаємодії персоналу та гармонійного поєднання інтересів організації й персоналу; розвиток у менеджерів освіти орієнтації на власний саморозвиток й удосконалення та ін. [6].

Відповідно, мета дослідження полягає у виокремлення психологічних особливостей інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій за орієнтацією на роботу в команді.

Слід зазначити, що на основі аналізу літератури, підходу Л. Карамушки [3], а також власного аналізу проблеми [5; 6] ми виділяємо інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій за такими критеріями: «Інноваційні зміни в організації», «Командна робота в організації», «Партнерська взаємодія в організації».

Вибір саме таких критеріїв класифікації інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій зумовлений активними трансформаційними процесами, які відбуваються в системі освіти України, а саме реалізацією завдань Концепції «Нова українська школа».

Це актуалізує проблему готовності менеджерів освітніх організацій до управління інноваційним середовищем. А для цього необхідно, щоб сучасний менеджер освітньої організації практикував у своїй управлінській діяльності інноваційні підходи щодо вдосконалення стилю управління, приділяв увагу пошуку нових ідей, концепцій, парадигм, які б слугували засобом його подальшого розвитку.

Головним принципом, на якому базується управлінська діяльність менеджерів освітніх організацій, котрі працюють у постійно мінливих умовах, є принцип командної діяльності, де всі учасники освітнього

процесу є рівноправними суб'єктами й забезпечують діяльність на засадах партнерської взаємодії.

Зрозуміло, що для впровадження освітніх змін менеджер освітньої організації повинен розвивати командний підхід до роботи [11] та «стати на позицію розвитку».

У літературі зазначається, що перехід до командного підходу можна пояснити тим, що «саме життя вчить» працювати в команді. Мова йде про складність управлінських завдань, які зумовлюють об'єднання людських ресурсів, необхідність їх згуртованості та взаємопідтримки під час розв'язання різноманітних проблемних ситуацій. При цьому звертають увагу на те, що «командний підхід» є актуальним для будь-якого виду діяльності та віку, оскільки команда має значні організаційні ресурси.

Сучасні складні економічні умови потребують командного підходу в управлінні, а саме, акцентувати увагу на ролі в команді односторонців. Стіяка орієнтація на формування саме управлінських команд є однією з ознак інноваційного управлінського мислення.

Адже управлінська команда дає змогу значно покращити вирішення управлінських проблем шляхом оптимізації прийняття управлінських рішень і підвищення їх якості, забезпечує продуктивність, доцільність і результативність їх реалізації. Потенціал командної діяльності проявляється в успішному функціонуванні організації через розширення інноваційних здібностей її елементів шляхом створення «поля ідей», творчої атмосфери, перетворення групи управлінців у колектив односторонців, які беруть на себе відповідальність за реалізацію справи разом з керівництвом. Фактично командний підхід є першим кроком до запровадження інноваційного управління в освітніх організаціях [13].

Г. Ложкін [7] наголошує на необхідності створення команди в організації для вирішення таких видів завдань, як розв'язання невідкладних проблем і здійснення регулярного моніторингу організаційної ситуації для вироблення стратегічних рішень. При цьому автор підкреслює, що команда потрібна організації як новий потужний ресурс її розвитку в проблемних ситуаціях з відповідальністю за досягнення результатів.

Про командну роботу доречно говорити в тому разі, коли її члени усвідомлюють спільні цілі. Тобто можна вважати, що потрібна «внутрішня» робота членів команди для аналізу та усвідомлення цілей [4].

Менеджерам освітніх організацій важливо усвідомлювати, що на ефективність командної роботи впливають як зовнішні (менеджер, організаційне середовище), так і внутрішні (внутрішньогрупові процеси) чинники. У ролі зовнішнього чинника менеджер має знати та розуміти групові процеси, уміти розпізнавати актуальний рівень групового розвитку команди та здійснювати вплив відповідно до цього рівня.

Л. Карамушка, О. Філь [4] пояснюють необхідність створення конкурентоздатних управлінських команд в освітніх організаціях такими обставинами:

а) складністю завдань, які стоять сьогодні перед організаціями і потребують об'єднання інтелектуальних та вольових зусиль її членів; б) динамічністю та різноманітністю завдань, вирішення яких часто неможливе без створення цільових (проектних) груп; в) високою конкуренцією між різними організаціями, яка потребує від них створення конкурентоздатних товарів, надання конкурентоздатних послуг, підвищення конкурентоздатності менеджерів і персоналу та ін.

Розкриваючи особливості роботи успішних команд у сфері освіти, Р. Tarricone, J. Luca [14] акцентують увагу на тому, що процес спільної роботи з іншими дозволяє звичайному співробітнику досягти значних результатів. Автори переконані в тому, що всі учасники команди мають бути достатньо гнучкими, щоб адаптуватися до командної діяльності. У такому процесі спільна мета досягається шляхом гармонійних взаємин, співпраці, соціального взаємозв'язку на протигагу індивідуальним і конкурентним цілям. Таку думку підтверджують Р. Harris, К. Harris [10], стверджуючи, що командне середовище є найбільш сприятливим для досягнення мети, оскільки передбачає постійний обмін знаннями й навичками.

Виклад основного матеріалу. Сучасний менеджер освітньої організації прагне мати під своїм керівництвом не просто працівників, не лише колектив, а команду. Тому особливо важливо в освітніх організаціях формувати не тільки педагогічний колектив, а саме команду, де педагоги не словами, а власними діями подають приклад своїм учням: навчають їх бути лідерами, розвивають у них різні соціальні компетенції, а найголовніше – вчать особистим прикладом [4].

Успішна командна діяльність передбачає те, що її учасники повинні приймати й поділяти командні цілі, використовувати спільну стратегію щодо досягнення мети, підтримувати й визнавати досягнення один одного, бути відданими командній діяльності, бути задоволеними командною діяльністю, створювати свою неповторну атмосферу, яка є комфортною для всіх без винятку.

Ефективне вирішення професійних завдань, виконання яких «виходить за межі» традиційного стилю управління, вимагає від менеджерів освітніх організацій орієнтації на командний принцип роботи. Створення працездатної, ефективної управлінської команди є викликом для будь-якого менеджера освітньої організації.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив нам виокремити інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій, які виділені за критерієм «Командна робота в організації» та передбачають такі навички: орієнтацію менеджерів освітніх організацій на командну взаємодію на основі чітко визначених ролей, готовність до внутрішнього прийняття поставлених організаційних цілей і завдань, здатність до організації спільної діяльності за рішенням управлінських питань, готовність і навички конструктивного спілку-

вання, діалогу і взаємодії з різними категоріями людей. Характеристиками менеджерів освітніх організацій, у яких розвинені згадані навички, є, на наш погляд, уміння забезпечувати ефективну, творчу діяльність команди, яка здатна підтримувати нові ідеї та підходи, інноваційну діяльність. Окрім того, суттєвим є, що такі менеджери освітніх організацій здатні забезпечувати розвиток команди, тобто ставити більш складні завдання та знаходити ресурси для їх виконання.

Узагальнення літературних джерел дозволило в групі інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, виділених за критерієм «Командна робота в організації», виокремити інноваційні стилі управління за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді».

Для виділення інноваційних стилів управління за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді» використано модель «решітки стилів управління» Р. Блейка і Дж. Моутона. Головна відмінність цієї моделі – це чітко виражена «орієнтація на людей та на роботу» («concern for people» – «concern for production»), яку дослідники визначили як ідеальну [4]. На думку авторів, з одного боку, менеджери мають прискорювати перетворення цілей та виконання завдань, з іншого, вони мають урахувати побажання та пропозиції персоналу. Решітка стилів управління за Р. Блейком і Дж. Моутоном дає змогу виокремити п'ять стилів управління.

Відповідно до характеристик стилів управління [4; 9] нами гіпотетично виділено традиційні («страх перед бідністю», «авторитет – підкорення», «будинок відпочинку») та інноваційні («організація», «команда») стилі управління у менеджерів освітніх організацій за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді» (рис. 1).

Охарактеризуємо традиційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді».

Стиль управління «страх перед бідністю». Такий стиль управління характерний для менеджерів, які докладають мінімум зусиль для налагодження турботи про людей і ефективного виконання завдань. У таких менеджерів мінімальна зацікавленість у тому, щоб члени команди отримували задоволення від роботи. У результаті в організації переважають високий ступінь неорганізованості, а терміни виконання завдань не дотримуються [4; 5].

Стиль управління «авторитет-підкорення». За такого стилю управління менеджерам характерні турбота про виконання завдань і відсутність зацікавленості у своїх підлеглих. Таким менеджерам притаманні високий рівень відповідальності, інтелекту й наявність організаторських здібностей. Між керівником і членами команди зберігається дистанція. При цьому менеджери вважають, що ефективність роботи залежить від суворості організації, тому максимально можливо виключають людей із процесів прийняття рішень. При такому стилі менеджерів дотримання дистанції з підлеглими може підвищити продуктивність команди. Водночас жорстка політика

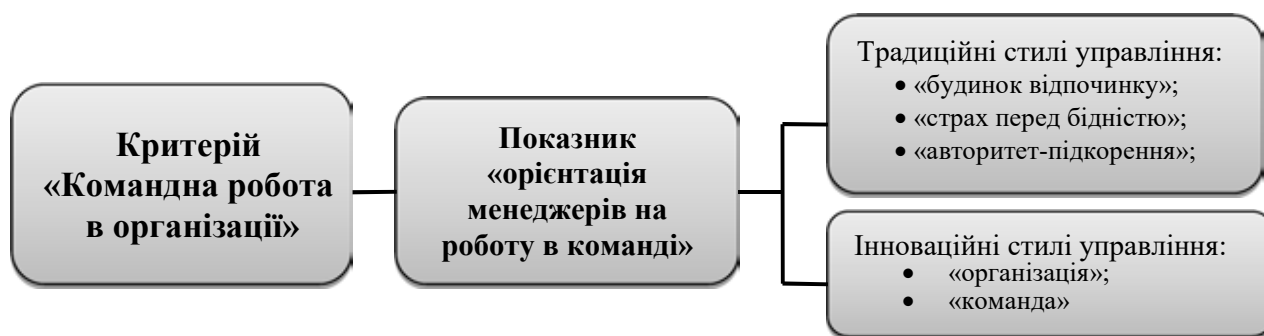

Рис. 1. Інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій, виділені за критерієм «Командна робота в організації» (показник «орієнтація менеджерів на роботу в команді»)

стилю призводить до невдоволення з боку членів команди, яка є поруч, але не бере участі в прийнятті рішень [4; 5].

Стиль управління «будинок відпочинку». Менеджери багато уваги приділяють турботі про співробітників і зовсім мало – турботі про завдання. За таких умов вони працюють у теплій атмосфері, приємному і дружньому оточенні. Менеджери вважають, що саме такий підхід створює умови для самомотивації і наполегливої праці. Однак слабкий акцент на завданнях часто створює перешкоди для високої продуктивності, що призводить до «спірних» результатів [4; 5].

Відповідно до ознак стилів управління здебільшого можна говорити про те, що стилі управління «страх перед бідністю», «авторитет-підкорення», «будинок відпочинку» можна віднести до традиційних стилів управління.

Перейдемо до характеристики інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, виділених за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді».

Стиль управління «організація». Досить збалансований стиль, адже менеджери домагаються компромісу (балансу) між ефективністю роботи та турботою про потреби співробітників. Таких менеджерів відрізняє прогресивність поглядів, обговорення рішень із командою, зацікавленість в успішному завершенні завдання. Проте менеджери з таким стилем управління не наполягають на нових умовах досягнення цілей, що часто призводить до невисоких результатів діяльності [4; 5].

Стиль управління «команда». Менеджери характеризуються значним акцентом на виконанні завдань та потребах членів команди. Важливими моментами для створення командної атмосфери є надання більш широких можливостей усім членам команди, відданість справі, довіра і повага, залучення всіх членів у процеси прийняття рішень, що у свою чергу призводить до високого рівня виконання завдань та задоволення роботою [4; 5].

На думку Р. Блейка і Дж. Моунтона [12], найбільш ефективним стилем управління є стиль «команда». Такі менеджери поєднують у собі високий ступінь уваги до своїх підлеглих і таку ж увагу до виконання завдань. Автори також вважають, що є безліч

видів діяльності, де важко чітко й однозначно виявити стиль управління, але були впевнені, що професійна підготовка і свідоме відношення до цілей дозволяє всім менеджерам наблизитися до стилю «команда», таким чином підвищуючи ефективність своєї діяльності.

Особливість стилю «команда» полягає в його можливості максимально задовольнити як інтереси організації, так й інтереси менеджерів, а це є суттєвою характеристикою результативної діяльності команди. Слід підкреслити при цьому, що стиль «команда» суттєво відрізняється від інших стилів діяльності менеджерів, коли спостерігається орієнтація (повна або часткова) на задоволення лише інтересів організації або лише персоналу, або професійна діяльність побудована таким чином, що ні інтереси організації, ні персоналу взагалі не задовольняються («страх перед бідністю», «авторитет – підкорення», «будинок відпочинку», «організація», «команда») [4; 5].

На наш погляд, кожен зі стилів управління за показником «орієнтація менеджерів на роботу в команді» може виявитися ефективним, але в освітніх організаціях найбільш успішним буде застосування стилів управління «команда» та «організація». Відповідно ці стилі, на наш погляд, можна віднести до інноваційних стилів управління.

О. Михайленко [8] підкреслює, що здатність працювати в команді та здатність створювати команди є однією із важливих вимог до працівників державної служби в сучасних умовах.

Слід зазначити, що стиль діяльності «команда» досліджувався серед персоналу банківських структур (П. Блешмудт [2]), працівників системи державної служби (О. Михайленко [8]), працівників системи середньої освіти (Л. Карамушка, О. Філь [4]), представників управлінського персоналу освітніх організацій державної форми власності (О. Алексєва [1]). У всіх зазначених наукових розвідках виявлено недостатній рівень орієнтації на стиль діяльності «команда», що ще раз підкреслює посилення уваги до командної роботи менеджерів освітніх організацій з метою успішного управління освітніми організаціями.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що особливістю інноваційних стилів управління

у менеджерів освітніх організацій, виділених за критерієм «Командна робота в організації», є вміння менеджерів створювати та ефективно управляти командами, водночас володіти навичками налагодження міжособистісних стосунків, дієвої взаємодії та співпраці членів колективу, створення довіри, делегування повноважень, здатністю відчувати необхідність втручання в роботу команд із метою успішної їх діяльності. Упровадження спеціальної

програми, спрямованої на розвиток командного підходу в діяльності менеджерів освітніх організацій може сприяти підвищенню гнучкості, адаптивності в управлінській діяльності. Урахування результатів дослідження є доцільним в процесі організації діяльності освітніх організацій з метою забезпечення можливостей професійного розвитку та професійної самореалізації менеджерів та ефективності діяльності освітніх організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеева О.І. Психологічне забезпечення розвитку конкурентноздатності управлінського персоналу освітніх організацій державної форми власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : 19.00.10. Київ, 2016. 20 с.
2. Блешмудт П. П. Психологічні умови підготовки персоналу банківських структур до роботи в команді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : 19.00.10. Київ, 2012. 20 с.
3. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління освітніми організаціями : дис... д-ра психол. наук : 19.00.10. Київ, 2000. 441 с.
4. Карамушка Л. М., Філь О.А. Формування конкурентоздатної управлінської команди на матеріалі діяльності освітніх організацій: монографія. Київ : ІНКОС, 2007. 268 с.
5. Клочко А.О. Особливості впровадження тренінгової програми «Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій». *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1 (22). С. 79–88.
6. Клочко А.О. Теоретичні аспекти дослідження стилю управління в керівників освітніх організацій. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2017. Вип. 47. С. 29–33.
7. Ложкін Г.В. Команда як колективний суб'єкт спільної діяльності. *Соціальна психологія*. 2005. № 6. С. 52–58.
8. Михайленко В.О. Психологічні умови підготовки працівників системи державної служби до роботи в команді : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.10. Київ, 2009. 24 с.
9. Batenburg R., Walbeek W., Maur W. Belbin role diversity and team performance: Is there a relationship? *Journal of Management Development*. 2013. 32. P. 901–913.
10. Harris P. R., Harris K. G. Managing effectively through teams. *Team Performance Management: An International Journal*. 1996. Vol. 2 (3). P. 23–36.
11. Kegan R., Lahey L. *Immunity to Change: How to Overcome It and Unlock the Potential in Yourself and Your Organization*. Brighton (MA): Harvard Business Publishing. 2009. 308 p.
12. Mosca M., Pastore F. Wage effects of recruitment methods. IZA Working Paper, 2008. 50 p.
13. Semenets-Orlova I., Klochko A., Tolubyak V., Sebalo L. and Rudina M. Functional and role-playing positions in modern management teams: an educational institution case study. *Problems and Perspectives in Management*. 2020. 18(3). PP. 129–140.
14. Tarricone P., Luca J. Successful teamwork: a case study. *Quality Conversations : Proceedings of the 25th HERDSA Annual Conference, Perth, Western Australia, 7–10 July 2002*. P. 640–646.

Куций О. А.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ***СУЧАСНИЙ СТАН МЕНЕДЖМЕНТУ ТА ЛІДЕРСТВА
В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ:
КРИТИКА ТЕОРІЇ ТА АНАЛІЗ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ****THE CURRENT STATE OF MANAGEMENT
AND LEADERSHIP IN THE ORGANIZATIONAL-PSYCHOLOGICAL DIMENSION:
A CRITIQUE OF THEORY AND ANALYSIS OF EMPIRICAL DATA**

Стаття містить інформацію про практичне організаційно-психологічне дослідження. Воно має міждисциплінарну системну основу, проводиться понад 2 роки й відбувається збір емпіричних даних за розробленою методикою з оцінки гуманітарної складової організації. Методика має 30 критеріїв оцінки й це дає можливість системно дослідити функціонування 3 механізмів та 10 компонентів організації за гуманітарним аспектом.

Здійснено математичну обробку статистичної бази даних за 208 українськими організаціями за вказаною методикою за менеджментом та лідерством. Ці явища в методиці застосовано в якості компонентів. Було застосовано кореляційний аналіз за непараметричним парним критерієм Кендала. Встановлено наявність дуже великої кількості незначних показників кореляції. Через це було сконцентровано увагу та узагальнено інформацію на тих моментах, де кореляції не було. Такий підхід було обґрунтовано тим, що в організації як системному явищі мають бути зв'язки між її компонентами. Відсутність зв'язків є ознакою проблеми функціонування системи як єдиного цілого.

Встановлено, що лідерство як синергетична властивість соціальної групи недостатньо реалізована в процесах управління людськими ресурсами та розвитку організації. Однак, лідерство, за винятком участі в конфліктах, впливає досягнення ефекту синергії в організації. За менеджментом виокремлено проблеми досягнення ефекту синергії через цінності, традиції та імідж. При цьому, більша проблема в менеджменті за розвитком організації.

Розроблена методика з оцінки гуманітарної складової організації за 30 критеріями ще раз підтвердила можливість її застосування на практиці. Її можна вдосконалювати чи доповнювати, але ідея застосування є реальною для практичного використання та переходу науки на практичний бік розвитку.

Ключові слова: організація, лідерство, менеджмент, методика оцінки, кореляційний аналіз.

The article contains information about practical organizational and psychological research. It has an interdisciplinary systemic basis, is conducted for more than 2 years, and empirical data is collected according to the developed methodology for evaluating the humanitarian component of the organization. The methodology has 30 assessment criteria and this makes it possible to systematically investigate the functioning of 3 mechanisms and 10 components of the organization from a humanitarian perspective.

Mathematical processing of the statistical database for 208 Ukrainian organizations was carried out according to the specified methodology for management and leadership. These phenomena are used as components in the methodology. Correlation analysis according to Kendall's non-parametric paired test was applied. The presence of a very large number of insignificant correlation indicators was established. Because of this, attention was focused and information was summarized on those points where there was no correlation. This approach was justified by the fact that in the organization as a systemic phenomenon there should be connections between its components. The lack of connections is a sign of a problem with the functioning of the system as a whole. It was established that leadership as a synergistic property of a social group is not sufficiently implemented in the processes of human resource management and organizational development.

However, leadership, with the exception of participation in conflicts, affects the achievement of the synergy effect in the organization. Problems of achieving the effect of synergy through values, traditions and image are highlighted by management. At the same time, there is a bigger problem in the management of the development of the organization.

The developed methodology for evaluating the humanitarian component of the organization according to 30 criteria once again confirmed the possibility of its application in practice. It can be improved or supplemented, but the idea of application is real for practical use and the transition of science to the practical side of development.

Key words: organization, leadership, management, evaluation method, correlational analysis.

Вступ. Складно сперечатися з тим, що роль керівника в організації, а тим більше лідера в ній чи в інших соціальних групах залишається бути потужною силою та фактором діяльності підпорядкованої групи. Звісно, що зазначені особи є ключовими й від них багато залежить. Тому, питанню менеджменту та лідерству в науці присвячено особливо велику увагу, що матеріалізувалося в незчисленній кількості видань та публікацій. Однак, на зараз, складається

таке враження, що за зазначеними науковими категоріями існує наполегливе намагання втримати набуті уявлення на традиційних закріплених позиціях. При цьому, наука «живе та процвітає» окремо від практики, оскільки вже досить тривалий час нічого особливого новітнього наука не пропонує, а намагається з іншого боку, по іншому описати чи черговий раз дослідити те, що вже давно стало архаїзмом. Так, тривалий час спостерігаються суто раціональні спроби

пояснити та змодельовати з застосуванням наукових підходів особливості менеджменту та лідерства взагалі, а також в межах організацій. При цьому, суто теоретична наука базується на спробах поєднати примітивні уявлення ще радянського періоду з західними пропозиціями певних авторів, що досягли успіхів та мають певний досвід, який наші представники науки намагаються абсолютизувати. Тому, лідерство та менеджмент вважаються апіорі вкрай важливими, але практика функціонування організацій продовжує «шкунтильгати на обидві ноги», хоча в звітах все чудово або не все так погано. Тому, настав час критичного аналізу реального стану справ щодо функціонування організаційно-професійного середовища, що може сприяти синтезу корисного нового для практики й якісного розвитку науки.

Вже вказувалося раніше, що наукових публікацій є багато, але питання не полягає в тому, які обрати, оскільки фактично всі описують одне й те саме з невеликими варіаціями щодо аспектів дослідження як лідерства, так й менеджменту. Щодо лідерства в публікаціях найбільш останні опираються суто на ідею обліку та розвитку лідерських якостей [1], констатацію загального та всебічного пояснення феномену лідерства [2; 6] та нещодавньої англомовної статті про критичний аналіз ще однієї нової ідеї про лідерство [9], яка базується на очікуванні групи, а решта факторів просто ігнорує. Ще одна англомова стаття [7] містить не лише огляд, але й критичне узагальнення сучасного стану щодо досліджень в організаційному лідерстві. Її автор К. Братнічка констатує, що проведені до цього часу дослідження були суто теоретичними. Мають бути їх предметні емпіричні перевірки, в яких мають вимірюватися різні аспекти лідерства й доцільно подумати про ширшу метакатегорію. Ще констатує те, що до цього часу всі дослідження були зосереджені виключно на окремій людині і команді. Жодного аналізу щодо всієї організації не проводилося. Так й є, а саме те, що системних досліджень, не кажучи вже про їх міждисциплінарне підґрунтя не існує (або вони дуже добре заховані). Окремі ситуативні, зазвичай кореляційного типу, дослідження з відповідними публікаціями результатів констатують суто якійсь окремі явища, що незрозуміло як інтегрувати в систему функціонування лідерства як реального явища. Тому, про лідерство треба починати говорити не лише науково, а ще системно та практично, а особливо в його організаційному варіанті, оскільки тут воно сильно відрізняється від традиційного соціально-психологічного підходу. Так, ще майже 30 років тому досить відомий в наукових колах Е Шейн [10] запропонував ідею поєднання організаційної культури та лідерства в певну систему, що так й не знайшли емпіричних наукових підтверджень.

Справа з менеджментом виявилася дещо гіршою, оскільки менеджмент ізольований в своєму «казані» та продовжує існувати як результат окремих авторів, що мають такий досвід, який суб'єктивно виражено у певній публікації й не містить критичного аналізу висловленого. Так, перегляд опублікованих

праць щодо менеджменту, керівництва, управління навчального та наукового типу засвідчив тотальне застосування суто оглядово-ретроспективного підходу. При цьому, доказовість колись висунутих ідей не вимагається, а відбувається лише констатація шляхом огляду їх великої кількості. Емпірично-експериментальні докази не вдалося виявити у всіх публікаціях, що свідчить про їх поверхневу науковість. Однак, спостереження впродовж 9 років за публікаціями, їх наступний аналіз та узагальнення з ресурсу HR-ліга [8] та ситуативними іншими інтернет-ресурсами вказує на те, що практика та теорія менеджменту існують ніби паралельно. Так, мають місце публікації навіть про те, що можна обійтись без управління, менеджмент вже не такий, яким був в 20-му столітті, є дуже велика потреба в його ґрунтовному та системному реформуванні, мають місце інноваційні ідеї про менеджмент 21-го століття чи, навіть, 3-го тисячоліття.

Далі, доцільно звернутися до власних опублікованих праць, які будуть містком між констатацією становища та метою даного дослідження як варіанту науково-практичного пошуку. Так, в публікаціях [4; 5] була реалізована спроба наукового системного міждисциплінарного емпіричного дослідження щодо гуманітарної складової організацій в цілому та щодо їх освітнього типу. Експериментально впродовж понад 2 років отримувалася емпірична інформація за розробленою методикою оцінки гуманітарної складової організації, що містить 3 механізми й 10 компонентів, комбінування яких утворило 30 критеріїв оцінки. Ці статистичні дані спочатку було оброблено факторним аналізом, а потім критеріями за середнім значенням та стандартним відхиленням, що дало змогу визначити статистично досить важливу та потенційно корисну інформацію про функціонування організації за її гуманітарною складовою. Звісно, що ця база емпіричних даних ще не була оброблена багатьма іншими математичними способами. Тому, доцільно застосувати інші математичні критерії стосовно управління та лідерства, які в тому дослідженні фігурують в якості компонентів функціонування організації. Це потенційно може сприяти розумінню становища в реальності за цими явищами, що, у свою чергу, буде спонукати формування наукових ідей з опорою на практику. Окрім цього, кількість організацій, як ключового параметра формування вибірки, за останніх 6 місяців збільшено до 208. Це створює підстави для більш статистично достовірних результатів обчислення емпіричних даних.

Мега статті полягає в тому, щоб, на основі математичної обробки статистичної інформації про гуманітарну складову функціонування організації, визначити сучасний стан менеджменту та лідерства в максимально можливій деталізації.

Виклад основного матеріалу. В попередніх обчисленнях при застосуванні факторного аналізу [5] було отримано навіть неочікуваний потужний результат, що пояснював та підтвердив системну

структуру функціонування гуманітарної складової організацій як єдиного цілого. Але до виявлення деталей та дрібниць факторний аналіз не є спроможним, що й не було на тому етапі дослідження необхідним. Інша вже згадана публікація [4] містить результати обчислень того ж масиву даних за середнім значенням та стандартним відхиленням, але суто в організаціях освіти. Було встановлено, що там найбільшою проблемою є конфлікти, а точніше намагання їх недопустити чи ліквідувати при їх ескалації. Таким чином, наявна база статистичних даних може бути використана для отримання математичних показників за іншими методами, що залежить від мети подальших досліджень та змістового наповнення статистичної бази.

Щодо мети цієї статті, застосування середнього значення та стандартного відхилення за менеджментом та лідерством у поєднанні з синергією, HRM та розвитком нічого особливого не дало. Так, середнє значення в діапазоні від 5,64 до 7,04 зі стандартним відхиленням від 2,3 до 2,8 можуть сприяти констатації не особливо важливих як показників, так й відмінностей за даними критеріями оцінювання. Так, можна констатувати, що критерії оцінювання мають середній та трохи вищий за середній показники, а відхилення вказує на наявність задовільного рівня розподілу отриманих статистичних даних.

Щодо наявних емпіричних даних доцільно спробувати застосувати кореляційний аналіз, який найбільш точно та в деталях здаген вказати показники кореляції. Це є альтернативною до попередніх спроб дослідити через математичні критерії реальність, хоча й в досить абстрактному вимірюванні. Було застосовано непараметричний парний критерій Кендала (τ), що спричинено відмінністю отриманих статистичних даних від нормального розподілу, що було виявлено візуальним способом аналізу (низьких та високих показників за окремими критеріями оцінювання є понад 50%). Результати кореляційного аналізу наведено в таблицях 1 та 2, що містять витяг з кореляційної матриці (зроблено для цілеспрямованого та економного викладу найбільш важливої інформації саме для досягнення мети цієї статті). В таблицях значима для подальшого аналізу інформація вирізняється відсутністю відповідних символів (** чи *) та певним шрифтом.

Результати не приголомшили, хоча як досить добре можна побачити, зафіксованих кореляцій суто прямого типу зв'язків є дуже багато. Так, вже після факторного аналізу було зрозуміло, що такий результат за кореляційним аналізом є дуже ймовірним. Було сподівання на отримання великих коефіцієнтів, але цього не відбулося. Максимальними показниками є 0,528, що прийнято вважати середнім ступенем кореляції. При цьому, кореляцій дуже багато й всі вони невеликі, що спочатку не сприяло розумінню того, яким чином можливо використати такі результати. Однак, далі прийшла ідея звернути увагу суто на ті перетини між критеріями оцінювання, де кореляцій не було зафіксовано. Цілком ймовірним є припущення про те, що саме відсутність зв'язків

між певними явищами характеризує недоліки функціонування гуманітарної складової організації й це може в узагальненому викладі надати певні важливі результати. Тому, далі підемо нестандартним шляхом, а саме концентрацією на тих аспектах, де зв'язків не зафіксовано з подальшим їх поясненням та узагальненням.

Отже, за умовним блоком щодо лідерства встановлено те, що критерій оцінювання «синергія-лідерство» лише за критерієм «синергія-конфлікти» не має кореляцій. Далі, про «HRM-лідерство», яке не корелює з такими сімома критеріями як «синергія-стратегія», «синергія-цінності», «розвиток-лідерство», «HRM-залучення», «розвиток-залучення», «синергія-конфлікти» та «HRM-комунікація». «Розвиток-лідерство» жодним чином не пов'язане з такими критеріями як «розвиток-стратегія», «розвиток-управління», «HRM-конфлікти», «HRM-імідж» та «HRM-комунікація». Тому, сучасна ситуація щодо лідерства як синергетичної якості соціальних груп недостатньо реалізується в межах таких факторів (механізмів) як управління людськими ресурсами та розвиток організації за її гуманітарною складовою. Й дійсно, лідерство в організаціях недостатньо працює, оскільки дуже великого розповсюдження набуло суто ієрархічно-вертикальне директивно-імітаційне керування, де реальному лідеру нічого робити. Але все ж лідерський потенціал функціонує для досягнення ефекту синергії в цілому. Лише за конфліктами лідери не залучені й це пояснено тим, що конфлікти або недопускаються, або пригнічуються при ескалації й гуманітарна складова організацій має значний енергетичний заряд латентних незавершених конфліктів. Це погано впливає на функціонування організації в цілому та на результати її діяльності.

За умовним блоком щодо управління встановлено те, що критерій «синергія-управління» не корелює з критеріями «розвиток-цінності», «розвиток-традиції», «синергія-конфлікти» та «розвиток-імідж». Таким чином, чітко виокремлюється проблема, що лежить в провалах використання в управлінні як фактора досягнення ефекту синергії через цінності, традиції та імідж. Й це вже було – позначається на тому, що конфлікти ніби «заморожені». За критерієм «HRM-управління» встановлено наявність 29 кореляцій, що може свідчити про найбільш якісний компонент функціонування організації. За критерієм «розвиток-управління» не має кореляцій з такими як «HRM-традиції», «розвиток-лідерство» (вже вказувалося), «синергія-клімат», «синергія-конфлікти», «розвиток-конфлікти», «синергія-імідж», «HRM-імідж», «синергія-комунікація» та «HRM-комунікація». Як бачимо, за цим критерієм управління є 9 зафіксованих показників, що свідчать про відсутність зв'язку там, де вони б мали бути як в елементів однієї системи. Очевидно, що саме погана діяльність в управлінні щодо розвитку є ключовою та найбільш розповсюдженою проблемою в функціонуванні значної кількості

Таблиця 1

Витяг з кореляційної матриці (початок)

τ Кендалла	Синергія-стратегія	НRM-стратегія	Розвиток-стратегія	Синергія-цінності	НRM-цінності	Розвиток-цінності	Синергія-традиції	НRM-традиції	Розвиток-традиції	Синергія-лідерство	НRM-лідерство	Розвиток-лідерство	Синергія-управління	НRM-управління	Розвиток-управління
Синергія-лідерство	,230**	,273**	,196*	,427**	,427**	,251**	,246**	,176*	,258**	1,000	,389**	,327**	,458**	,331**	,274**
НRM-лідерство	,144	,277**	,279**	,163	,314**	,204*	,279**	,253**	,187*	,389**	1,000	,16	,326**	,283**	,411**
Розвиток-лідерство	,265**	,242**	,161	,303**	,163*	,180*	,171*	,192*	,283**	,327**	,16	1,000	,281**	,241**	,156
Синергія-управління	,307**	,359**	,193*	,437**	,379**	,037	,408**	,239**	,129	,458**	,326**	,281**	1,000	,337**	,316**
НRM-управління	,304**	,409**	,343**	,319**	,446**	,269**	,243**	,236**	,219**	,331**	,283**	,241**	,337**	1,000	,328**
Розвиток-управління	,212*	,338**	,236**	,316**	,381**	,202*	,200*	,153	,242**	,274**	,411**	,156	,316**	,328**	1,000

Примітка: ** - $p \leq 0,01$, * - $p \leq 0,05$.

Таблиця 2

Витяг з кореляційної матриці (продовження)

tau-b Кендалла	Синергія-залучення	НRM-залучення	Розвиток-залучення	Синергія-клімат	НRM-клімат	Розвиток-клімат	Синергія-конфлікти	НRM-конфлікти	Розвиток-конфлікти	Синергія-імідж	НRM-імідж	Розвиток-імідж	Синергія-комунікація	НRM-комунікація	Розвиток-комунікація
Синергія-лідерство	,312**	,248**	,186*	,305**	,330**	,264**	,077	,258**	,178*	,319**	,294**	,163*	,264**	,285**	,339**
НRM-лідерство	,214**	,145	,118	,217**	,404**	,251**	,035	,220**	,199*	,232**	,238**	,203*	,216**	,136	,258**
Розвиток-лідерство	,174*	,206*	,192*	,318**	,167*	,335**	,202*	,09	,247**	,245**	,137	,169*	,227**	,042	,278**
Синергія-управління	,333**	,390**	,180*	,230**	,528**	,296**	,091	,443**	,177*	,193*	,209*	,069	,223**	,182*	,238**
НRM-управління	,507**	,441**	,299**	,264**	,419**	,372**	,221**	,224**	,309**	,262**	,220**	,274**	,247**	,231**	,275**
Розвиток-управління	,327**	,282**	,188*	,098	,312**	,287**	,011	,174*	,122	,123	,135	,351**	,063	,095	,238**

Примітка: ** - $p \leq 0,01$, * - $p \leq 0,05$.

організацій в українському професійному середовищі.

Висновки.

1. Менеджмент та лідерство є компонентами організаційної системи, які мають бути достатньо якісно досліджені та спрямовані на служіння якісному функціонуванню організації. З цією метою впродовж понад 2-х років в межах системного емпіричного дослідження проводиться науковий пошук суті, змісту та інших організаційно-психологічних аспектів, що вже дало результати, які можуть бути корисними для практики. Тому, ідея визначити практичний стан лідерства та менеджменту в сучасних українських організаціях є реальним кроком переорієнтації науки на практику.

2. Застосування кореляційного аналізу за непараметричним парним критерієм Кендала до статистичних даних за вибіркою в 208 українських організацій з цілеспрямованим подальшим аналізом щодо менеджменту та лідерства виявив низку зафіксованих важливих результатів. Так, головними з них доцільно визначити те, що лідерство як синергетична властивість соціальної групи недостатньо реалізована в процесах управління людськими ресурсами

та розвитку організації насамперед за гуманітарною складовою. Однак, лідерський потенціал, за винятком участі в конфліктах, функціонує для досягнення ефекту синергії в цілому. За менеджментом чітко виокремлено проблему, що лежить в провалах використання в управлінні як фактора досягнення ефекту синергії через цінності, традиції та імідж. Але, ще більшою є проблема в менеджменті щодо розвитку організації. Оскільки, організація, а особливо її гуманітарна складова, є системним явищем, відсутність кореляцій свідчить про наявність системних проблем в її функціонуванні.

3. Розроблена методика з оцінки гуманітарної складової організації за 30 критеріями ще раз підтвердила можливість її застосування на практиці. Звісно, що її можна вдосконалювати чи доповнювати, але сам принцип застосування виявився корисним не лише для практичного використання, а й для переходу науки на практично орієнтовані рейки її розвитку.

4. Напрямок подальшого дослідження вбачається в тому, щоб збільшити кількість спроб використання розробленої методики на практиці й це має забезпечити отримання даних про різні показники її валідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агаєв Н.А., Кокурн О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Герасименко М.В., Ткаченко В.В. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2014. 209 с.
2. Гуменюк О. Г. Теоретичний аналіз основних напрямів лідерства державних службовців. Актуальні проблеми психології. Том I. Випуск 50. 2018. С. 9–15.
3. Заболотна В.О. Взаємозв'язок компетенцій керівників із різними стилями управління в сучасному організаційному лідерстві. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 42. С. 48–53.
4. Куций О.А. Суть та фактори гуманітарної частини організації як середньої соціально-професійної групи (раціонально-експериментальне дослідження). Габітус. Науковий журнал з соціології та психології. 38. 2022. С. 146–151.
5. Куций О.А. Організаційно-психологічні аспекти функціонування освітніх організацій в Україні: механізми, експеримент, констатація та перспективи реформування. Edukacja i społeczeństwo VII. Zbiór artykułów naukowych / T. Nestorenko, R. Bernatova, W. Duczmal (red.). Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu. Opole: wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Opolu, Polska. 2022. S. 472–479.
6. Нестуля О.О., Нестуля С.І., Кононець Н.В. Основи лідерства: електронний посібник для самостійної роботи студентів. Полтава : ПУЕТ. 2018. 241 с.
7. Bratnicka K. Relationship Between Leadership Styles and Organizational Creativity. Management and Business Administration. Central Europe. Vol. 23, No. 1/2015: p. 69–78.
8. HR-ліга. Співтовариство кадровиків та спеціалістів з управління персоналом. URL: <https://hrliga.com/>
9. Reviewed by Gary B. Brumback, Palm Coast, FL. Personnel Psychology, Book Review Section, 429-431. S. Alexander Haslam, Stephen D. Reicher, and Michael J. Platow. The new psychology of leadership: Identity, influence and power. NY: Psychology Press, 2011, 267 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/263369005_The_New_Psychology_of_Leadership_Identity_Influence_and_Power_by_S_Alexander_Haslam_Stephen_D_Reicher_and_Michael_J_Platow
10. Schein E. H. Organizational Culture and Leadership. Published by Jossey-Bass A Wiley Imprint Market Street, San Francisco. 2004. 458 p.

Ларіонова І. Т.
*старший викладач кафедри тактичної
та спеціальної фізичної підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНИХ ДО ДРІБНОЇ КОРУПЦІЇ ПРАВООХОРОНЦІВ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS INCLINED TO MINOR CORRUPTION

Стаття містить результати оригінального емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей схильних до дрібної корупції правоохоронців. Доведена актуальність дослідження, яка полягає у тому, що виявлення соціально-психологічних особливостей корупціонерів в системі МВС України, уможливує побудову їх психологічного профілю для потреб професійно-психологічного відбору та психопрофілактичної роботи.

Дослідження проведено на матеріалі результатів психодіагностики 87 військовослужбовців Національної гвардії України, під час професійно-психологічного відбору на вищі посади та посади, що передбачають облік товарно-матеріальних цінностей, і які проходили обстеження за допомогою поліграфа. Основну групу дослідження склали військовослужбовці, які здійснювали корупційні дії в ході виконання посадових обов'язків. Контрольна група сформована з тих, військовослужбовців, хто не вдавався до корупційних дій під час виконання посадових обов'язків.

За допомогою опитування визначено основні характеристики корупційної діяльності військовослужбовців (активність в ініціюванні корупційних дій; сторона у корупційній взаємодії; мета (причина) корупційних дій; форма корупційної діяльності, в якій брали участь; системність корупційних дій; розмір зловживань (розмір завданих збитків, сила фізичного чи психологічного насильства), поборів, хабарів; в якому вигляді отримував чи давав хабар, неправомірну винагороду, вдячність).

Схарактеризовано особливості мотивації, життєвих пріоритетів, рис особистості і характеру, диспозицій досліджуваних правоохоронців. Визначено неможливість побудови детального загального профілю дрібного військового корупціонера та виділення критеріїв схильності до вчинення корупційних дій. Однак показано, що виявлені соціально-психологічні особливості дрібних корупціонерів-правоохоронців можуть розглядатись як характерні риси такого профілю.

Ключові слова: працівники правоохоронних органів, корупція, військовослужбовці Національної гвардії України.

The article contains the results of original empirical research of the socio-psychological characteristics of law enforcement officers inclined to minor corruption. The relevance of the research has been proved by the fact that the identification of the socio-psychological characteristics of corrupt officials in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine makes real to build their psychological profile for the needs of professional psychological selection and psychoprophylactic work.

The research was based on the psychodiagnostics results of 87 servicemen of the National Guard of Ukraine which was carried out with use of polygraph during the professional and psychological selection for higher positions and positions which includes material responsibility. The focus group of the study consisted of military personnel who committed corrupt acts in the course of their official duties. The control group was formed from servicemen who haven't been involved in corrupt practices during their performance of official duties.

The servicemen have been surveyed to identify the main characteristics of corrupt activities such as: initiation of corrupt actions; party in a corrupt interaction; purpose (reason) of a corruption activity; form of a corruption activity; the consistency of corrupt actions; amount of corrupt abuse, extortion, bribes (the amount of financial damage caused, the strength of physical or psychological violence); in what form he received or gave a bribe, improper remuneration, gratitude.

Features of motivation, life priorities, personality and character traits, dispositions of the studied law enforcement officers have been characterized. It has been determined that the development of a detailed general profile of a law enforcement officer inclined to minor corruption and outlining criteria for identification of such kind of inclination to corruption act is impossible. However, the identified social and psychological characteristics of law enforcement officers inclined to minor corruption could be considered as characteristic features of such a profile.

Key words: law enforcement officers, corruption, servicemen of the National Guard of Ukraine.

Вступ. Службово-бойова діяльність правоохоронців з огляду на їх повноваження віднесена до корупційно небезпечних видів діяльності. Кількість злочинів корупційної спрямованості, скоєних представниками різних правоохоронних органів і підрозділів, незважаючи на достатньо тривалий процес реформування системи МВС України, та проведення комплексу організаційних і правових антикорупційних заходів, як і раніше залишається значною.

Відповідно до чинних нормативно-правових актів проводяться спеціальні психофізіологічні дослідження із застосуванням поліграфа, спрямовані на виявлення у громадян, які бажають проходити службу і при призначенні на вищі посади, девіантної (суспільно небезпечної) поведінки, а також на запобігання проникненню в правоохоронні структури представників злочинних угруповань і осіб, які переслідують особисті корисливі інтереси.

Тому виявлення соціально-психологічних особливостей корупціонерів, які проходять службу на посадах в системі МВС України, є актуальною науково-прикладною проблемою. Практичною площиною проблеми особистості корупціонера є можливість побудови його психологічного профілю з метою уточнення критеріїв негативного прогнозу підчас професійно-психологічного відбору. Крім того, доцільним є визначення критеріїв потрапляння діючих правоохоронців до певної «групи корупціогенного ризику» з подальшим визначенням змісту психопрофілактичної роботи з ними.

Виклад основного матеріалу. Корупція – це соціально-психологічна проблема, яка руйнує всю систему в усіх аспектах людської діяльності. Суспільство, охоплене корупцією, не виживе і не буде розвиватися. З наукової позиції (Barabási A. L., 2016) [2, с. 344], сучасні дослідження корупції повинні бути націлені на визначення, вимірювання та прогнозування явища таким чином, щоб механізми та методи його контролю (регулювання) і усунення (боротьби) мали задовільний результат. У науці ці цілі встановлюють концептуальні та методологічні рамки, що дозволяють ефективно і дієво реалізовувати результати, інакше ефективність методів виявиться недостатньою, і в кращому випадку результати будуть тимчасово адекватними, а в гіршому вони можуть бути контрпродуктивними (Milinski M., 2017 [3]; Muthukrishna M., Francois P., Pourahmadi S., Henrich J., 2017 [4]). З огляду на це складність зусиль по боротьбі з корупцією полягає, перш за все, в адекватному розробленні таких елементів: визначення, вимірювання, прогнозування та контроль. Ці завдання не тільки організують стратегії, які повинні бути реалізовані для вивчення даного явища, вони також виступають як інструкції для оцінювання попередніх підходів до боротьби з корупцією, їх обмежень та потенціалу для поліпшення в майбутньому.

Аналіз сучасних наукових досліджень довів, що майже немає психологічних теорій, що пояснюють корупційну поведінку особистості (Julián & Bonavia, 2017 [5, с. 231–233]; Heidenheimer, 1989 [6, с. 142]; Lambsdorff, 2006 [7, с. 59–60] та ін.). Тому дослідження корупційної поведінки має відбуватись з урахуванням контексту професійної діяльності суб'єкта, особливостей ситуації, яка включає корупційну поведінку.

Дослідження проведено з використанням автоматизованого психодіагностичного комплексу, який вивчає: особливості темпераменту; вади темпераменту та характеру, що можуть стати на заваді якісного виконання професійних обов'язків (акцентуації темпераменту та характеру); особливості мотивації вибору професії військовослужбовця; проблемні аспекти емоційно-вольової сфери; загальну здатність до освоєння професійних навичок (інтелект), та має дві узагальнюючі методики, які дозволяють оцінити як усю сукупність особистісних якостей (16-факторний особистісний опитувальник), так і здатність реалізувати свій потенціал у наявних умовах (БОО

«Адаптивність») (Воробійова І. В., Приходько І. І., Полторак С. Т., 2012) [1, с. 117–141].

Перелік методик був доповнений за рахунок опитувальників, що визначають внутрішні диспозиції корупційної поведінки – специфічні мотиви військової служби, установки на вчинення насильства щодо залежних осіб чи відчуження моральної відповідальності (Методика «Відчуження моральної відповідальності»; Методика діагностики диспозицій насильницького екстремізму; Методика оцінювання мотивації професійної діяльності військовослужбовця).

Збирання матеріалів дослідження тривало протягом шести місяців – з липня по грудень 2021 року. В дослідженні брали участь військовослужбовці НГУ, яких призначали на вищі посади та посади, що передбачають облік товарно-матеріальних цінностей, і які проходили обстеження за допомогою поліграфа відповідно до наказу МВС України від 01.09.2017 № 749 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування особового складу НГУ з використанням поліграфа».

Цим особам було запропоновано взяти участь на добровільних засадах у дослідженні.

Таким чином, у дослідженні взяли участь 87 військовослужбовців. За даними поліграфічного обстеження всіх учасників дослідження було розділено на дві групи відповідно до їх корупційного статусу:

1) на тих, хто здійснював корупційні дії в ході виконання посадових обов'язків (основна група дослідження). До групи військовослужбовців-корупціонерів увійшло 40,23% учасників дослідження.

2) і тих, хто не вдавався до корупційних дій під час виконання посадових обов'язків (контрольна група).

Як видно із таблиці 1, переважна більшість з них вдавалися до дрібних корупційних дій – брали хабар у вигляді продуктів харчування (65,71%), спиртних напоїв (71,43%) та грошей (80%), проте, лише у 5,71% розмір хабара перевищував 5 тис. грн.

Для 57,14% це були поодинокі випадки, ще 37,14% вдавалися до таких дій періодично. Лише 2,87% втягували у корупційну діяльність інших.

Серед причин корупційних дій однаково часто спеціалістами поліграфа визначені такі, як прагнення збагатитися (37,14%) та залежний стан (34,28%). Достатньо поширеною причиною є прагнення самоствердитися (28,57%). Ще 17,14% беруть участь у корупційних діях, прагнучи забезпечити власну безпеку.

Як бачимо, попри значну поширеність досвіду корупційної діяльності серед учасників дослідження, вона є дрібною і у приблизно половині випадків пов'язана із залежним станом чи прагненням захиститися, тобто є вимушеною корупційною діяльністю. Такі характеристики вибірки дослідження потребують окреслити його межі. Отримані в цьому дослідженні висновки мають поширюватися лише на явища дрібної корупції у НГУ.

Різноманітні причини і їх відносна рівність, виявлена в ході поліграфічного дослідження, одразу свід-

**Характеристики корупційної діяльності військовослужбовців, які увійшли
у основну групу дослідження**

Критерії оцінювання	%
Активність в ініціюванні корупційних дій:	
1) ініціює корупційні дії (має кримінальну мотивацію)	20,00
2) погоджується на корупційні дії з власної волі (конформний)	68,57
3) погоджується на корупційні дії під тиском (не захищений, змушений)	28,57
Сторона у корупційній взаємодії:	
1) бере хабар	80,00
2) дає хабар, здійснює підкуп	45,71
3) передає хабар від сторони попиту до сторони пропозиції	14,28
Мета (причина) корупційних дій:	
1) збагачення (корислива мотивація)	37,14
2) покращення статусу (прагнення визнання, самоствердження)	28,57
3) забезпечення власної безпеки, захист (змушений для збереження свого здоров'я, роботи, статусу)	17,14
4) залежність від оточення (під тиском родини чи референтної групи), особи наділеної владою (начальника або особи, яка сильніша фізично чи психологічно)	34,28
Форма корупційної діяльності, в якій брали участь:	
1) хабар (підкуп)	71,49
2) розтрата (шахрайство, відмивання грошей, збагачення за рахунок держави: завищені закупівлі та інше)	17,14
3) фаворитизм (блат)	2,86
3) непотизм (протекція рідним, кумівство)	2,86
4) здирництво	2,86
5) торгівля впливом (беруть/дають гроші за допомогу у майбутньому з різних питань)	2,86
Системність корупційних дій:	
1) поодинокі випадки	57,14
2) періодично	37,14
3) часто	5,71
4) постійно	0,00
5) втягує інших	2,86
Розмір зловживань (розмір завданих збитків, сила фізичного чи психологічного насильства), поборів, хабарів:	
1) дрібні зловживання (чи незначні побори та хабарі до 1000 грн)	54,29
2) середні зловживання (чи середні побори та хабарі від 1000 грн до 5000 грн)	8,57
3) значні зловживання (чи значні суми поборів та хабарів вище 5000 грн)	5,71
В якому вигляді отримувач чи давав хабар, неправомірну винагороду, вдячність:	
1) гроші	80,00
2) спиртні напої	71,43
3) продукти харчування	65,71
4) цінні подарунки	8,57
5) техніка	0,00
6) ювелірні вироби	0,00
7) товари для дому	2,86

чать про необхідність диференціації основної групи дослідження дрібних військових корупціонерів за внутрішніми диспозиціями.

Порівняння загальної групи дрібних військових корупціонерів із контрольною групою є непродуктивним. Так, у дослідженні передбачено більше ніж 114 критеріїв для порівняння і визначення особистісних особливостей корупціонерів, проте, лише для 2,63 % з них встановлено статистично значимі відмінності ($p \leq 0,05$) між загальною групою дрібних військових корупціонерів та контрольною групою. Ще за 4,39 % критеріями порівняння встановлено тенденції до значущих відмінностей між порівнюваними групами ($p \leq 0,1$). Така кількість розбіжностей

не дозволяє побудувати детальний загальний портрет дрібного військового корупціонера та виділити критерії, за якими у кандидатів на військову службу за контрактом в НГУ можна прогнозувати схильність до вчинення корупційних дій. Однак виділені особливості в ході такого порівняння визначають деякі характерні риси профілю дрібного корупціонера в системі НГУ.

Розглянемо їх більш докладно. Так, за методикою «Оцінювання мотивації професійної діяльності військовослужбовців» найбільша кількість розбіжностей між загальною групою дрібних військових корупціонерів та контрольною групою встановлена за блоком «Визначення задоволеності військовос-

лужбовців НГУ професійною діяльністю». Зокрема за шкалою «Задоволеність матеріальним утриманням» у військовослужбовців, які вчиняли корупційні дії, встановлено значно вищі показники ($19,00 \pm 6,46$), ніж у контрольній групі ($15,81 \pm 5,79$), $t = 2,35$, $p \leq 0,05$. Проте за шкалою «Задоволеність соціальним статусом військовослужбовця НГУ» в групі дрібних корупціонерів встановлено тенденцію до зниження показників ($19,71 \pm 5,10$), порівнюючи з контрольною групою ($21,58 \pm 4,65$), $t = 1,73$, $p \leq 0,1$. Таким чином, у загальній групі дрібних військових корупціонерів показники задоволеності матеріальним утриманням належать до зони середньо високих, а показники задоволеності соціальним станом зміщені у бік середньо низьких, що дозволяє описати цю групу військовослужбовців як таких, що більше, ніж військовослужбовці контрольної групи, задоволені своїм матеріальним утриманням і прагнуть триматися своєї посади як матеріально вигідної, проте, вважають, що їх обов'язки є більш «затратними», ніж отримувана «вдячність суспільства» (вигоди від статусу військовослужбовця), що їх праця є недооціненою.

Крім того, військовослужбовці, які скоювали корупційні дії, мають дещо більші показники за шкалою «Орієнтація на виконання окремих професійних дій» блоку «Визначення професійної спрямованості військовослужбовця» ($17,86 \pm 6,89$), ніж військовослужбовці контрольної групи ($15,62 \pm 4,86$), $t = 1,67$, $p \leq 0,1$. Таким чином, на відміну від контрольної групи, дрібні корупціонери є більш схильними надавати перевагу одним професійним діям і дещо нехтувати іншими та хизуватися, демонструвати свою перевагу над іншими.

Також тенденцію до значущих розбіжностей між порівнюваними групами виявлено і за шкалою «Інтолерантність» методики «Діагностика диспозицій насильницького екстремізму». Так, у військовослужбовців, які скоювали корупційні дії, визначено більш високий показник «Інтолерантність» ($14,11 \pm 4,25$), ніж у контрольній групі ($12,60 \pm 3,98$), $t = 1,68$, $p \leq 0,1$. Відповідно військовослужбовці-корупціонери є менш толерантними, ніж військовослужбовці, які не вдаються до корупційних дій; вони менш терпимі до відмінних від своїх поглядів та способів дій, менш схильні визнавати неправильність власної позиції, свою неправоту.

Ще декілька відмінностей між порівнюваними групами встановлено за методиками, що входять до АПК «Психодіагностика». Зокрема за методикою визначення типу акцентуації рис характеру і темпераменту військовослужбовці, які вчиняли корупційні дії, мають статистично більші показники за шкалою «Емотивний тип» ($11,26 \pm 5,30$), ніж у контрольній групі ($8,81 \pm 4,23$), $t = 2,29$, $p \leq 0,05$. Крім того, встановлено тенденцію до статистично значимого збільшення показників у загальній групі корупціонерів за шкалою «Застрагаючий тип» ($11,74 \pm 3,02$), порівнюючи з контрольною групою ($10,75 \pm 2,17$), $t = 1,67$, $p \leq 0,1$. Цікаво, що зазначені шкали в групі корупціонерів є найбільш вираженими після тради-

ційно високих для військовослужбовців показників за шкалами «Гіпертимний» та «Демонстративний» і, можливо, свідчать про особливий тип характеру, притаманний військовому корупціонеру. Таким чином, відповідно до отриманих даних військові корупціонери більш схильні до глибоких емоцій, які дозволяють їм суб'єктивно визначитися з сенсом свого життя, зосередитися на своїх бажаннях, не відступати від них. Крім цього, більш висока емотивність також дозволяє краще розуміти переживання інших, будувати довірливі стосунки з оточуючими. Про подібну здатність військовослужбовців, які вчиняли корупційні дії, свідчать і більш високі показники за фактором «А» (замкнутість-товариськість) методики Р. Кеттелла ($9,69 \pm 1,41$), порівнюючи з військовослужбовцями контрольної групи ($8,87 \pm 1,91$), $t = 2,30$, $p \leq 0,05$. Відповідно до цих показників військовослужбовці загальної групи дрібних корупціонерів демонструють значно більшу відкритість, природність, готовність до співпраці, легкість у встановленні безпосередніх міжособистісних контактів.

Тенденцію до статистично значимих розбіжностей між порівнюваними групами встановлено за шкалою «Щирість» методики «Самооцінка структури темпераменту», за якою військовослужбовці-корупціонери мають дещо більші показники ($10,00 \pm 4,89$), ніж військовослужбовці контрольної групи ($7,94 \pm 5,12$), $t = 1,89$, $p \leq 0,1$. Цікаво, що в комплексі наявні три шкали щирості, дві з яких сконструйовані на основі L-шкали ММРІ, а третя, за якою і отримані розбіжності, передбачає вагові коефіцієнти для посилення ваги деяких тверджень у загальному показнику щирості. Зазначимо, що найбільшу вагу в шкалі щирості у методиці Б. М. Смирнова мають твердження, що стосуються переживання роздратування та незадоволеності собою. Збільшення показників щирості за методикою Б. М. Смирнова на фоні рівних показників за іншими шкалами щирості, використаними в дослідженні, у військовослужбовців, які вчиняли корупційні дії, може свідчити про вдавану відвертість щодо наявності у себе дрібних недоліків. Такі зізнання можуть сприяти встановленню між-особистісних стосунків, проте, не є свідченням самокритичності. Так, шкала щирості зазвичай будується з використанням ситуацій, які є незначними, непринциповими, такими, зізнання в яких є справою лише власної щирості.

Таким чином, військовослужбовці, яких було віднесено до загальної групи дрібних корупціонерів, на відміну від військовослужбовців контрольної групи, більш здатні визначитися зі своїми життєвими пріоритетами, смислами, зосередитися на своїх бажаннях і не відступати від них, навіть, якщо така поведінка стає не зовсім адаптивною. Вони цінують свої посади, вважаючи їх матеріально вигідними, проте, переконані, що їх професійні зусилля недооцінені, що вони заслуговують на значно більше, ніж те, що їм може запропонувати суспільство як винагороду за їх службу. Вони дійсно мають деякі добре розвинені професійні навички і вміння, якими

можуть хизуватися, демонструвати свою перевагу над іншими. При цьому вони не схильні допускати, що їх спосіб дій і погляди є не єдиними можливими, правильними. Виставляючи на показ свою компетентність, вони демонструють доступність, готовність до співпраці, відкритість, можуть бути відвертими щодо наявності у себе дрібних недоліків для підкреслення своєї широти, створення атмосфери довіри. Таким чином, вони намагаються обмінити свої окремі вміння, отримані під час професійної діяльності, на додаткові вигоди. Для «збільшення попиту на свої послуги» для них цілком припустимим є створення ситуації неспішності у оточуючих (підлеглих, залежних) осіб, критикування їх способу дій і поглядів та пропонування своїх послуг як порятунку, «широї» допомоги за невеличку винагороду.

Зрозуміло, що відшліфовування військовослужбовцем-корупціонером окремих професійних навичок у цьому випадку не приводить до підвищення його професійної компетентності в цілому і до збільшення боєздатності підрозділу, в якому функціонує корупціонер. Військовослужбовцю-корупціонеру вигідно залишатися єдиним носієм «ексклюзивних можливостей» у підрозділі і тримати своє оточення у стані усвідомлення власної некомпетентності, нездатності. Успішно реалізуючи окремі свої вміння, такі військовослужбовці-корупціонери можуть бути незацікавленими у якісному виконанні іншими своїх службових обов'язків, за які вони не отримують додаткові «бонуси».

Висновки. Корупційна поведінка правоохоронців – це негативне соціальне явище, що полягає у протиправному використанні військовослужбовцями своїх службових повноважень та/або службового становища в особистих, корпоративних чи групових інтересах для отримання вигоди матеріального чи нематеріального характеру всупереч інтересам громадян, суспільства та держави.

Корупційна діяльність є достатньо поширеним явищем серед військових керівників та військовос-

лужбовців, посадові обов'язки яких передбачають облік товарно-матеріальних цінностей (до 40,23%). Зазвичай – це дрібні поодинокі чи з незначною періодичністю випадки хабарів у вигляді грошей (80,00%), спиртних напоїв (71,43%) та продуктів харчування (65,71%). Таким чином, отримані в цьому дослідженні висновки, на думку авторів, поширюються лише на явища дрібної корупції у НГУ.

За даними поліграфічного обстеження близько половини виявлених випадків дрібних корупційних дій пов'язані з прагненням збагатитися та самоствердитися (37,14% і 28,57% відповідно). Інша половина є наслідками залежного стану чи страху за власну безпеку (34,28% та 17,14% відповідно), що робить необхідним диференціювання групи дрібних військових корупціонерів за внутрішніми диспозиціями корупційної діяльності.

До загальних характеристик дрібних військових корупціонерів слід віднести більшу здатність визначитися зі своїми життєвими пріоритетами, смислами, зосереджуватися на власних бажаннях і не відступати від них, попри те, що така поведінка перестає бути адекватною ситуації. Вони переконані, що їх професійні зусилля є недооціненними, що вони заслуговують на значно більше, ніж те, що їм може запропонувати суспільство як винагороду за їх службу. Отже, вони починають комерціалізувати свою професійну діяльність, використовувати владу та інші можливості, що дають їх посади, для власного збагачення. Штучно створюючи попит на свої послуги, дрібні військові корупціонери схильні до демонстрації своїх окремих добре розвинених професійних навичок і вмінь та своєї доступності, відвертості, готовності до співпраці, підкреслюючи при цьому, що лише запропонований ними спосіб дій, вирішення проблемної ситуації є єдино можливим, правильним. Вони також можуть вдаватися до штучного створення ситуації неспіху для своїх підлеглих та інших залежних від їх дій осіб і припониження компетентності своїх колег.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України / І.В. Воробйова та ін. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. 297 с.
2. Nedeia D., Petrişor I.A Methodology for Strategic Diagnosis of Business Corruption Behaviours Using Network Analysis. *Journal of Administrative and Business Studies*, 2019. № 5(6). P. 323–329.
3. Milinski M. Economics: Corruption made visible. *Nature Human Behaviour*. 2017. № 1(7). P. 0144.
4. Muthukrishna M. et al. Corrupting cooperation and how anti-corruption strategies may backfire. *Nature Human Behaviour*. 2017. № 1(7). P. 0138.
5. Julián M. & Bonavia T. Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*. 2017. 26(2). P. 231–243. DOI: 10.15446/rcp.v26n2.59353
6. Heidenheimer A. J. Perspectives on the Perception of Corruption, in Heidenheimer A. J. and Johnston M. (eds.), *Political Corruption: Concepts and Contexts*. 3-rd edition. New Brunswick, NJ : Transaction Publishers. 2002. Pp. 141–154.
7. Frank Björn, Lambsdorff Johann & Boehm Frédéric. Gender and Corruption: Lessons from Laboratory Corruption Experiments. *European Journal of Development Research*. 2011. № 23. Pp. 59–71. DOI:10.1057/ejdr.2010.47

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 6

Коректура • *Наталія Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *Оксана Молодецька*

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,46. Замов. № 0223/105. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.